

AZ ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KIADVÁNYAI

SZERKESZTI: TOLNAI GÁBOR

XXII

BERG PÁL

ANGOL HATÁSOK
TIZENHETEDIK SZÁZADI
IRODALMUNKBAN

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM
ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRA

Magyarország időszaki sajtójának könyvészete

Szerkeszti: *Dezsényi Béla.*

Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi
Könyvtára.

1. A magyar hírlapirodalom első százada. (1705—1805.) Összeállította *Dezsényi Béla.*
2. A magyar hírlapirodalom 1806-tól 1866-ig. Összeállítja *Dezsényi Béla.* Előkészületben.
3. A magyar időszaki sajtó 1867-től 1910-ig.
4. Magyarország időszaki sajtója 1911-től 1920-ig. Összeállította *Kemény György.* Budapest, 1942.
5. Magyarország időszaki sajtója 1921-től 1935-ig. Előkészületben.
6. Magyarország időszaki sajtója 1936-tól 1940-ig. Összeállította *Mokcsay Júlia.* Előkészületben.
7. A magyar időszaki sajtó a román uralom alatt. 1919—1940. Összeállította *Monoki István.* Budapest, 1941.
8. A magyar időszaki sajtó a csehszlovák uralom alatt. 1919—1938.
9. A magyar időszaki sajtó a jugoszláv uralom alatt. 1919—1941.
10. Az időszaki sajtó magyar és magyarvonatkozású irodalma. A magyar hírlapirodalom történetének forrásai. Összeállítják *Szemző Piroska* és *Dezsényi Béla.* Előkészületben.

Magyarország időszaki sajtójának könyvészete 1941-től kezdve
öt-öt évet felölelő kötetekben fog megjelenni.

AZ ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KIADVÁNYAI

SZERKESZTI
TOLNAI GÁBOR

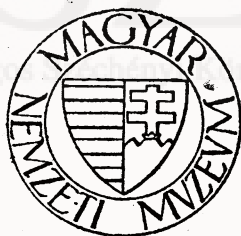
OSZK
XXI.
Országos Széchényi Könyvtár

BUDAPEST

1946

BERG PÁL

ANGOL HATÁSOK
TIZENHETEDIK SZÁZADI
IRODALMUNKBAN

BUDAPEST

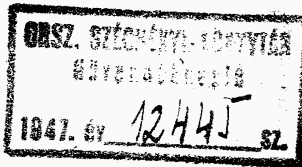
KIADJA A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM
ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRA

MAGAY MÁRTÁNAK

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

10.125/22 a

KIADÁSÉRT FELELŐS: TOLNAI GÁBOR

»BARÁTSÁG« KÖNYVKIADÓ, LAPTERJESZTŐ ÉS KÖNYVNYOMDAI SZÖVETKEZET
PÉCS, PERCEL-UTCA 2.

A NYOMDÁÉRT FELELŐS: VOLENSAK ENDRE

TARTALOM.

ELŐSZÓ	7
I. TÖRTÉNETI HATTÉR	9
A török megszállás	9
A nemesi rend hatalmi törekvései	14
A vallásos érzés	20
II. AZ IRODALOM JELLEMZŐ VONÁSAI	27
Az irodalom nyelve	28
A vallásos művek megbecsülése	31
Az eredetiség kevésre értékelése	33
Kedvelt műfajok	36
Források	44
III. A SZÁZADFÖRDULÓN	49
Két vallásos író: Foxe és Campion	51
Egy nagy humanista: Buchanan	56
IV. AZ ELSŐ ÉVTIZEDEK	61
Középkori, latinnyelvű írók. Walter Map.	65
Latinul író hittudósok: Whitaker, Bale, Jewel, Stapleton, James I.	69
V. A HARMINCAS ÉS NEGYVENES ÉVEK	80
William Perkins	87
Lewis Bayly	91
Kisebb puritán írók: Cowper, Grosse	95
Néhány világi író, Barclay	98
VI. A SZÁZAD DEREKÁN	101
1. A vallásos irodalom	
William Ames	108
Kevésbé ismert írók: Cartwright, Parker, Dyke, Rogers, Cameron, Gauden, Alexander More, Basire	119
2. A világi irodalom	
Francis Bacon hatása, elsősorban Bayer bölcseletére	128
Kisebb munkák: Miskolci: <i>Independentismus</i> ; Komáromi Csipkés: <i>Anglicum Spicilegium</i> ; Ladiver: <i>Dissertatio</i> ; Meleghi: <i>Carolus Stuardus</i>	146

VII. A SZAZAD VÉGÉN	— — — — —	162
Régi hatások továbbbrezgeése	— — — — —	173
Ujabb vallásos írók: Byfield, Ussher, Meade, Burgess, Hooker, Hildersam, Increase Mather	— — — — —	174
Fordítások ismeretlen szerzőktől	— — — — —	178
Világi irodalom: Adámi: <i>Londinum; Vita Reginaldi Poli;</i> Paynell: <i>Schola Salernitana;</i> Warmer: <i>Gazophy-</i> <i>lacium</i>	— — — — —	179
VIII. KITEKINTÉS	— — — — —	189
IX. IRODALOM	— — — — —	194
Könyvészet	— — — — —	194
Történeti háttér	— — — — —	196
Angol-magyar érintkezés	— — — — —	198
Angol hatások irodalmunkban		
1. Angol szerzők munkái	— — — — —	201
2. Magyar szerzők munkái, erős angol hatás alatt	— — — — —	209
3. Magyar szerzők munkái, gyengébb angol hatás alatt	— — — — —	215
4. Magyar szerzők munkái, néhány angol vonatkozással	— — — — —	219
5. Magyar szerzők angolvonatkozású disputációi	— — — — —	222
Irodalomtörténeti munkák stb.	— — — — —	223
INDEX	— — — — —	226

ELŐSZÓ

Hazánkban még ma is igen sokan vannak, akik a magyar irodalmat úgy tekintik, mint magános kis félszigetet valahol az európai irodalom nagy kontinensének keleti szélén; félszigetnek látják, amely csak a vele szomszédos egy-két országon keresztül érintkezik a többivel. Pedig nem egészen ez a helyzet. A gondolat világában a távolságok csak igen keveset számítanak: a gondolat akadálytalanul szárnyal mindenfelé és gyakran egymástól egészen távoleső népeket is összeköt. A magyar szellemtörténészek legújabb kutatásai éppen azt igazolják, hogy irodalmunk sokszázados fejlődése során igen sokszor került közvetlen kapcsolatba nem-szomszédos népek irodalmával is. Hankiss János nagy szintézise, *Európa és a magyar irodalom*, pedig mindenkit meggyőző irodalmunk nagymértékű európaiassága felől. A középkortól kezdve, amikor a magyarság részesévé vált a katolikus szellemű és latin nyelvű, nemzetközi irodalomnak, egészen a mi időnkig elmondhatjuk, hogy nem volt az európai szellemnek olyan megmozdulása, amely végig ne rezgett volna a mi irodalmunkon is: az olasz renaissance éppen úgy hatott, mint a német reformáció, vagy az angol-francia felvilágosodás.

Ennek a hatásnak sok fejezetét tisztázták már a kutatók, de túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a munka nagyobb része még előttünk van. Különösen igaz ez az angol-magyar irodalmi kapcsolatok sokáig parlagon hagyott területén, ahol a kutatás sok helyt nem jutott még túl az anyaggyűjtés fokán és egyelőre sem a hatás terjedelmének, sem mélységének megmérésére nem vállalkozhatik.

Ebbe az adatgyűjtő munkába kívánok bekapcsolódnival ezzel a szerény tanulmánnyal, amely tudtommal első kísérlet a magyar barokk-irodalomban megnyilvánuló angol hatások ismertetésére. Munkám elsősorban a szakembereknek, az irodalomtörténészeknek szól, tehát igyekeztem minél többet közölni eddig legalább részben ismeretlen forrásaimból és minden állításomat adatokkal támasztottam alá; viszont megpróbáltam olvashatóvá tenni az érdeklődő laikus számára is

azáltal, hogy a bizonyító anyagot lehetőleg a lap aljára számúztam, a magyar idézetek helyesírását némileg közelebb hoztam a mai szemhez; az idegennyelvű idézeteket pedig magyarra fordítottam, eltekintve néhány olyan esettől, amikor a szövegkritikai összehasonlítás, vagy pedig a mű hangulatának megérezkeltetése megkívánta az idegen nyelv megtartását. Szeretném remélni, hogy az olvashatóság megnövekedése kárpótolni fog a teljes filológiai hűségű idézetek hiányáért.

A háborús viszonyok következtében a felkutatott anyagnak egy kisebb része, közöttük néhány unikum számba menő és nagyon érdekesnek ígérkező munka, feldolgozás közben, szinte egyik napról a másikra, hozzáférhetetlenné vált. Az ilyen, sajnos csak névről vagy hiányos leírásokból megismert munkákat azonban nem akartam egészen elhagyni, tekintettel a jövődő kutatásra. Ezért mind a szövegben, mind a könyvészeti felsorolásban több helyt szerepelnek olyan művek, amelyeket magam nem láthattam.

Kedves köteletségemnek teszek eleget, amikor itt őszinte hálával megemlítem azokat, akik támogattak és segítettek munkámban. Fitz József v. főigazgató úr megengedte az Országos Széchényi Könyvtár régi magyar anyagának használatát és lehetővé tette, hogy vidéki könyvtárakban is kutathassak. Vargyas Lajos könyvtártiszt úr az Egyetemi Könyvtár anyagához segített hozzá. Kunfalvi Rezső tanár úr kényelmetlen utazásra vállalkozott, hogy egy vidéki könyvtárban őrzött unikumról fényképmásolatot készítsen. Országgh László egyetemi magántanár úr értékes gondolatokkal és adatokkal volt segítségemre; állandóan figyelemmel kísérte a munka haladását és mélyreható bírálata folytán nagyon sok elírást és homályos részletet tudtam még idejében megváltoztatni. Tolnai Gábor tanácsos úr helyet adott a tanulmánynak az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai között. *Last not least*, Keresztury Dezső vallás- és közoktatási miniszter úr nagy megértéssel lehetővé tette, hogy a könyv a mostani nehéz viszonyok között is megjelenhessék. Fogadják mindnyájan szívből jövő köszönetemet.

Budapest, 1946 március.

B. P.

I

TÖRTÉNETI HÁTTER.¹

Bármilyen szempontból közelítsen is a történetkutató ehhez a századhoz, kutassa akár a politika, akár a társadalom, vagy a műveltség fejlődését, sosem szabad szem elől tévesztenie azt, hogy a korszak legnagyobb részében az országnak több mint a fele, az egész Nagy-Alföld és a Dunántúl jó része is, a török kezén van. Ezen a területen minden gyökeresen megváltozik, nemcsak szellemi műveltség és gazdasági élet, hanem a népesség, sőt még a talaj és az éghajlat is. Az egykor falvakkal és városokkal telezsórt vidék egy évszázad alatt pusztasággá alakul át, ahol nincsenek falvak, még kevésbé városok, ahol mindent leperzsel az erdők pusztulásával egyre szárazabbá váló éghajlat könyörtelen napsütése. A meghódított magyarság végzetesen megritkul, egyes megyékből csaknem teljesen ki is pusztul a nagy hadjáratok, a tatárdúlások és a rendszeres rabszolgavadászatok következtében. A városok elpusztulnak, a kereskedelem, az ipar, még az állattenyésztés is visszafejlődik. Még ennél is mélyebbre süllyed a meghódított területi magyarság műveltsége: legnagyobb része jobbágy sorban tengődik és az anyanyelvéhez, vallásához meg néhány népi szokáshoz való ragaszkodáson kívül nem sokkal tud hozzájárulni a magyar szellemiség fenntartásához.

De a török uralom végzetes hatása nem áll meg a hódolt-ság határain. Teljesen eltekintve attól, hogy a nyugati és erdélyi országrészek is igen sokszor megszenvedik a betörő török vagy tatár csapatok pusztításait, már maga az a tény is súlyos következményekkel jár, hogy a hódítás három részre szakítja az országot. A három országrész között természetesen meglazul vagy éppen megszakad az eddigi kapcsolat és így nemcsak a török, de a király és erdélyi terület is önálló

¹ A történeti háttér megrajzolásában általában Szekfű Gyulát követem. A *Magyar Történet* ötödik kötete, „A tizenhetedik század” tökéletes összefoglalását és értékelését adja az eseményeknek.

utakra kényszerül, amelyek egymástól egyre távolodva, a magyarság nagyfokú széteséséhez vezetnek gondolkodásban és műveltségben egyaránt.

A királyi Magyarország a török és a német malomkő között őrlődve egyre kisebbedik, végül is a török hatalom legnagyobb kiterjedése idején 6—8 megyére való területet magában foglaló keskeny határsávra kopik, Árvavárától Fiuméig. Ennek a keskeny sávnak aztán nem is igen lehet önálló élete; amint azt Pázmány megmondja már 1618-ban a pozsonyi megyegyűlésen: „Magyarországnak hossza messze terjedett, de széle igen kicsiny és egyfelől német provinciákkal határos, másfelől a törökkel, lehetetlen, hogy Magyarország erejével az két hatalmas fejedelemség között megmaradhasson.“³ Úgy is történik: a magyarság elveszti önállóságát az osztrák császárság roppant túlsúlyával szemben. Elősegíti ezt az is, hogy sajnálatosképpen az ország rendei megelégszenek saját előjogaik biztosításával, de viszont kötelességeiket — amelyekért valamikor az előjogokat kapták — mint az ország kormányzását és megvédelmezését szívesen áthárítják a császárra. „Szakadatlan sora ismeretes a törvénycikkeknek“ — mondja Szekfű⁴ — „melyek a császárra róják e terhet, így az 1618:34, mely szerint a végek építésén ő fáradozzon és Magyarország mint az egész kereszténység védőfala és bástyája iránt való kegyes atyai jóindulatánál fogva a római szent birodalom fejedelmeinél meg a többi szomszédos országoknál vigye ki, hogy eddigi ígéretei szerint a végvárak erődítésekkel, élelmszerekkel, zsoldfizetéssel és egyéb szükségletekkel a lehető legjobban megerősítve legyenek.“ A nemesség ilyen közömbössége mellett — amely egyáltalában nem korlátozódik a honvédelemre, hanem kiterjed az államvezetés egyéb területeire is — érthető, hogy a császár nevében országló bécsi tanács gyakorlatilag kezébe veheti Magyarország irányítását. Ebben a tanácsban a forma kedvéért kinevezett magyar fő-

³ Pázmány Péter, *Összegyűjtött levelei*, Hanuy F. kiad., Bp. 1910, i, 119.

⁴ Hóman—Szekfű, *Magyar Történet*, v, 214.

urak sosem játszanak nagy szerepet, az osztrák és cseh tanácsosok pedig érthetően elhanyagolják, valósággal határőrvidékké, gyarmattá süllyeszti a nekik idegen országrészt. Nagy magyarok, mint Esterházy Miklós és a költő Zrinyi belátják, hogy pénzügyi és hadi autarkia nélkül nincsen önálló fejlődés, de idevonatkozó reformterveik sorra elbuknak, nemcsak a bécsi ellenzésen, hanem a nemesi rend közömböségén is. Így a természetes vezetőitől magárahagyott ország legtöbb életmegnyilvánulásában erős idegen hatást kénytelen elszenvedni, nem mindig jó eredménnyel.

Egészen másként alakul ezzel szemben az erdélyi fejedelemség története. Bocskay István szakít a tizenhatodik századbeli erdélyi államférfiak politikájával, amelynek tengelyében a török kiűzése állott: nagy politikai realizmussal tudomásul veszi az Alföld meghódításának tényét és hűbéres viszonyba lépve a keleti hódítóval, megpróbál békét szerezni legalább a megmaradt országrészek számára. Elgondolása szerint az erdélyi fejedelemség szükségalakulat, amelyet az egész magyarság érdekében kell fenntartani a Habsburg-befolyás ellensúlyozására. Amint azt politikai végrendeletében írja: „Valameddig pedig a Magyar Korona ott fenn nálunknál erősebb nemzetségénél, a németnél léssen, és a magyar Királyság is a németeken forog, mindenkor szükséges és hasznos egy magyar fejedelmet fen-tartani, mert nekik is oltalmokra, javokra léssen. Ha pedig az Isten azt adná, hogy a Magyar Korona, Magyarországban, magyar kézhez kelne, egy koronás királyság alá, úgy az Erdélyieket is intjük, nem hogy attól elszakadnának, vagy abban ellent tartanának, de őt segéllyék tehetségek szerint, és egyenlő értelemből azon Korona alá, a régi módi szerint adják magokat.”⁵ Ezt az elgondolást azonban nem tudja átörökíteni utódaira. Bethlen Gábor kemény akarata megteremti a korlátlan fejedelmi hatalmat, amelynek szabad akaratnyilvánítását a török egyáltalán nem akadályozza — feltéve, hogy pontosan megkapja az adót — és ennek a hatalomnak a birtokában a két Rákóczi György fokozatosan szem elől téveszti a magyar érdekeket. A gyorsan változó

⁵ A végrendelet új kiadása az *Erdély öröksége* sorozat harmadik kötetében, Bp., Franklin. Az idézett hely: iii, 118.

apróbb fejedelmek, majd végül Apafi Mihály már csak erdélyi fogalmakban gondolkodnak és öncélnak tekintik a fejedelemség boldogulását. Ennek a partikularizmusnak pozitív eredménye a különlegesen magyar zamatú műveltség fenntartása és idegen befolyástól aránylag mentes továbbfejlesztése lesz. A fejedelemség a Mohács előtti magyar államterület legjelentősebb, legnagyobb lélekszámú darabját foglalja magában — ne felejtjük el, hogy Bethlen Gábor halálakor egész a Szepességig terjed és kisebbségű utódai alatt is mindig nagyobb területet jelent, mint amekkorát mainapság Erdélyen értünk, mert legtöbbnyire hozzátartoznak a Partes, Máramaros, a Szilágyság, Debrecen vidéke és Biharország — és így legjobban ápolhatja a magyar művelődést, török és német befolyástól egyaránt mentesen. Tény, hogy Erdélyben alapítják a legtöbb magyar iskolát, állítják fel a legtöbb magyar könyvsajtót. De ezzel az eredménnyel szemben áll az erdélyiek elidegenedése a királyságbeliektől és a mai szóval transzilvanizmusnak mondott lelki állásfoglalás kifejlődése, határozott negatívumok az egész magyarság szempontjából.⁶

Ez persze csak a török kiűzése után nyilvánul meg igazán, amikor az ismét egyesített országban a nyugati és keleti magyarok sehogyan sem tudnak egymásra találni. A nyugati magyarok — évszázados ellenzékieskedés után — általában hajlandók lennének sorsukat teljesen összekötni a Habsburgokkal. Egyrészt közelről látják az osztrák állam hatalmas megerősödését és úgy vélik, hogy ők, a hosszú harcban, pusztulásban meggyengültek, nem igen tudnák megállani a helyüket ezzel a hatalommal szemben. Másrészt hálát is éreznek a felszabadításért. Harmadsorban pedig nem is találják már olyannyira idegennek az osztrák szellemet, amely felé széles hidat vert a Pázmány fellépése óta az egész királyi Magyarországon diadalmaskodott katolikus vallás. Tehát egyesülés és szolgálat: ez a felfogás élteti Esterházy Pál nádornak Budavár visszavétele után a rendek elé terjesztett javaslatait, amelyek a magyar közigazgatás és igazságszolgáltatás osztrák mintára való átszervezését és az osztrák és magyar vezetés

⁶ Hóman—Szekfű, *Magyar Történet*, v, 265.

alatt álló hadsereg felállítását szorgalmazzák. Ez a felfogás azonban a keleti magyarok számára idegen. Felismerni ugyan felismerik ők is, hogy az évszázados török-német párharcból most már a német fog győztesen kikerülni: Teleki Mihály már azért adja életét a zernyesti csatában, hogy Erdély visszatérhessen a Nyugathoz. De az évszázados fél-önállóság tudata egyre kísért és a protestáns valláson alapuló műveltség is ellene szegül a katolikus Habsburg-államhoz való csatlakozás gondolatának. Rövid egy évtizedes osztrák katonai uralom után mindenki visszasírja már a fejedelemséget, elfelejtve, hogy azalatt is súlyos volt az adó, kegyetlenek a törvények és igazságtalanok a birtokelkobzások és halálos ítéletek. Bethlen Miklós emlékirata, az 1704-es *Olajágot viselő Noe galambja* ismét függetlenséget követel, német protestáns fejedelemmel és fejedelemasszonyként főhercegnővel, persze hiába.

Az erdélyiek körében uralkodó elkeseredés aztán a nyugati magyarokban találja meg Erdélyország romlásának okozóit és hevesen ellenük fordul. Hiába intette Bocskay végrendelete nagy szeretettel „mind az Erdély és Magyar Országi híveinket az egymás között való szép egyességre“; hiába köttötte a lelkükre, hogy „az idő ha mit hoz, egymás javát örvengyék és egymás nyavalyáját fájlallyák és minden alkalommal segítségére legyenek egymásnak.“⁷ Most már Cserey Mihály tollán így szólal meg a közhangulat: „Többször azért édes hazám, Erdély meg ne bolondulj: ha most elpusztulál, elromlál Magyarország miatt, ne cimborálj többször véle, vesszen a maga dögivel: lássa, mit csinál; uralja azt akit akar; te vond meg magad és hallgass, láss magad dolgodhoz.“⁸ Ezt a tanácsot az erdélyi urak annyira megszívlelik, hogy amikor Rákóczi kibontja a szabadságharc zászlaját, csatlakoznak ugyan hozzá, fejedelmükké választják, de mivel mindig a nem-erdélyit és a katolikust látják benne, semmiféle pozitív támogatást nem nyújtanak: a fejedelemnek magyarországi hadaival kell Erdélyt védelmeznie a császáriakkal szemben. Így rontja meg a török uralomtól előidézett, kény-

⁷ *Erdély öröksége*, iii, 117.

⁸ Idézi Hóman—Szekfű, *Magyar Történet*, vi, 43.

szerű különélés a magyarság szellemi egységét, úgyannyira, hogy az nem tud helyreállni a legsúlyosabb válságokban sem; így hozza létre a kuruc-labanc ellentétet, amely ha változott néven is, de még sokkal későbbi századok magyar politikájának is jelentős tényezője lesz.

A nemesi rend hatalmi törekvései

A vízszintes kiterjedésben keletiekre és nyugatiakra, potenciális kurucokra és labancokra tagolódó magyarság függőlegesben is szét van tagolva az általános műveltség és a magyar öntudat nagyon különböző fokain álló társadalmi osztályokra, jobbagyságra, polgárságra és nemességre. Ezek közül azonban csak a nemesség van az állampolgári jogok teljes birtokában. Ez az eredetileg harcos katonaosztály, amelynek eszményképe még a tizenhatodik század vége felé is a Balassitól megénekelte végvári vitéz lehetett, a tizenhetedik század folyamán fokozatosan a békére rendezkedik be és energiáját inkább rendi kiváltságainak megőrzésében, mint a haza védelmében használja fel. A rendi államforma valójában már idejét múlta és a század folyamán le is hanyatlik Európaszerte, de a magyar nemességben még mindig marad annyi erő, hogy hosszú küzdelem árán át tudja menteni előjogait a következő korszakra is. Valójában a század politikai története nem is egyéb, mint a nemesség harca az egyre erősödő központi hatalom és a feltörekvő nem-nemesi tömegek ellen.

A központi hatalom elleni harc legfőbb mozzanatai az 1604 és 1711 közötti évekre esnek; a kezdpontot Bocskay felkelése jelzi, a véget pedig a rendiséget a felvilágosodás századába is átültető szatmári béke. Bocskay felkelése a nemesi előjogok védelmére indul meg és nem is marad eredménytelen: a bécsi béke meghozza a nemességnek az első, kezdeti sikert. A béke után a réndek felhasználják Rudolf király és Mátyás főherceg ellentétét és csak úgy hajlandók beleegyezni az előbbinek a félretolásába, ha az utóbbi kötelezi magát a nemesi előjogok tiszteletben tartására. Ezt a feltételt Mátyás nem szívesen bár, de teljesíti az 1608-as országgyűlésen és ezzel megadja a jogalapot a jövődő kívánságoknak: ettől

kezdvé a nemesek minden új királytól követelhetik és meg is követelik a hasonló tartalmú hitlevél kiadását, így 1618-ban II. Ferdinándtól, 1625-ben III. Ferdinándtól, 1655-ben I. Lipóttól. Az új királynak mindig meg kell fogadnia, hogy nem üzen háborút és nem köt békét a rendek tudomása nélkül, hogy nem hoz idegen katonát az országba, magyarokkal kormányoztat és gondoskodik az ország védelméről. Mindebben persze több a vágy mint a valóság: a királyválasztó gyűlések gyakorlatban csak Habsburgot emelhetnek a trónra és az országnak el kell szenvednie idegen zsoldost, idegen hivatalnokot egyaránt. De viszont a nem-nemesekkel szemben fennálló előjogok megmaradnak, sőt nem egy esetben szaporodnak is, amint látni fogjuk, a királyság korlátozására irányuló jogok pedig legalább elvben megmaradnak.⁹ Mikor 1670, vagyis a Wesselényi-szövetkezés felfedezése után Lipót kísérletet tesz az alkotmány nélküli kormányzásra, Thököly és kurucái még a török segítséget is hajlandók latbavetni és egész Felső-Magyarország meghódoltatása után ki is erőszakolják a közjogi *status quo* helyreállítását az 1681-i soproni gyűlésen. A felszabadító hadjáratokkal együttjáró rendezetlen viszonyok között, hatalmas idegen sereggel mindenfelé az országban, Lipót még egyszer keresztül tudja vinni az akaratát és eléri, hogy a nemesség lemond a szabad királyválasztás és a fegyveres ellenállási jog rendi biztosítékairól. De a nemesi adómentesség és a jobbágyrobot továbbra is érvényben marad. Végre aztán Rákóczi szabadságharca, amely majdnem egy évtizedre le tudja kötni a császári erőt, rádöbent a Habsburgokat a kiegyezés szükségességére és létrejön a szatmári béke, amely nem adja ugyan vissza a szabad királyválasztás és fegyveres ellenállás jogát, de viszont egy újabb évszázadra biztosítja a nemességnek az első helyet az államban.

A nemesi rend elsőségét a polgárság is kénytelen elismerni. A század elején a városok legtöbbször birtokában vannak még eredeti, középkori előjogaiknak. Igazi érdekkép-

⁹ Hasonló a helyzet Erdélyben is, ahol a nemesség szintén többször megerősíteti kiváltságait a korlátlanul uralkodó fejedelmekkel szemben, de csak lefelé tud azoknak érvényt szerezni.

viseletet azonban nem tudnak kialakítani, minthogy ezek az előjogok esetenként különbözők. A bányavárosokat, a szabad királyi városokat, a földesúri kiváltságlevelekkel bíró mezővárosokat nem lehet közös alapra hozni és így kénytelenek engedni a vármegyei szervezetben mégis csak egységesebb nemesség nyomásának. Az 1608-as országgyűlés megnyirbálja a városok szavazati jogát, az 1647-es pedig kimondja, hogy a nemes szabadon beköltözhet a városba és megtarthatja előjogait, ami természetesen a polgári kiváltságok feláldozásával egyjelentőségű. Az 1687-i gyűléstől kezdve az összes városok képviselőinek együttvéve csak egyetlen egy szavazatuk lehet és így a polgárság gyakorlatilag átengedi sorsa irányítását a nemességnek. A nemes betelepszik a városba és aztán saját előjogainak birtokában versenyre kél a polgárral a gazdasági életnek *par excellence* polgári területein, a kereskedelemben és az iparban. A tizenhetedik századbeli nemes úr nem idegenkedik a kereskedéstől, mint későbbi utódai¹⁰ és mivel bizonyos adók alól mentességet élvez, aránylag könnyen győzedelmeskedik polgári versenytársain. Az iparban viszont az olcsóbb jobbágmunka jelent igen nagy helyzeti előnyt a nemeseknek, a fizetett segédekkel dolgozó polgárokkal ellentétben. A falvakban, fél-mezővárosokban lakó jobbágyiparosok termelése a földesúr védőszárnyai alatt eljut a városi piacokra és veszedelmesen leszorítja az árakat. Ilyen körülmények között a városok nem tudnak igazában fejlődésnek indulni. Kassán még 1696-ban is mindössze csak 294 házat találunk, pedig Kassa egyik legfontosabb városunk, nemzeti felkeléseink mind az öt vezérének magyarországi székhelye. Az igen nagy Debrecenben is csak 935 polgárház és 460 zsellérház van, a szabad királyi városok lakossága pedig nem rúg 3—4000-nél többre.¹¹ Polgárságunk tehát nem

¹⁰ Bethlen Gábor maga jár elől jó példával, amikor kénesővel, lóval, ökörrel, viasszal kereskedik és így teremti elő a fejedelemség állami kiadásainak jelentős részét. Erről részletesen ír Kerekes Gyöngy, *Bethlen Gábor fejedelem Kassán*, Kassa 1943, 196—260.

¹¹ Bocskay, Bethlen, I. Rákóczi György, Thököly, Rákóczi Ferenc, mind udvart tartanak Kassán és innen irányítják az eseményeket. Bocskay és Thököly innen kormányoz, Bethlen itt üli menyegzőjét. Jó összefoglalás erről Kerekes, *Bethlen*, 5-7. A debreceni adatokról lásd Hóman—Szekfű, *Magyar Történet*, v, 174.

kapja meg azokat a fejlődési lehetőségeket, amelyeket más, nyugatibb országok polgársága élvezhetett, s közjogi és gazdasági szempontból is másodrendűséggel kénytelen megelégedni.

A városi polgárságnak azonban még mindig hasonlíthatatlanul jobb a sorsa, mint a jobbágyságé, amely a társadalom legalacsonyabb szintjén tengődik és minden ellenszolgáltatás nélkül kénytelen hurcolni az állam terheinek legnagyobb részét. A tizenhetedik századra már Európaszerte mindenütt kialakulnak a nagyvárosok és kifejlődnek a zsoldos hadseregek, amelyek aztán piachoz juttatják az addig csak saját fogyasztásra termelő földbirtokot. Ebben az új helyzetben természetesen a magyar föld birtokosai is arra törekcszenek, hogy többet termeljenek és olcsó munkaerőt biztosíthassanak maguknak a jobbági szolgáltatások növelése által. Sajnos, erre a magyar nemességnek jogalapot is ad a Dózsa-lázadás leverése után hozott és a Verbőczy Hármaskönyvébe is felvett rendkívül kemény jobbágytörvény, az 1514:14. Ennek az alapján a tizenhetedik század elejére a nemesség jogot szerez a jobbágykérdésnek vármegyei keretben való rendezésére, a központi hatalom pedig a jobbágyvédelemnek még a lehetőségét is elveszti. Így a föld szegény népe teljesen a földesúr kényére-kegyére jut, szabad költözködési jogát elveszti és egyre súlyosabb szolgáltatások terhét kell viselnie. Évi adó az országnak, a vármegyének és a földesúrnak; robotmunka a vármegyének és a földesúrnak; ezenkívül a pontosan körül nem írt szolgáltatások tömege: ennyi nyomja a jobbágy vállát a tizenhetedik században. Jogvédelme nincsen, peres ügyeiben az úriszék dönt. Ez a magyar jobbágyiga még mindig könnyebb, mint a keleti vagy az északi szomszéd-országokban, de azért a jobbágyság természetsszerűleg csak nehezen tudja viselni és állandóan kísérletezik az alóla való kiszabadulással. A nemesek sorába való felemelkedés, habár nem lehetetlen, de legalább is igen nehéz, így tehát csak az elbujdosás marad, a katonának, hajdúnak állás, vagy végső esetben a lázadás. Boeskaý hajducsapatai szökött jobbágyokból tevődnek össze, a régebben nemesekből álló végvári őrségek is leginkább jobbágyokkal egészülnek ki. A kisebb-nagyobb jelentőségű jobbágyfelkeléseknek egész sorát jegyzi fel a tör-

ténetíró, sőt hozzát teszi, hogy még Rákóczi szabadságharca is eredetileg pórlázadásnak indul és csak később válik, nemesi vezetés alatt, az egész magyarság megmozdulásává. A nemesség azonban szigorúan, sőt kegyetlenül bünteti mind az elbujdosást, mind a lázadást és végeredményben biztosítani is tudja korlátlan uralmát a szervezetlen jobbágytömeg felett. Így aztán az egész évszázadon keresztül a jobbágyi sors fokozatos rosszabbodását láthatjuk, a nemesség felemelkedésének fonákjaként.

A közjogi helyzetnek ilyen, egész Európában páratlanul álló alakulása csak részben lehet gazdasági tényezők eredménye, csak részben magyarázható meg azzal, hogy egy természeti adottságainál fogva {mezőgazdaságra rendeltetett országban a föld birtokosainak szükségyszerűleg hatalmi túlsúlyra kell jutniok. Az a politikai érzék, amellyel nemességünk helyt tud állni az ő rovására érvényesülni akaró két nagy erő, a nem-nemes tömeg és a központi hatalom között, egy másik, szellemi tényezőre is rámutat, a nemesség nagyobb iskolázottságára, magasabb műveltségére. Valóban, el lehet mondanunk, hogy a tizenhetedik század folyamán a magyar nemesség képviseli az átlagműveltség legmagasabb szintjét az országban. A röhöz kötött és mindennapos kenyérgondoktól szorongatott jobbágyinak ideje sem jut művelődésre, de egyébként sem igen volna rá alkalma a szétszórt tanyákon, a kicsiny falvakban, ahol ritka a templom és még ritkább az iskola. Így az egyházak hősies erőfeszítése nem sokat használ, a jobbágy általában még írni-olvasni sem tanul meg, még a korabeli irodalom legalacsonyabbrendű termékeit, a kalendáriumokat sem tudja forgatni; megmarad régi-régi babonás szokásai mellett; szórakozása a fonóbeli mulatozás. A polgár helyzete már jobb, mivel a városi együttélés lehetővé teszi a templom és az iskola fenntartását és mivel a városokban működik a legtöbb nyomda. A polgárember tud írni-olvasni és némi irodalmi érdeklődést is mutat; de azért látóköreit mégsem tudja kellőképpen tágítani, akadályozzák viszonylagos szegénysége és a középkori hagyományokban megmerevedett, az egyéni kezdeményezést akadályozó városi életformája. Életszemléletében igen fontos helyet kap az anyagi jólét megszerzése és kiélvezése: a mértéktelen eszem-iszom, a köny-

nyű örömök keresése napirenden vannak nála, legalább is erre következtetünk a lelkipásztorok működéséből, akik állandó harcot folytatnak a „fertelmeskedő és bujálkodó tánc” meg a „részezesnek gyűlölséges, utálatos és rettenetes állapota” ellen.¹² Szellemi problémák iránt inkább csak a tisztviselőknek meg a gyakran külföldet is járt prédikátoroknak és rektoroknak vékonyka rétege érdeklődik. Némileg hasonló a helyzet a nemességnél is, ott is igen nagy a különbség a főnemesek, a politikai szerepet is vivő középbirtokosok, a kisbirtokosok és a nemeslevélen kívül egyéb földi javakkal nem dicsekedő, úgynevezett ármális nemesek műveltsége között. Bethlen Miklós hiába szólja le az átlagos nemesi műveltséget. „Beadták a vadszamár fiát a scholába”, — mondja — „tizenkét esztendő mulva kijött egy mindenféle ordító, visitó, nyerrítő nagy vadszamár, sem az Isten, sem hazája törvényét, sem a históriákat, még csak a maga eleinek viselt dolgait sem tudta, mégis országot, ecclesiát, törvényt és országos hadakat, követséges tractákat igazgasson.”¹³ A lesújtó vélemény ellenére is a nemes szellemi színvonala mégis magasabb a polgárénál, éspedig két okból. Először azért, mert az iskolák elsősorban az ő kiművelését szolgálják: a jezsuita intézetek átgondolt tervszerűséggel csak nemesi gyermekekre építenek és a protestáns kollégiumokban is kisebbségben vannak a nem-nemesi származású, szegény diákok. Másodszor azért, mert a hadiélettől való fokozatos visszavonulás ezidőben még nem jelent elparlagiasodást: a végvári vitézek kora lejárt ugyan, de Pató Pál úrtól is még nagyon messze esik az a nemes, aki nemcsak földbirtokos és köztisztviselő, hanem gyakran ügyvéd, kereskedő és vállalkozó nagyiparos. Az iskolában megtanul latinul; megismeri a grammatikát, retorikát, dialektikát és a bölcsészet elemeit; sokat foglalkozik hittudománnyal és hitvédelemmel. Tanulmányait sokszor külföldi egyetemen fejezi be. A tanulmányok befejeztével is megmarad az érdeklődése politika, jog, történelem és bizonyos

¹² Az idézett részek két könyv címlapjáról valók, az egyik Gyulai Mihály, *Fertelmeskedő és bujálkodó Tancz jutalma*, Debrecen 1681, a másik Florilegus, Junius, *Az Részegesnek gyűlölséges, Utálatos és rettene-tes állapottya*, ford. Diószegi Bónis Mátyás, Leyden 1649.

¹³ Bethlen Miklós, *Önéletírása*, bev. Tolnai Gábor, Bp. 1934, 137—8.

mértékig a kezdetleges szépirodalom iránt is; pártolja az iskolákat és a könyvkiadást. Az e korszakban kiadott könyvek jelentős része nemesi mecénások támogatásával lát napvilágot. A nagybirtokosok várkastélyaiban pompakedvelő, műveltségpártoló barokk-élet pezseg, s az egyszerűbb udvarházakból sem hiányoznak a könyvek meg a képek. Az ilyen körülmények között nevelkedő és élő nemességnek aránylag könnyű dolog megszerezni a vezetéshez szükséges szellemi fölényt és fölébe kerekedni a politikailag is iskolázatlan tömegeknek.

A vallásos érzés

Ha a társadalmi és állami élet vizsgálata után szemügyre vesszük a lelki életet is, azt tapasztaljuk, hogy ebben még sokkal inkább megnyilvánulnak az általános európai vonások, mint amabban. A tizenhetedik századbeli Európa szellemiségére a vallásos érzés sűti rá a megkülönböztető bélyeget és ugyanennek az érzésnek a hevében formálódik a magyar lélek is. A magyar terület különleges viszonyai között az általános európai érzés hatásfoka, ha lehet, még meg is erősödik, a vallás soha nem ismert hatalomra tesz szert a lelken és döntő szóval szól bele az egész szellemi élet irányításába.

Az európai helyzetet talán úgy lehetne jellemezni, hogy a tizenhetedik században megint erőt vesz az embereken az az érzés, amely már a görög bölcselek és a középkori *Summa*-írók kezébe is tollat kényszerített — nagy-nagy vágyódás a világ megértésére és az abban való elhelyezkedésre. A renaissance új tényeket hozott a napvilágra, új helyzeteket teremtett a társadalomban és a gazdasági életben, kiszabadította az egyént középkori kötelékeiből — nos, a tizenhetedik századbeli ember szeretné most ezeket az új tényeket rendszerbe foglalva látni és szeretné tudni saját helyét is a rendszeren belül. Erre a rendszerezésre most két vállalkozó is akad, az egyik a bölcsélet, a másik a vallás. Az előbbi az emberi értelem segítségével illeszti össze a tények mozaikdarabkáit egyetlen hatalmas világképpé, az utóbbi a hit erejével cselekszi meg ugyanazt. Míg azonban a bölcsélet világ-

képe — úgy amint azt Bacon, Descartes, Hobbes összeállították — nem jut el a tömegekig, addig a teológusok és misztikusok világképe — Bellarmin, Hooker, Jakob Böhme, Sales-i Szent Ferenc, a quaker George Fox elképzelésében — megragadja milliók képzeletét és megadja számukra a sóvárgott eligazítást. Ez a világkép majdnem olyan, mint amilyent a középkor alakított volna ki magának, felül csupa fény és ragyogás, isteni tökéletesség és égi boldogság, alatta pedig nagy-nagy feketeség, a sötétségbe borult földi siralomvölgy, amelyen az embernek végig kell zarándokolnia, hogy eljuthasson a fénybe. Ennek a képnek a hatása alatt a tizenhetedik század embere ismét rádöbben arra, amit a középkori ember már olyan jól tudott, de a renaissance-ember megint elfelejtett: rájön arra, hogy valójában csak sietős, idegen utas ezen a földön, akinek útja másfelé vezet. Majdhogy nem testi undorodással elfordul minden e világi hiúságtól, hogy minden figyelmét a nagy valóságoknak, Istennek és a léleknek, üdvösségnek és kárhozatnak szentelhesse. Úgy cselekszik, mint Richard Baxter, aki ezt írja saját megtéréséről: „Egyszerre holt tetemnek láttam a világot, amelyben nem volt sem élet, sem szépség. Elszállt belőlem az irodalmi hírnév után való sóvárgás, ami gyermekkorom bűne volt... Elkezdtem keresni Isten országát és az Ő igazságosságát, nem törődtem csak azzal az Eggyel, ami szükséges és igyekeztem mindenekelőtt végső céloimat meghatározni.”¹⁴ Ez a végső cél természetesen az örök boldogság és ennek elérésére a tizenhetedik század embere nemcsak az eget mozgatja meg imáival, hanem a földet is tetteivel. Nem retten vissza keserves munkától, üldöztetéstől, kivándorlástól, vérontástól, gályarabságtól, még a vértanuhaláltól sem, mert tudja, hogy örök boldogságra hivatott. A vallásháborúk, az angol puritánság történelemformáló fellépése, a jezsuiták térfoglalása, az amerikai gyarmatok keletkezése mindmegannyi bizonyítéka annak, hogy Európa mozgó erői közt milyen nagy szerepe van a vallásos érzésnek.

¹⁴ *Reliquiae Baxterianae: or Mr. Richard Baxter's Narrative of the most memorable Passages of his Life and Times*, 1696. Idézi Tawney, R. H., *Religion and the Rise of Capitalism*, Harmondsworth 1938, 182.

Természetesen a töröktől sanyargatott Magyarországon ez az érzés termékeny talajra talál. A szegény jobbágy, aki gyakran csak pusztá életét menti a zombékba a portyázók elől, miben másban találhatna vigasztalást, mint Isten igazságosságának tudatában? A polgárember honnan meríthetne erőt arra, hogy kiálljon városkájának rozoga védőfalára, vagy éppen elébe menjen a kegyetlen hódítónak, alkuozni vele, mint szegény Vígkedvű Mihály, a debreceni polgármester, aki egy ilyen alkalommal életét áldozza városáért? Hogy építhetne, tervezgethetne, alkothatna Istenbe vetett nagy bizalom nélkül az a nemes, aki nagyon jól tudja, hogy házát feldúlja, jobbágyait leöldösi, rokonait rabságra hurcolhatja valamelyik basának véletlen szeszélye még akkor is, ha esetleg Erdély belsejében él? Ezidőben Magyarországon mindenki érzi, főnemestől a jobbágyig, hogy sorsa Isten kezében van. Ezért egyrészt aggodalommal vizsgálja saját magát, hogy vajjon felmutatja-e azokat a bizonyos jeleket, „melyekből megtudhatja, hogy elválasztott az örök életre”,¹⁵ másrészt drága kincsként őrzi, minden bajtól oltalmazza, minden eszközzel terjeszteni igyekszik az egyszer igaznak megismert hitet.

A tudatlanság homályos mélységeiben élő szegény népek egyedül a vallás szolgálai mutatják a szellemi művelődés útját. Persze, az általános írástudatlanság következtében az erkölcsi és szellemi nevelés legtöbbször csak élőszóval történhetik: prédikációval a templomban és buzdító, oktató, figyelmeztető tanácsadással a templomon kívül, ami rendkívül megnehezíti a papság feladatát. De buzgalmuk nem ismer akadályt és a századból ránk maradt másfélszáz prédikációskönyv bizonyossága szerint az élet legkülönbözőbb helyzeteiben is megpróbálják eligazítani az „együgyű híveket”. Az Ó-szövetség számtalan harci történetével hazafiságot tanítanak, az ifjú Tóbiásnak vagy Zsuzsánnának és Eszternek

¹⁵ Ebben a vizsgálódásban külön erre a célra írott könyvek segítik, többek között Báta B. György, *Az Isten kegyelmében lévő ember idvességes életének bizonyos, s meg-csalhatatlan jegyekből való megismeréséről*, Szeben, 1665 és Nánási V. Gábor, *Lelki Tudakozás, Melyben, a Kegyes Lélek megtanulhattya... hogy el-Választott az örök életre*, Kolozsvár 1675.

történetével keresztény tisztaságra adnak példát, Ábel tragédiájával az emberi gonoszságtól rettentenek el. Tanításukat elviszik a legeldugottabb kis falvakba, tanyákra, még a török területre is, ahol katolikus és protestáns lelkészek néha még fegyverszünetet is kötnek a keresztény ügy érdekében. A szegény nép pedig hálával fogadja a hitbeli gondozást meg az általános nevelést is és a vett jókért hűséges ragaszkodással fizet. Az 1608-as országgyűlésen például a protestáns rendek azzal az indokolással követelik a jobbágyok szabad vallásgyakorlatának törvénybefoglalását, hogy vannak jobbágyok, akik inkább vértanuhalált halnak, semmint hitüktől elpártolnának.¹⁶ Két évtizeddel később pedig, amikor a gömörmezei Szuha község templomába a protestáns kegyúr, Rákóczi György protestáns prédikátort visz be, a katolikus jobbágyok szövetségre lépnek a szomszédos három leányegyház lakosságával és bojkottálják az új lelkészt. Rákóczi tiszttartója kénytelen jelenteni, hogy „négy falu elállott, sem fizetni, sem praedicatora nem akarnak járni”.¹⁷ Az ügy a nádorig is eljut, aki, bár elismeri Rákóczi jogát, mégis azt a tanácsot adja, hogy ebben az esetben ne erőltesse a dolgot és a jobbágyok akarata érvényesül a földesúrral szemben.

A műveltebb néprétegben ugyanilyen nagyra értékeli a vallást és erkölcsöt, csak sokkal tudatosabban. A nemességnek már ismertetett közjogi küzdelmén végigvonul a vallási motívum. Bethlen és Rákóczi György nemcsak a nemesi előjogokért általában küzdenek, hanem a protestáns nemes szabad vallásgyakorlataért is, amit a nikolsburgi és a linzi békék újra biztosítanak. Az 1681-es soproni országgyűlés egész lefolyását vallásügyi viták jellemzik és a szatmári béke is erősen hangsúlyozza a vallási szabadságot. A nemes és a polgárember annyira komolyan veszi vallását és annak parancsait, hogy felfedezi mint hittestvért a jobbágyot is és komolyan foglalkozni kezd annak lelki gondozásával. A század elején Thurzó Szaniszló így utasítja egyik udvarbíráját: „Az mi jószágunkban lévő szentegyházakra szorgalmatos gondja legyen hogy azokban mindenütt igaz keresztényen lelki tanítók legye-

¹⁶ Hóman—Szekfű, *Magyar Történet*, v, 270.

¹⁷ Hóman—Szekfű, *Magyar Történet*, v, 280.

nek... Az egyházakat tisztán tartassa és az egyházi szolgálónak, szokás szerint, az ő fizetésüket megadassa. Az községeket is reá kényszerítse, hogy az Isten igéjének hallgatásában és megtanulásában szorgalmatosak legyenek. Az Ur szent vacsorájával gyakorta éljenek és az ő prédikátorukat is böcsületben tartsák, hogy Istennél is áldást vehessenek.¹⁸ A század közepetáján pedig Lorántffy Zsuzsánna angol katekizmust fordított le Medgyesi Pállal, „apróbb tselédgyének“ használatára. Az előszóban Medgyesi elmondja, hogy hogyan járjon el a gondos gazda vagy gazdaasszony a jobbágyok lelki gondozásában, mint oktassa őket a katekizmus kérdéseire — „az dolgozás között-is meglehet ez könnyen“, teszi hozzá óvatosan — mint szoktassa templombajárásra és általában istenés életre.¹⁹ Kassa városi jegyzőkönyve is gyakorta tanuskodik arról, hogy mint segíti a gazdag polgárság templomépítéssel, prédikátortartással a környező jobbágyfalvak vallási életét.²⁰ Ebből az egy szempontból a vezetőréteg átérzi felelősségét a vezetettekkel szemben és igyekszik eleget tenni kötelezettségeinek.

A vallásos érzés rendkívüli fontosságát az is igazolja, hogy már a század elején elhangzik a szó, amely „az országokban való sok romlások“ okait az erkölcstelenségben találja meg. Magyar István jólismert röpiratától kezdődőleg azután minél mélyebbre süllyed a magyarság a nyomorban és elkeseredésben, annál gyakoribb a keresztényi élet követelése és főleg annál élesebb a küzdelem a tévesnek tartott vallási formák ellen. Minden művelt család állandóan érdeklődik a vallási kérdések iránt, alig van olyan közömbös alkalom, hogy az erőshitű emberek ne próbálnák meg a másik fél tévelygéseinek kimutatását. Szekfűnél olvashatjuk,²¹ hogy amikor II. Rákóczi György, a későbbi erdélyi fejedelem egyszer lakomát ad a császár követének, Órsy Zsigmondnak a tiszteletére, még ezt az alkalmat is felhasználja a hitvitázásra. A vita

¹⁸ Hóman—Szekfű, *Magyar Történet*, v, 270.

¹⁹ Ez a katekizmus az először 1645-ben kiadott és azután még három kiadást megért *Lelki A-Be-Ce*, amelyre később még visszatérünk.

²⁰ Kerekes György, *Polgári társadalmunk a XVII. században*, Kassa 1940, 24.

²¹ Hóman—Szekfű, *Magyar Történet*, v, 294.

hevében aztán azt veti a szemére a katolikus követnek, hogy a pápások fadarabokat — szentek képeit — imádják. A követ sem rest és visszavág: hozzanak ide egy pár aranyos szent szobrot valamelyik kápolnából és ő majd megmutatja, hogy a hithű katolikus nem imád szobrokat, mert össze fogja törni őket. Erre Rákóczi bevonja a vitába fiatal feleségét, a kis ideje protestánsná lett Báthory Zsófiát is és elmondja, hogy ő is nemrégiben protestáns módra vette már az Úrvacsorát. Órsy uram azzal válaszol, hogy ez még nem baj, megeheti a kenyeret a fejedelemasszony, csak szívében maradjon katolikus; ő is megeszi a kenyeret, sőt még marhahúst is hozzá! Ha még a társadalom legmagasabb lépcsőfokain élő emberek is így vitatkoznak, könnyen elképzelhetjük, hogy milyen szenvedélyeket kavart fel a vallás kérdése a kevésbbé művelt vagy a kevésbbé jólnevelt emberek között. A jezsuita Sámbar Mátyás egyszerűen „vén bial“-nak tiszteli vitairata címlapján protestáns ellenfelét, Czeglédi Istvánt, aki őt viszont az atyját megszegényíteni akaró, szemérmetlen bibliai Chamhoz hasonlítja. Más hitvitázók „tudatlan sárgyúronak“, tőkfejnek mondják és szellemi „bányászcákányokkal“, „göröcsös botokkal“ csépelik egymást.²² Fanatikusok nem riadnak vissza időnként még a másik fél papjainak megölésétől sem. Így amikor 1619-ben Bethlen hadai bevonulnak Kassára, a hajduk hadnagya, Bay Zsigmond legyilkoltatja az ott talált három katolikus papot és holttestüket a pöcegödörbe dobhatja.²³ Az 1673—4-ben tartott pozsonyi törvényszék viszont negyven protestáns prédikátort ítél lassú halálra a nápolyi gályákon és nem a törvényszék urain múlik, hogy De Ruyter hollandi hadihajói kiszabadítanak egynéhányat a halálraszántak közül. Ezek az esetek persze a vallásos érzésnek a fanatizmus végleteibe való kilendülését jelzik, de a nagy tömegekről általá-

²² Sámbar Mátyás 1664-ben adta ki *Egy vén bial orrára való karika* címen Czeglédi István elleni sértő támadását, aki még ugyanebben az évben válaszolt az *Idős Noe becsületit oltalmazó Japhetké*-ben. A bányászcákányt munkában mutatja Kézdivásárhelyi Matkó István, *X ut Tök könyvnek eltépése, avagy Bányász-csákány* című sárospataki vitairat címlapja, 1668-ból. A göröcsös botot Pósházi János ígéri Sámbar Mátyás hátára, egy ugyancsak Sárospatakon, 1668-ban kiadott vitairatban.

²³ Kerekes György, *Bethlen*, 22.

ban is elmondhatjuk, hogy vallásilag indifferens ember nincsen közöttük, mindenkinek gondolataiban középponti helyet foglal el az örök boldogság és a hozzá vezető út sokat vitatott kérdése.

A tizenhetedik századi magyarság története tehát egyetlen küzdelem, amely a magyarok és a hódítók, a nemesek és nem-nemesek, a katolikusok és protestánsok között folyik, hogy végül is lassan a hódítók visszaszorítására és megalkuvásos belső együttlésre vezessen. Ez a küzdelem természetesen igen sok időt és erőt rabol el a magyarságtól, amit egyébként termelő és alkotó munkára, a nemzet anyagi és szellemi fejlesztésére lehetett volna fordítani. Viszont az a jó oldala megvan, hogy megakadályozza valamelyik történelmi erő huzamosabb behatását. A török barbárságot kiegyensúlyozza a német civilizáció. A királyság hatalmi törekvését fékezi a nemesség ellenállása, de a nemesség sem tud egyedül uralgó osztály rangjára emelkedni, szemben a királyság erejével. A hitelvek körül folyó elkeseredett harc pedig annyi érvet és ellenérvet hajít bele a köztudatba, hogy végeredményben elősegíti a két fél álláspontjának kölcsönös elismerését. Így azután a magyar lelket nem tudja végérvényesen elragadni sem az egyik, sem a másik európai áramlat. Szellemi örvénylésektől meg-megpörgetve, de kisebb-nagyobb kitérések után eredeti helyzetébe megint visszatérve belső törvénye szerint fejlődik tovább és megőrzi különlegesen magyar vonásait.

II

AZ IRODALOM JELLEMZŐ VONÁSAI

Emberi értelmünknek megvan az a tulajdonsága, hogy nem szívesen tér le a már egyszer megjárt útról, nem szívesen cserélgeti kategóriáit. „Az emberi elme olyan” — írja Bacon, akinél jobban csak kevesen ismerték gondolkodásunk fogyatékoságait — „hogy ha egyszer megtetszett neki egy gondolatmenet, akkor minden mást annak megerősítésére használ, azzal megegyezni kényszerít, még akkor is, ha sokkal nagyobb számban vannak és nagyobb bizonyítóerejűek az ellenkezőt igazoló példák.”¹ Elméjének ezen tulajdonságánál fogva az irodalom mai szemlélője, a huszadik századbeli irodalomtörténetíró is erős kísértésnek van kitéve abban az irányban, hogy a jelen helyzetet vetítse vissza a múltba és a jelen mértékével próbálja megmérni a múlt irodalmát is, olyan irodalmat, amely talán egészen más körülmények között keletkezett és egészen más igények kielégítését szolgálta. Lélektanilag ez könnyen érthető. Világos, hogy sokkal könnyebb dolog, mondjuk, megróni Pázmányt a mai fogalmak szerint illetlen szavak használatáért, mint utánakutatni a kifogásolt szavak egykori jelentésárnyalatainak és tisztázni, hogy tapadt-e hozzájuk etikai kisebbsértékűség. Világos, hogy egyszerűbb dolog unalmasnak bélyegezni és röviden letárgyalni, vagy éppen hallgatással mellőzni egyes, ránk nézve már valóban érdektelen műfajokat, mint például a végeérhetetlen barokkregényt vagy hitvitázó munkákat, mint megvizsgálni, hogy ásitozva olvasták-e a kortársak is. Ami azonban könnyebb

¹ Ez a *Novum Organum* 46. aforizmája. Bacon, *Works*, ed. Spedding, London 1864, i, 166.

és egyszerűbb, nem mindig logikus. Felmerül a kérdés, hogy nem szerénytelen eljárás-e éppen a mi korunk értékfelfogását tenni meg minden irodalmi alkotás mérővesszőjének, amikor minden valószínűség szerint ez a felfogás is elavul egyszer, ha nem holnap, akkor holnapután. Ha elfogadjuk Hankiss Jánossal, hogy az „irodalom emberi vágyak kielégülése és emberi ösztönök tevékenykedése“,² akkor talán leghelyesebb az irodalmi alkotást mindig azzal mérni, hogy mennyiben elégíti ki ezeket a vágyakat és ösztönöket, más szóval, hogy milyen fontos az írónak és olvasónak. Leghelyesebbnek látszik a nagy vonásaiban változatlan, de azért korszakonként más és más kifejezést mutató emberhez mérni saját alkotását. Ezért most, mielőtt belefognánk a tulajdonképpeni feladat megoldásába, megpróbáljuk összefoglalni a tizenhetedik század irodalmának különleges, a maitól eltérő vonásait abban a reményben, hogy ezáltal talán közelebb jutunk a korszak irodalmi alkotásainak helyes értékeléséhez.

Az irodalom nyelve

Az első eltérés, amely már akkor szemet szúr a kutatónak, amikor a könyvekhez még el sem jutott, hanem csak a könyvészeti megalapozásnál tart, az idegen, főleg latinnyelvű munkák nagy bősége. A *Régi Magyar Könyvtár* első kötetében 1786 magyarnyelvű könyv, illetőleg nyomtatvány ismertetését találjuk, a második kötetben viszont 2452 idegennyelvűt, leginkább latint.³ Ezen azonban nem szabad csodál-

² Hankiss János, *Európa és a magyar irodalom*, Bp. 1940, 19.

³ Szabó Károly alapvető munkájának megjelenése óta igen sok tizenhetedik századbéli könyvet fedezett fel a szorgalmas kutatás (lásd a *Magyar Könyvszemlé*-t és Sztripszky gyűjteményét) és ezek közül fel is használtuk, amit csak lehetett és ami ennek a dolgozatnak a kereteibe beleilleszhető volt. Az alábbi fejezetben közölt, leginkább statisztikai jellegű vizsgálódásokat azonban mégis csak a Szabótól felvett munkákra korlátoztuk. Minden könyvészeti munka úgyszólván szükségszerűleg befejezetlen, tehát *abszolút* számadatokat nem ad; az olyan *relatív* adatok megállapítására pedig, mint például a magyar és az idegennyelvű, vagy a vallásos és a világi, vagy a verses és prózai munkák számaránya, a könyvészeti kutatás bármelyik időpontjában vállalkozhatunk és az eredmény nagyjából ugyanaz lesz.

koznunk. A tizenhetedik században a latin nyelv még szélteben-hosszában dívik mindenütt Európában: a diplomácia, a nemzetközi érintkezés, a tudomány, a nevelés nyelve mindenütt a latin. Bacon latinra fordíttatja eredetileg angolul írott könyvét a tudomány haladásáról, hogy megóvja művét a pusztulástól.⁴ Kepler, Hobbes, Spinoza, Newton főművei latinul jelennek meg. Gusztáv Adolf és Cromwell latinul leveleznek Európa összes udvaraival. Az ingolstadt-i jezsuita főiskolán éppen úgy latinul folyik az oktatás, mint Leydenben vagy Oxfordban. A három részre szakadt és immár ötféle nemzeti-ségnek helyet adó Magyarországon pedig a latin nyelv az általános közvetítő szerepét játssza: király és rendek; jogászok, tudósok és diákok; németek, tótok, oláhok és rácok egyaránt használják a legkülönbözőbb élethelyzetekben. A magyar országgyűlés nyelve a latin; a hitviták latinul folynak, a jogászok latinul perlekednek, a kis Bethlen Miklós már hétéves korában latinul tanul és ebédnél-vacsoránál csak úgy kap inni, ha elmond egyet az aznap megtanult latin szavak közül.⁵ A latin lehatol egészen az alsó néprétegekig, a külföldi utazók nagy csodájára. Edward Browne elmondja, hogy „kocsisokkal, vízhordókkal és alacsony sorból való emberekkel találkozott, akik megértették magukat latinul“; Chishull szerint Magyarországon „még az egyszerűbb emberek is rendszerint beszélnek latinul“; egy angol író pedig, aki az R. D. kezdőbetűk mögé rejtőzik, így ír: „a magyarokat olyan általánosságban oktatják latinra, hogy minden paraszt értelmes választ tud adni latin nyelven, ami sokkal nagyobb hasznára válik az utazónak Magyarországon és Erdélyben, mint bárhol másutt a világon“.⁶ Olyan erős a holt nyelv uralma az élön, hogy még a művelt és békés Nyugat utazói sem tudják megállani említés nélkül.

⁴ Bacon, *Works*, i, 415.

⁵ Bethlen, *Önéletírása*, 130.

⁶ Browne, Edward, *A Brief Account of Some Travels in divers Parts of Europe, viz. Hungaria* [etc.]... 2. ed. London 1685, 8. — Chishull, Edmund, *Travels in Turkey and back to England*, London 1747, 104. — R. D., *Historical and Political Observations upon the Present State of Turkey*... London 1683, 200.

Egy nyelv, amelyik ilyen nagy szerepet visz a mindennapi életben, nagy szerepet kell, hogy kapjon az irodalomban is. Maga a magyarnyelvű irodalom is állandóan latin hatást szenved, mert — amint Medgyesi Pál írja⁷ — „mivel Deák nyelvből tanuljuk mi az tudományt, nem óhatjuk, hogy akarattunk ellen is oda ne kacsintanánk“. Az írók nem tudnak szabadulni a latintól, mindegyre latin szavakat kevernek a beszédükbe, főleg az elvont fogalmak kifejezésére. Még a költő Zrinyi is ilyen mondatokat ír le a *Vitéz hadnagy* egyik, találmásra kiválasztott discursusában: „a disciplina, az engedelmesség és a bátorság minden közvitéznek szükséges virtusok...; a tanácskozás oktatja a hadviselő embereket, az praxis és experientia viszi véghez a dolgokat és perfaceálja...; az egész discursusom concludáltatik azzal...“ és így tovább. És ezzel egyáltalában nincsen egyedül. Kortársai mind egyforma könnyen használnak latin és magyar szavakat, általában használják a szenvedő szerkezetet, a mellékneveknek latin mintára való egyeztetését („reformata ecclesia“, „barbara nyelv“), az accusativus cum infinitivo-t („az Apostol a tudatlanságot mondja lenni okának“), a consecutio temporum-ot (mint fentebb, a Medgyesitől vett példában). A két-nyelvűség következtében az íróknak mintegy állandóan rájár a nyelvük a latin fordulatokra a magyar írás közben is. De a latin nyelv uralmának van másik, ennél fontosabb következménye is, tudniillik az, hogy íróink egy része általában csak latinul szólal meg, nem is használja anyanyelvét. Mindenki nem lehet meg Apáczai erős magyar érzése, amely a hollandi egyetemek neveltjét a magyar tudományos nyelv megújítására serkenti: igen sokan beletörődnek abba, hogy a magyar nyelv nem olyan hajlékony, nem annyira kifejező, mint a jól csiszolt latin és beletörődve, inkább latinul írják meg munkáikat. Furcsa, de a magyar panasz latinul szólal meg Alvinczi *Querela Hungariae*-jától, 1618-tól egészen a *Recrudescunt*-ig, 1704-ig. Bocatius latinul versel, Bayer latinul bölcselkedik, Otrokocsi latinul értekezik a magyarok ősvallásáról, Martonfalvi latinul magyarázza Ames theológiáját.

⁷ Medgyesi Pál, *Dialogus Politico-Ecclesiasticus*, Bártfa 1650, Praefatio.

Elmondhatjuk, hogy a magyar szellem igen sok oldala csak a latin nyelven keresztül közelíthető meg ebben az évszázadban. Amiből pedig az következik, hogy a tizenhetedik századi Magyarország lakóinak szellemi életét vizsgálva az irodalom tükrében, nem hanyagolhatjuk el a második anyanyelven, latinul megírt munkákat sem, azokat is bele kell vonnunk, — habár a magyar munkáknál kisebb mértékben — vizsgálódásaink körébe éppen úgy, mint ahogy az angol irodalom történetírója is belevonja More *Utópiá*-ját és Barclay *Argenis*-ét.

A vallásos művek megbecsülése

Láttuk már, hogy a tizenhetedik századi magyar ember szellemi életének középpontjába — részben az általános európai, részben a különlegesen magyar helyzet következtében — az égi boldogság gondolata kerül. Az állandó bizonytalanságban, megpróbáltatások árnyékában élő ember a másvilágtól várja a kárpótlást és egész életét ennek a célnak elérésére szenteli. Ennek egyik következménye az lesz, hogy a tőle felvett vagy általa alkotott irodalom is a „vallás szolgájává“ válik. Tudatában annak, hogy mi az az „egy szükségesség“, Bethlen Gábor és Zrinyi Miklós kortársai legfőként vallási kérdések tisztázását, tévtanok megcáfolását, az istenes élet útjának megmutatását várják az irodalomtól. Az írók pedig, akik ebben a korban nem *l'art pour l'art*, nem önmaguknak dolgoznak, hanem „nemzetük javára“, „édes nemzetükben lévő gyengéknek és betegeknek kedvéért“,⁸ elmondhatjuk, hogy teljes mértékben átérzik a lelki szükségletet és tőlük telhetően igyekeznek kielégíteni azt. Az általuk nyújtott irodalom legnagyobb része vallásos jellegű, közvetlen, vagy legalább is közvetítő eszköz a közösség üdvének előmozdítására.⁹

A vallásos elemnek a mai felfogás szerint egészen rend-

⁸ Két tizenhetedik századbéli könyv címlapjáról, az egyik Debreczeni T. István, *Kettős kereszt*, Debrecen 1685, a másik Patai Balogh János, *Lelki Igazgatás a Betegségben es az halal arnyekaban*, Utrecht 1700.

⁹ Hankiss, *Európa*, 73.

kívüli megbecsülését talán az domborítja ki a legjobban, hogy a *Régi Magyar Könyvtár* első kötete összesen 1405 könyvet sorol fel a jelen tanulmány szempontjából figyelembe vett időközben, 1604-től 1711-ig és ebből 969 könyv megállapíthatóan vallásos tárgyú, a megmaradó 436-ból 136 kalendárium, 135 különböző tudományágakra, politikára, jogra, történelemre és hasonlókra esik, 34 tankönyv, 46 ismeretlen vagy besorozhatatlan és csak 85 szépirodalmi jellegű. A vallásos és a szűkebb értelemben vett irodalmi, tehát szépirodalmi jellegű könyvek aránya így körülbelül 11:1. A legnagyobb könyvsikerek mind vallásos tárgyúak ebben a korban: Szenczi Molnár Albert *Zsoltárfordítása* 31-szer, az *Evangéliumok és Episztolák* 28-szor, Gönczy *Énekeskönyve* 13-szor, Pázmány *Imádságoskönyve* 9-szer jelenik meg a század folyamán. A világi irodalom alkotásai megközelítőleg sem ilyen népszerűek: Beniczky Péter verskötete, a *Magyar rithmusok* 7 kiadást ér meg, Hunyadi Ferenc széphistóriája *Trója megszállásáról és veszedelméről* 5-öt, a *Márssal társalkodó murányi Venus* 2-öt, a *Szigeti Veszedelem* meg éppen csak egyet. Ez a korszak az, amely Balassi szerelmi líráját ki sem adja, *Istenes énekeit* pedig 15 kiadásban vásárolja meg.

Ebből azután kibontakozik az a tény, hogy aki nem fogadja el teljesen a mi korunk egyoldalúan esztétikai irodalomszemléletét, vagy az, aki az irodalmat nem annyira a szép egyik megnyilvánulási formájának, mint inkább az emberi szellem tevékenységének fogja fel, vagy az, aki az irodalmi alkotást aszerint kívánja értékelni, hogy mit és mennyit jelentett a kornak, amelyben létrejött, egyszóval a szellem történetírója ebben az esetben nem érthet egyet irodalomtörténeteink hagyományos rangsorolásával. Aki valóban az emberhez méri az irodalmat, az kénytelen tudomásul venni, hogy ebben a korszakban jóval fontosabbak a vallásos, mint a világi irodalom alkotásai, hogy ezidőben az embereknek sokkal többet jelentenek az isteni igazságra vezérlő kalauzok, mint a széphistóriák. Megvilágosodik az, hogy a tizenhetedik századdal foglalkozó szellemtörténetíró nem bújhat ki a vallásos munkák tanulmányozásának nehéz feladata alól.¹⁰

¹⁰ Szeffű Gyula megállapítása szerint eddigi irodalomtörténetírásunk nem tudott „mitsem kezdeni a hitvitázó irodalommal, holott

Az eredetiség kevésre értékelése

A korszaknak már többször is említett küzdelmes volta, állandó bizonytalansága erősen akadályozza az irodalmi élet fejlődését és késlelteti az úgynevezett „ideális irodalmi viszony“ kialakulását. Horváth János szerint ez a viszony akkor áll be, amikor „a nyomtatás szerző és olvasója közül végkép kiiktatja a közvetítő személyt, magára hagyja az olvasót a híven megrögzített művel, s általa teljessé és zavar-talanul belsővé teszi szerző és olvasó viszonyát“.¹¹ De hogyan fejlődhessék ki ez a viszony, amikor az irodalmat felvevőknek egy része nem tud olvasni és az olvasnitudók is csak nehezen jutnak könyvhöz? Ezidőtájt a magyar könyvek igen kis példányszámban jelennek meg. Keserői Dajka János és Geleji Katona István *Öreg Graduál-ját* csak 200 példányban nyomatja I. Rákóczi György fejedelem,¹² Pázmány vitairatá-ból. *A setet haynalsilag-utan budoso Luteristak Vezetője* címűből 700 darab készül,¹³ a névtelen szerzőtől való *Ufi Társ* című imakönyvből pedig 1000, de ez már különleges nagy eredménynek számít, mert a második kiadás előszava már dícsérettel említi, hogy a könyv egyszer már elfogyott, „noha akkor ezernél -is többet bocsátottak ki“.¹⁴ A kis példányszámban kiadott könyvek aztán nehezen hozzáférhetőek és drágák. Schirmer János uram, híres kassai kereskedő, aki sok minden egyéb mellett néha könyvekkel is kereskedik, egy Bibliáért 6 frt 30 dénárt, egy közelebről nem részlete-zett kézikönyvéért 2 frt 70 dénárt, egy Kollery nevű szerző könyvéért pedig éppen 16 frt 20 dénárt számít ugyanakkor,

jobb módszerrel kezelve szellemtörténetünk kiváló forrása lehetne“. L. Hóman—Szekfű, *Magyar Történet*, v, 419. Nem lehet igazat adni Pintér Jenőnek, aki azzal intézi el a „megrovandóan piszkos voltú“ vitairókat, hogy „nyugodjanak békében“. L. Pintér Jenő, *A magyar irodalom története*, Bp. 1909, ii, 230.

¹¹ Horváth János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Bp. 1951, 127.

¹² Szabó Károly, *RMK*, Bp. 1879—1897, i, 288.

¹³ Pázmány maga jegyezte fel saját példányára, amely most az Egyetemi Könyvtárban van: „Impresserunt 700 exemplaria“.

¹⁴ Szabó Károly, *RMK*, i, 637.

amikor egy férfiruha csináltatása 1 frt 25 dénárba, 1 sing angol posztó 2 frt-ba kerül.¹⁵ Így a könyvek még a főpapoknál és a közületeknél is elég ritkán találhatók. Szász János szerémi választott püspök 46, Vépi Benedek orodi prépost és esztergomi órkanonok 32, Péterffy András címzetes püspök és esztergomi nagyprépost 30 könyvet hagy maga után.¹⁶ Az eperjesi egyház könyvtárában összesen 175 munka található,¹⁷ a nagybányai ev. ref. főiskola, a Schola Rivulina könyvtárában sincs több 445 műnél.¹⁸ Egyszóval a könyv igen drága portéka marad a tizenhetedik századi Magyarországon és semmiképpen sem vállalkozhatik az egyedüli irodalomközvetítő szerepére: mellette fontos szerep jut a kéziratnak és az előszónak is. Minden nemesi házban van egy vagy néha több kéziratot kötet is, amelybe az itt-ott hallott és megszeretett verseket, bölcs mondásokat, felköszöntőket, temetési beszédeket, érdekes történeteket jegyzik fel, esetleg több nemzedéken keresztül. Ilyen például az úgynevezett Helischer-féle gyűjtemény, amelyet először Erdélyi Pál ismertetett részletesebben,¹⁹ aztán a Lugossy-kódex és a Lipcsei-kódex. Gyakran előfordul azonban az is, hogy nem ilyen vegyes tartalmú köteteket írnak kézzel, hanem ugyanannak a költőnek összes műveit egybefoglalják, vagy pedig legalább egy nagyobb, önálló művet másolnak le: az előbbire példa a Radvánszky-kódex, mely tudvalevőleg Balassi verseit őrizte meg számunkra, az utóbbira elég, ha megemlítjük Zrinyi hadtudományi munkáit és Bethlen Miklós önéletrajzát. A szóbeli irodalomközvetítés eseteivel is lépten-nyomon találkozunk: a vándorénekesek még mindig járják az országot, részben a régi históriás énekekkel, de részben új műsorral is és még náluk is fontosabb a sok prédikátor és missziós lelkész tevékeny-

¹⁵ Kerekes György, *Polgári társadalmunk*, 170, 155, 160.

¹⁶ Kollányi Ferenc, „Könyvek a XVI. és XVII. századbéli főpapi hagyatékokban“, *Magyar Könyvszemle*, iii, 1895.

¹⁷ Iványi Béla, „Az eperjesi egyház könyvtára 1606-ban“, *Magyar Könyvszemle*, xxvi, 1918.

¹⁸ Morvay Győző, „Két nagybányai régi könyvtár“, *Magyar Könyvszemle*, iv, 1896.

¹⁹ Erdélyi Pál, „Költeményes régiségek“, *Magyar Könyvszemle*, xvi, 1891.

sége, amely végeredményben mindig irodalmi szövegnek a nép felé való közvetítésével egyértelmű. A Biblia nagyszerű költészete, az imádságoskönyvek emelkedett erkölcsi tanítása igen sok emberhez csak hallomásból érkezik el. Elmondhatjuk tehát, hogy ebben a korszakban a szerző és közönsége között majdnem mindig van harmadik személy, az előadó vándorénekes, a prédikáló lelkipásztor, a másoló, néha még a nyomdász is, aki ebben az időben nem mesterember, hanem igen sokszor világot járt, művelt irodalom pártoló és könyvbarát is. Mindezek a közvetítők szükségszerűleg bizonyos szabadsággal kezelik a gondolataira bízott irodalmi szöveget és gyakorta módosítják is, vagy a saját naív lelkesedésük, vagy pedig a közönség kedve szerint, ami igen sokszor az eredeti szöveg megrontására vezet és meghíúsítja az író szándékának megvalósulását az olvasó vagy hallgató lelkében.

Az eredetiségre való törekvés még nem olyan alapvető fontosságú e korszak literátorai számára, mint napjaink íróinál. Elmúlóban ugyan már a középkori felfogás, amikor a kódexíró „mint fáról a gyümölcsöt szokás, elszakítja a művet szerzőjétől s a maga módján forgalomba hozva legtöbbször már meg sem tudja mondani, hogy mi fán termett, ki volt a szerzője“.²⁰ De azért a tizenhetedik századi íróember is elsősorban embertársai lelkiüdvösségét kívánja szolgálni és gondolkodás nélkül veszi mondanivalóját onnan, ahol legjobban kezeügyében találja. „Ha pedig len valakinek írásában valami jót találok, enyémnek mondom“ — írja Nógrádi Mátyás püspök.²¹ Az örök boldogság tróppant távlatában úgyszólván minden földi dicsőség, tehát Köleséri Sámuel bizony nem szégyenli bevallani, hogy „munkájának a dereka egy *Matthaeus Medus* nevű Anglus authoré, némely részét *Antonius Burgessius* és *Thomas Hookerus* munkáiból szedegette“; hiszen csak az a célja, hogy miután előszóval elprédikálta az üdvösségre szükséges dolgokat, „holta után is ez írása szóljon a Lelkeknek“.²² Ennek az álláspontnak egyenes következménye az átdolgozások és fordítások szokatlan nagy

²⁰ Horváth, *Irodalmi műveltség*, 127.

²¹ Hildersam, [Arthur], *Idvösség kapuja*, ford. Nógrádi Mátyás, Kolozsvár 1672, (20).

²² Köleséri Sámuel, *Fél-Keresztyén*, Debrecen 1677, (1).

száma, mondhatnánk uralkodó szerepe a korszak irodalmában. A *Régi Magyar Könyvtár*-ban 1604 és 1711 között felsorolt 1405 könyvből 386, tehát több mint a negyedrészt, már a címlap tanubizonysága szerint is idegen eredetű, német, angol, cseh-morva, olasz, francia és egyéb nemzetiségű írók munkája. Az átdolgozások és kompilációk számát nem lehet ilyen egyszerűen megállapítani, de eddigi tapasztalataink szerint ez a szám mindig nagyobb a fordításokénál. Azt hiszem, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy tizenhetedik századbeli irodalmunk több mint felerészben nem eredeti. Ha ehhez hozzávesszük még azt is, hogy milyen irodalmi sikert ér el egyik-másik fordítás, akkor talán helyes fogalmat alkothatunk az ilyen nem-eredeti munkák fontosságáról a korszak irodalmában. A Bibliáról és a Zsoltárokról nem is beszélve, Erasmus *Cato*-ja, Bayly *Praxis Pietatis*-a, Kempis Tamás könyve *Krisztus követéséről*, Comenius *Januá*-ja és *Orbis Pictus*-a mind ebben a korban válik ismeretessé, mind ebben az időben formálja a magyar lelket a maga képére és hasonlóságára. Így a kutató ismét egy ponton kénytelen eltérni a modern irodalomszemlélettől és tudomásul veszi, hogy a valóságos művek után a nem-eredeti munkákat is bele kell vonnia vizsgálódásai körébe.

Országos Széchényi Könyvtár

Kedvelt műfajok

Az a különbség, amely a tizenhetedik századi és a mostani irodalom között fennáll, még jobban szembetűnik akkor, ha figyelmünket a használatos műfajok felé fordítjuk és azt vizsgáljuk, hogy melyek állottak közel az olvasóközönség szívéhez.

Ha először a szépirodalom műfaji megoszlását vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy a különben is igen csekély termés legnagyobb része epikai jellegű, a lírai csak ritkán szólal meg, a dráma pedig még ritkábban. Az örök lírai témák, a szerelem, az élet örömei ebben a korban leginkább csak vallásos öltözetben jelentkezhetnek, tehát jelentéktelen alkalmi verszetektől és Beniczky-féle „rithmusoktól“ eltekintve

világi lírai költeményt keveset találunk. A dráma fejlődését viszont a protestáns egyház drámaellenes magatartása akadályozza és az, hogy a nyugtalan viszonyok között nem lehet állandó színtársulatok szervezésével magasabb művészi színvonalat biztosítani. Az eredmény az, hogy a tizenhatodik század drámai nekibuzdulása, aminek Sztárai darabjait és a *Balassi Menyhárt árultatásáról* szóló komédiát köszönhetjük, hamar ellankad és az új században létrejövő néhány iránydráma meg „politikai színmű” még Sztárait sem éri el. Íróink ugyan tisztában vannak a párbeszédes forma hatásos voltaival: elég itt Pázmányra utalnunk, aki „minden műfajzilipen átömlesztette az élőbeszédet” és akinek „párbeszédességre való hajlamát” sorra kiemelik életrajzírói,²³ azután Medgyesi Pálra és Csúza Cseh Jakabra, aki elvont vallási és egyházszervezeti témákat is párbeszédes formában visznek olvasóik elé, hogy „mentül világosabban, érthetőbben s talám olvasásra is kedvesben esnék”.²⁴ De a párbeszéd lehetőségeinek felismerésétől még hosszú az út az igazi drámáig és ezt az utat nem tudja megjárni a magyar író, nincsen rá ideje.

Marad tehát mint legfontosabb szépirodalmi műfaj a regényes széphistória. Csakhogy a vallásos érzés elmélyülésével egyre zordonabbá váló világszemlélet itt sem adja meg a fejlődés lehetőségét: a másvilágra tekintő ember hajlandó meghallgatni vagy elolvasni a régóta meggyökeresedett, szinte polgárjogot nyert régebbi históriákat, de újabbakat nem kíván. Ha végignézzük azt a harminc munkát, amely a korszak egész világi epikáját jelenti, azt látjuk, hogy a régi kedvencek, *Gismonda és Gisquardus*, *Trója megszállása és veszedelme*, *Ponciánus históriája*, vagy Ilosvai Selymes Péter éneke *Tholdi Miklósról* még száz évvel megírásuk után is újra megjelennek, de viszont újabb mű alig akad. *Euryalus és Lucretia*, *Pyramus és Thisbe*, *Jövenianus*, *Fortunatus*, *Szép Magyellona*: ennyi az egész. Ha ezekhez hozzávesszük még a históriás énekeket, amelyekre a korszak szomorú eseményei gyakrabban ihlették az írókat, — és amelyeken a vallásos szellem sem tudott kivetnivalót találni, mint Liszti László

²³ Hankiss, *Európa*, 105.

²⁴ Medgyesi, *Dialogus*, (15).

Magyar Márs-án, vagy éppen a *Szigeti Veszedelemen* — magunk előtt látjuk a szépirodalomnak aránylag legjobban kedvelt és legtöbb alkotással dicsekvő műfaját, ami azonban meglehetősen hátul következik a kortársak rangsorában.

Másodiknak hadd lássuk a tudományos igényekkel felépítő, vagy legalább is se nem szépirodalmi, se nem vallásos jellegű munkákat, amelyek legalább kétszeresére rúgnak a tisztán szépirodalmiaknak. Ezek között sok minden képviselve van, legkedveltebbek talán a politikai elmélkedés, a történelmi, jogi, bölcséleti munka, aztán a nyelvtan és a szótár; mai fogalmak szerint csupa világi studium. Azonban közelebről nézve a rendelkezésre álló műveket, hamar rájövünk, hogy a korszak vallásos érzése átüt mindegyikén. A politikai művek közül James angol király *Királyi ajándék-a* (1612), Justus Lipsiusnak *A polgári társaság tudományáról írt hat könyvei* (1641) és Johann Adam Weber *Fejedelmi lélek* című elmélkedése (1689) megegyeznek abban, hogy Isten parancsolataiból következtetik ki az államvezetés elveit. A történelmi művek egy része szintén a vallást szolgálja, mint a század első feléből való, csupa-kép *Szent Ignác élete*, vagy Miskolczi Csulyák Gáspár könyve az *Angliai Independentismus-ról* (1654), vagy Martonfalvi György *Szent históriája* (1681). Ciceró, Seneca és bölcs Salamon tanításából egyképpen „keresztyéni virágokat“ szedgetnek a jószándékú fordítók, nyelvtanaink és szótáraink pedig a kinyilatkoztatás ősforrását, a Szentírást akarják hozzáférhetővé tenni a magyar híveknek, sőt néha a hitbuzgalmi irodalom idegennyelvű termékeit is. Jellemző erre Komáromi Csipkés György állásfoglalása, aki *Anglicum Spicilegium-át*, az 1664-ben kiadott és Magyarországon úttörő angol nyelvtanát azért szerkeszti meg, hogy debreceni diákjainak lehetővé tegye az *Authorized Version* és a híres angol exegétikai munkák eredetiben való megismerését.²⁵ Általában a tudományos irodalom öncélúságig nem emelkedik és jelentőségben messze elmarad a vallásos mögött.

²⁵ Komáromi Csipkés György, *Anglicum Spicilegium*, Debrecen, 1664, 4.

A vallásos irodalom épületének legerősebb „támasza, talpköve“ a Szentírás, amely Károli Gáspár, Káldi György és később Komáromi Csipkés György fordításában, összesen 14 kiadásban forog az olvasók kezén. A reformáció ebben találja meg minden tudás ősforrását, az ellenreformáció számára szintén nélkülözhetetlen — ha nem is egyedüli — tekintély, a hit csillaga, az élet iránytűje. Így azután a versengő egyházak megegyeznek abban, hogy híveik asztalára odahelyezik a könyvek könyvét és mindenképpen buzdítják, támogatják, elősegítik annak tanulmányozását. Ezen kívül másra nincs is szükség. „Ne tudakozzál pedig igen szorgalmatoskodván azok felől az melyek abban (t. i. a Szentírásban) nincsenek beirattatván“ — inti fiát és fián keresztül az egész korszakot James, az angol király — „valamelyek nekünk tudomásunkra szükségesek voltak, mind azokat világosan kijelentette mi nekünk az Szent Írásban az élő Isten“.²⁶ Legfeljebb arról lehet szó, hogy egy kissé magyarázni kell, „az együgyű keresztényeknek és tanuló gyermekeknek az keresztyéni tudományban való épületire“, azt amit az Írás allegorikus kifejezésmódja nehezebben érthetővé tett.²⁷ Protestáns és katolikus egyforma buzgósággal merül bele tehát az Ószövetség nagyszerű költészetébe, egyformán lelkesedik az Újszövetség magasztos erkölcsi eszményeiért. Erre a kettős alapra épül aztán a vallásos irodalom legtöbb műfaja, így elsősorban a vallásmagyarázat, a hitbuzgalmi munka, a vita-irat és a szentbeszéd.

A „keresztyéni üdvösséges tudományt a régi és az új testamentom szerént magyarázó“²⁸ munkák száma jóval meghaladja a másfélszázat. Leggyakrabban a vasárnapra és ünnepekre rendelt Szentírás-részletek, az evangéliumok és episztolák ihletik a magyarázókat, de foglalkoznak a zsoltárokkal, különböző prófétai könyvekkel, az Apokalipszissal, és pedig nemcsak egyházi férfiak, hanem magasállású világiak is. Lorántffy Zsuzsánna a hitágazatokat magyarázza, Kemény János fejedelem a zsoltárokat; Apafi Mihály „az egész keresz-

²⁶ [James I.], *Basilikon dóron*, ford. Szepsi Korotz György, Oppenheim 1612, 19—20.

²⁷ Az *Evangéliumok és episztolák*, Bártfa 1616, címlapjáról.

²⁸ Toroczkai Máté 1632-ben kiadott hasonló című munkája után.

tyéni vallásnak fundamentumát“ állítja fel, Esterházi Pál nádor a Szűzanya szeplőtlen fogantatásáról ír többször is kiadott munkát.²⁹ A Szentháromság taná, a Miatyánk, a Credo, a Tízparancsolat mind megtalálja a maga magyarázóit: egy közülük, Nagy Mózes még versekbe is foglalja a Szentháromság tanát, egy másik, névtelen szerző pedig az egész esztendőre való evangéliumok „sommáját, velejét és célját“ szedi össze a saját bevallása szerint is „rövid és edgyügyü Magyar Versetskék“-be.³⁰ Debreceni Kalocsa János nagyterjedelmű munkát szentel az Ó- és az Újtestamentum egymással ellenkező látszó helyeinek összehétkítésére, Dési István pedig megkísérli a vallás és a filozófia egybehangolását is Isten nagyobb dicsőségére.³¹

Még ezeknél is sokkal népszerűbbek a hitbuzgalmi munkák, amelyek a kor fentebb ismertetett lelki szükségletének kielégítésére meg akarják mutatni az istenes élet és a boldog halál útját. Ezeknek a száma is többre rög másfélszáznál. Legnagyobb részük már a címlapon megadja egész programját, mint például Zólyomi Boldizsár könyve 1614-ből: „Manuale, az az Kézben hordozo könyvetske, kerdésekkel es Imadsagokkal tellyes; az mellyekben Idvösséges és igen szükségés elmélkedések is vadnak, miképpen kellessék az Keresztien embernek kereztieni módra élni és ez világból bódogul ki mulni.“ Ez a program többé-kevésbé mindegyiknél azonos, de a programon belül elég nagy a változatosság. Mai szemmel nézve bizony kezdetleges, csupán a jó és rossz cselekedetek példáinak egybefűzőgetéséből álló könyvek mellett a keresztény életvezetés világhírű mesterművei akadnak, Kempis könyve *Krisztus követéséről*, Erasmus *Miles Christia-*

²⁹ Lorántffy Zsuzsánna, *Moses es az Prophetak*, Gyula-Fejérvár, 1641. — Kemény János, *Gileád Balsamuma*, Sárospatak 1659. — Apafi Mihály, *Az egész kereztyeni vallásnak rövid Fundamentomi*, Gyula-Fejérvár, 1645. — Esterházi Pál, *Speculum Immaculatum*, 1670, 1698, 1747.

³⁰ *Egész Esztendő által valo Vasárnapi Evangeliomoknak sommáját, velejét és czillyát magokban foglaló rövid és edgyügyü Magyar Versetskek*, Lócse XVII. sz.

³¹ Debreceni János, *Conciliatorium Biblicum*, Utrecht 1658. — Dési István, *Az Igaz Zent Wallásnak az természetü Okossággal, az melly Philosophianak is neveztetik, valo szep Harmoniaja*, Gyula-Fejérvár 1619.

nus-a, Szent Ágostonnak a *Léleknek Istennel való magános beszélgetései*, majd pedig egészen a korszak végén August Hermann Frankénak pietista írása. Egyes írók megalégszenek azzal, hogy egy-egy elmélkedést adnak az év minden napjára, esetleg csak hetére; mások megpróbálják végigkísérni a keresztény ember hétköznapját felkeléstől elalvásig. Ismét mások rendszerbe foglalják az életben előforduló problematikus helyzeteket és mindegyikre megadják a Szentírás magyarázatát. A legtöbben könyörgéseket, lírai hangú imákat is beillesztenek könyvük szövegébe és tanácsokat adnak az Istennel való egyesülés, az *unio mystica* megvalósítására. Az istenes életre való buzdítás egyik módja az Isten szeretetének átéreztetése és a viszontszeretet érzésének felkeltése, de ennél sokkalta gyakoribb az égi boldogság és a pokoli gyötrellem szembeállítás. Lépes Bálint püspök „pokoltól rettentő és égi boldogságra édesgető tükröt” tart olvasói elé; Nyéki Vörös Mátyás megrázza „a földi részeg szerencsének és dicsőségnek állhatatlan lakodalmában tomboló (jóraintő csengettyűjét”; Bökényi Filep János meggyújtja a „mennyei Lámpást”, amely „az örökkévaló sötétségnek mélységétől igazán megrettent és félemllett akármely lelkeket meg újít és az örökkévaló mennyei világosságnak méltóságára igyekvőknek lelki világot szolgáltat”; a különböző hasonlatok mögött mindig az üdvösség-kárhozat kettős témájának újabb variációját kapja meg az olvasó. Az olvasót ez nem zavarja, hiszen ez a téma az, amellyel úgy sem tud soha betelni, örömmel üdvözli tehát az egyre újabb változatokat. A műfaj egyik legjobb példája, Lewis Bayly *Praxis Pietatis, Az az: Kegyeseg-Gyakorlas* címen lefordított könyve, — amelyre még visszatérünk — 7 kiadásban fogy el 40 év alatt és sikerére jellemző, hogy protestáns volta ellenére is utat talál katolikus pap könyvtárába.³² Igaz, hogy a hitbuzgalmi művekben általában csak gyenge visszhangját találjuk annak a harcizajnak, amely a hitvitákban tombol: a kegyes élet alapelvei ugyanazok a keresztény és a keresztyén számára, katolikus és protestáns békességben megférnek együtt a „boldog halál szeke-

³² Megvolt Vépi Benedek orodi prépost és esztergomi örkanonok hagyatékában, 32 könyv közül az egyik. Kollányi Ferenc, „Könyvek”.

rén". Talán éppen ez az oka, hogy az egész vallásos irodalomból ennek a műfajnak a termékei emelkednek a legmagasabbra és maradnak meg aránylag legfrissebben egészen napjainkig.

Az utóbbit nehezen lehetne elmondani a hitvédő, vagy inkább hitvitázó iratokról, amelyeknek szellemtörténeti becsé igen nagy, de mint irodalmi alkotások, — ritka kivételektől eltekintve — ma már egészen olvashatatlanok. A műfaj nagy dicsősége persze Pázmány *Kalauz*-a, ez a Bellarmin után remekbe készült több mint ezeroldalas munka, amely a tudományos alapossággal egyesíti a népszerű előadás előnyeit és sok részletében elárulja az ösztönös nagy stílművészt, sőt a potenciális költőt. Ehhez nem ér fel egyetlen más hitvitázó munka, még Pázmány egyéb munkái sem. Az átlag-vitairat bibliai idézetekkel sűrűn megtűzdelt, igen sokszor párbeszéd formájú, vallási türelemben felnőtt emberre³³ kissé groteszkül ható olvasmány. Igen sokszor a vitás kérdések hátterbe szorulnak a csúnya pörpatvarkodás, személyeskedés, gúnyolódás mögött, különösen a 60-as és 70-es években, Sámbar Mátyás és Czeglédi István körül dúló, fentebb már említett harc idején. Ez a nyers, csúfolódó hang igen kedvére lehetett a műveletlen, szélesebb néprétegeknek, mert a vitairatok számszerűleg nem messze maradnak el a vallást magyarázó és az istenes életre buzdító munkák mögött. Mai emberre nézve mindenestre nem tesznek kellemes benyomást és talán ez az oka, hogy igazi jelentőségük, szellemtörténeti szerepük még várja a kutatót.

A szentbeszédekről már fentebb is megemlékeztünk, rámutatva arra a fontos szerepre, amelyet az egyszerűbb nép írástudatlan volta és a könyvek aránylagos ritkasága számukra kijelölt. Az egyes szentbeszédet vagy szentbeszédgyűjteményeket tartalmazó könyvek száma jóval túlhaladja a százat.³³ Jórészüik temetési vigasztalás, de a sátoros ünnepek, a templomszentelések, a házasságkötések; nagy port felvert áttérések mind szónoki teljesítményekre sarkallják a lelkeseket. Érdekes, hogy a haza szomorú állapotának és külön-

³³ Ebbe nem számítottuk bele sem a prédikáció formában írott vallásmagyarázatot, sem a hitbuzgalmi munkákat.

böző istencsapásoknak a visszhangja is többször megszólal a prédikációkban. Weszelin Pálnak a debreceni tűzvész után mondott prédikációja (1641), Szepsi Andrásnak *Döghalál elleni Orvosság*-a (1662), vagy Medgyesi Pálnak nagy szónoki erőt mutató *Jajjai* (1657—60), amelyekben a lengyel betörést, az erdélyi sereg egy részének tatár fogságba esését, a tatárok újabb pusztításait siratja, mind azt a látszatot mutatják, hogy a szentbeszédnek erős gyökerei vannak a valóság talajában. Ebben a hírlap nélküli korban a szószék teendői között, a vallásosság és az általános műveltség fejlesztése mellett még mindig ott szerepel a közérdekű hírek terjesztésének ősrégi funkciója is, aminek csökevényeit mindmáig megtalálhatjuk például a pásztorlevelek felolvasásában és a házasodni szándékozók kihirdetésének szokásában.

Az eddigi csoportokba sorolható vallásos művek mellé szép számmal sorakoznak még imádsággyűjtemények, énekeskönyvek és katekizmusok is. A főforrás ezeknél is mindig a Biblia: Pázmány *Imádságoskönyv*-ének gondolatai, sőt egyes fordulatai is éppen úgy innen valók, mint a protestáns Gönczy György *Énekeskönyv*-ének legszebb darabjai. Ugyanúgy felismerhető a katekizmusoknak tárgy és nyelv szempontjából a Bibliától való függősége is. Mindhárom műfaj iránt igen élénk kereslet mutatkozik a könyvpiacra — Szabó Károly 100-nál több imakönyvet, 80 énekeskönyvet, 60 katekizmust sorol fel a *Régi Magyar Könyvtár* első kötetében — tehát népszerűségüket adottnak tételezhetjük fel.

Végezetül, bizonyos fokig ellentétképpen hadd említsük meg a szent históriákat, amelyeket a világi históriák kiszorítására adtak ki a jószándékú szerzők, s ezért erkölcsjavító célzatukat az érdekes, sőt izgalmas történet és általában a világi epika külsőségei alá rejtették. A témák legtöbbször a romantikában oly gazdag Őszövetség adja, olyan színes és mozgalmas történetek formájában, mint például bölcs Salamon ismeretes ítélete, a tékozló fiú, Zsuzsanna és a vének, a leányát feláldozó Jephtha. De feldolgozóra talál János evangélista hánytt-vetett élete, Magdolna bűnbánata és a tolvajok kezébe esett ember története is. Sőt, újabbkori legendát is találunk, igaz, hogy csak egyetlen egyet: ez a *Sz. Patricius Purgatoriumjáról való Historia*, a híres írországi zarándokhellyel

kapcsolatban. Általában az egész műfajnak olyan kevés képviselőjével találkozunk — harmincénál kevesebbel — és a lelkekre, sőt a későbbi irodalomra gyakorolt hatás is olyan csekélynek mutatkozik, hogy nézetünk szerint meg sem közelíti fontosságban a mai fogalmak szerint kevésbé irodalmi műfajokat, a hitbuzgalmi munkát, a vallásmagyarázatot, a hitvédő könyvet és a szentbeszédet.

Források

Egy olyan irodalom, amely eddigi megállapításaink szerint nem tartja fontosnak az eredetiséget és több mint fele részben fordításokból vagy átdolgozásokból tevődik össze, kötelességünkké teszi a források lehetőleg alapos megvizsgálását is. Ha ezt a vizsgálódást eddig követett statisztikai módszerünkkel lefolytatjuk, meglepő számadatokra jutunk, amelyek irodalmunknak eddig nem mindig kellőképpen méltányolt európaiságát támasztják alá. Igen egyszerű statisztikai adatgyűjtés meggyőz arról, hogy a reformáció és az ellenreformáció a maguk nemzetköziségében nagymértékben közelebbhozták Magyarországot Európához és elősegítették a kultúrértékeknek sokfelől való beáramlását.

A 386 könyv közül, amelynek idegen eredetéről már a címlap is meggyőz bennünket, körülbelül 100 kalendárium akad, az irodalmi művek száma tehát megközelíti a háromszázat. Ezek pedig legalább tíz élő és két kihalt európai nép íróitól származnak és már pusztá létezésükkel is a német, angol, hollandi és belga, cseh-morva, görög és római, olasz, francia, svájci, spanyol, lengyel és török szellemiség hatásának bizonyítékai.

Első helyen állanak számban és fontosságban is a német írók, akik körülbelül 90 munkával szerepelnek. Közülük a legtöbbet ma már nem ismerjük, Abraham Scultetus, Philipp Kegelius, Justus Lipsius, Wolfgang Franzius, Paul Segner, Friedrich Kőnig és a többiek nevét legfeljebb a nagy biobibliográfiák tartják számon, habár a maguk korában fontos szerepet tölthettek be az irodalomban. Műveik legalább felerészben a latin nyelv közvetítésével jutottak el hozzánk, csak a másik felét fordították németből kegyes fordítók,

akik közül talán Petróczi Kata Szidónia nevét ismeri legjobban az irodalomtörténet.

Másodsorban következnek az angol írók könyvei, amelyekből 48-at sorol fel a *Régi Magyar Könyvtár*. Az írók persze itt is ugyanolyan ismeretlenek az irodalomtörténet előtt, mint a német munkáknál: Shakespeare vagy Milton nevét hiába keressük, helyettük Edmund Campion, James I, William Perkins, William Ames, Lewis Bayly, William Cowper, Alexander Grosse, Arthur Hildersam, Daniel Dyke nevével kell megbarátkoznunk. De ez ne tévesszen meg bennünket; ne higyük azt, hogy az angol irodalmi hatás csak néhány *outsider* jelentéktelen munkáján keresztül nyilvánul meg a tizenhetedik századi Magyarországon. A mi szemünkben kétségkívül Shakespeare és Milton a korszak angol irodalmának legnagyobb dicsőségei, de a kortársak ítélete más: ebben az időben Shakespearet kevesen játsszák, Miltont kevesen olvassák, míg az *outsiderek* munkái 30—40—50 kiadást érnek meg aránylag rövid idő alatt Angliában. Ezekkel a munkákkal íróink az angol szellem akkor legnagyobb hatású erjesztőjét vegyítik el a magyar irodalomban. A könyveknek csak kisebb részét fordítják latinból, a nagyobbat már angol eredetiből, sőt vannak esetek, amikor az angol nyelv közvetít a nem-angol munka és a magyar olvasó között. A francia Virel Máté theologiai munkáját angol fordításból magyarítja Gyöngyösi László, a franciaországi „reformata ecclesiáknak” rendtartását „Angliai fordításból veszi nyelvünkre” Medgyesi Pál, Comenius *Janua*-jának szótárrészét pedig belga és angol nyelvből fordítják le Csaholczi János és Bihari János.³⁴ Ez a meglepő nyelvismeret és irodalmi hatás első sorban a protestánsoknál észlelhető, akiket a hitbeli rokonság is ösztönöz a messzi angol nép és angol műveltség megismerésére. A katolikusok számára Anglia jóval idegenebb marad, „csaknem más világ, más természet, más hadakozás” — amint azt a költő Zrinyi írja.³⁵

³⁴ Gyöngyösi László, *A' Keresztyeni Vallasnak Fundamentumi*, Utrecht 1657. — Medgyesi, *Dialogus*, 148. — *Index Vocabulorum*, Gyula-Fejérvár 1647.

³⁵ A *Török Áfium*-ban. Az idézett sort l. Zrinyi Miklós *próza* munkái, bev. Markó Árpád, Budapest 1939, 278.

Körülbelül ugyanez a helyzet a németalföldi műveltség-gel is: ezt is inkább azok a protestáns teológusok terjesztik Magyarországon, akik a harmincéves háború dúlásai alatt elszoknak a német egyetemektől és utána is igen gyakran Németalföldön fejezik be tanulmányaikat. Ezek a teológusok közvetlen kapcsolatba kerülnek a néppel, fellelkessednek hitbuzgalmán meg teológiai tudományán és megpróbálják mindkettőt átültetni a magyar talajba. A magyar könyvsajtóból kikerülnek az első hollandi, illetőleg az akkori nyelvhasználat szerint „belgiomi“ nyelvből fordított könyvek, így Szatmári Örvös István a „belgiomi ujonnan fordított Bibliából“ szedegeti az Apokalipszis magyarázatát, mások „belgiomi nyelvből“ fordítanak könyörgéseket. Igen népszerűek Rotterdami Erasmus és Canisius (Hondt) Péter jezsuita atya munkái, de ezeket már latinból fordítják, úgy mint a harminc-egynéhány németalföldi eredetű könyvnek a legnagyobb részét is.

A cseh-morva írókat az egyetlen Comenius képviseli, akinek különböző munkái 23 könyvben jelennek meg nálunk a század folyamán.

A román népek, olaszok, franciák és spanyolok hatása kisebb, mint vártuk volna. Az olaszos renaissance-hullám, amit először a Mátyás király „ösztöndíjakkal“ Olaszországban járt írónemzedék kavart fel hazánkban,³⁶ a tizenhetedik századra már régen elsímult és helyét a németek, hollandok és angolok között legnagyobb erőre jutó reformáció hulláma foglalta el. Ezért a román népek irodalma együttvéve sem ad többet 30 műnél, annak javát is természetesen az ellenreformáció jóvoltából. Boccaccio nevével már csak egyszer találkozunk, — habár hatását ki lehet mutatni több szépirodalomra — Bellarmin nevével már többször. A spanyolokat Antonio Guevara és Alfonso Villegas, a franciákat Pierre Des Moulins és Antoine Sucquet képviselik. A három nyelv aránylag ismeretlen lévén, az említett munkák legtöbbjét deák-ból fordítják le nyelvünkre, ritkaság az olyan fordító, mint Illyés András erdélyi püspök, aki olasz eredetiből dolgozik.

Néhány svájci, két lengyel és egy török eredetű könyv

³⁶ Hankiss, *Európa*, 77.

egészíti ki a sort, de ezek inkább csak jelképezik, mint valóban jellemzik az illető irodalmak hatását a miénkre.

Ha ezek után változtatunk vizsgálódásaink szempontján és azt nézzük, hogy melyik műfajban melyik irodalom hatása érvényesül leginkább, megint csak a német-angol-német-alföldi elemek túlsúlyát állapítjuk meg a legfontosabbnak megismert csoportokban. A világi irodalomban még erős a klasszikusok és a román irodalmak hatása. Vergiliust *Trója megszállása és veszedelme*, Ovidiust *Pyramus és Thisbe*, Aesopust *Meséi* képviselik. A *Comico-Tragoediák* két Walter Map-nek tulajdonított középkori dialógust követnek, Gyöngyösi epikai munkái Ovidiust és Marinót. Szégedi Veres Gáspár széphistóriája „két nemes ifjakkak igaz barátságokról”, Ráskai Gáspár *Vitéz Francisco*-ja, valamint *Gismonda és Gisquardus* mind Boccaccio hatását mutatja. De már itt, a világi irodalomban is meglátszik, hogy a magyarság nyugatra kezd tekinteni dél helyett: *Ponciánus és Fortunatus* német népkönyvekből származnak, a francia eredetű *Szép Magyellonát* pedig Warbeck Vitus német fordításából ülteti át Tesseni Vencel. A vallásos irodalom legfontosabb műfajain pedig egészen a nyugati hatás uralkodik.

Pillantsunk csak végig a legnépszerűbbnek ismert műfajokon. A Szentírás és a hitelvek magyarázatában és általában a theológiai tudományok terén a protestánsok a német Meisner, Scultetus, Wendelin, az angol Ames, Perkins, Byfield, a holland Horn és Diest munkáit használják; a katolikusok Bellarmin mellett a hollandi Canisius, a német Witfelt és Drexelius idevonatkozó műveit. Az istenes élet útját a Rajna-vidéki Kempis, a német Bona híbornok, a walesi Bayly püspök, a cambridge-i Perkins, a londoni Hildersam mutatják. A katolikusok vitairatai közül igen sok visszanyúlik a holland Lessiusra és az angol Championra, a protestáns szerzők között ott találjuk a tübingeni Hafenreffert, az antwerpeni Rodenborch-ot, Cowper galloway-i püspököt, Wedelius genfi prédikátort és még sok mást is a nyugati népek képviselői közül. A protestáns szentbeszéd írói Ames munkáiból tanulnak és Medgyesi Pálnak angol minták szerint összeállított *Doce nos orare*-jából, az „első magyar homiletikából”.³⁷

³⁷ Pintér, *Irodalomtörténet*, iii, 153.

Katekizmusok, imakönyvek, még a bibliai históriás énekek közül is igen sok az említett három nép irodalmából származik. Egyszóval, amint a déli, román népek világi megmozdulása, a renaissance, az északibb és nyugatibb, germán népek valláseskölcsei mozgalmává, reformációvá és ellenreformációvá változik, úgy helyeződik át irodalmunk súlypontja a világi műfajokról a vallásosakra és úgy váltja fel az olasz befolyást a magyar léleknek úgyls jobban megfelelő nyugati, vagyis német-angol-hollandi irodalom hatása.

* * *

Tizenhetedik századbéli irodalmunk tehát — a kor szellemének és a különleges magyar viszonyoknak megfelelően — elsősorban vallási irodalom, amelynek főcélja az istenes életre vezetés és az örök boldogság biztosítása. Az olvasók érdeklődése elsősorban azoknak a műfajoknak szól, amelyek ezt a kettős feladatot munkálják: hittudományi, hitbuzgalmi, hitvédő műveknek; a tudomány és a szépirodalom csak másodsorban jöhetnek tekintetbe. Az írók átérzik a kor lelki szükségletét és inkább lemondanak az alkotó munka öröméről, csakhogy kielégíthessék azt. Ószinte szolgálni-akarással, nemzetük megjobbításának vágyától eltelve végigkutatják egész Európát a megfelelő anyag után és ha valamit jónak találnak, habozás nélkül bekebelezik — fordítás, de még inkább átdolgozás által — a magyar irodalomba. Forrásaik között ott szerepelnek minden európai irodalom alkotásai, de legtöbbet mégis csak német, angol és németalföldi szerzőktől kapnak, mint akiknek munkássága legközelebb áll a magyar lélekhez. Az innen származó munkák közül kerülnek ki a század legnagyobb magyar könyvsikerei.

A következő fejezetekben az egyik ilyen fontos forrásból, az angol irodalomból vett munkáknak nemzeti irodalmunkba való bekapcsolását és hatását fogjuk ismertetni, és pedig korszakról korszakra, lehetőleg mindig az átvétel időrendjében. Kivételt csak a több korszakban, esetleg az egész évszázadon keresztül hatott írók műveivel fogunk tenni, amelyeket az áttekinthetőség kedvéért mindig az első átvétel alkalmával és időpontjában fogunk tárgyalni.

III

A SZÁZADFORDULÓN

Az angol-magyar szellemi érintkezés valójában már Szent István korában megkezdődött és kisebb-nagyobb intenzitással folytatódott végig a középkoron és az újkor elején is, egészen a tizenhetedik századi nagy fellendülésig. De azért még a tizenhatodik századbéli átlagos műveltségű magyar nem sokat tudott Angliáról. Utazóink, akik megjárták a szigetországot, — mint például Laski Jeromos (1527), Statilio János erdélyi püspök (1528), Verancsics Antal (1535), Berzeviczy Márton (1564), Skaritzza Máté (1571), Lasky Lénárt (1583), Budai Parmenius István (1583), Kakas István (1594)¹ — legtöbnyire csak rövidebb ideig tartózkodtak odakinn és ami még döntőbb fontosságú, egyik sem írta le úti élményeit. A közkézen forgó népszerű tudománytárak, mint Honterus földleírása, vagy Calepinus soknyelvű enciklopédiája csak közhelyeket tartalmaztak vagy meséket. Az utóbbi szerint a brit szigeteket azért hívják Albionnak, mert parti sziklái már messziről fehérленek a tengerről közelítő felé. A leghosszabb nap 19 óráig is eltart és a nyári éjszakák olyan világosak, mint a nappalok. Az őslakosság az óriások népéhez tar-

¹ Laski Jeromos és Statilio utazásáról l. Simonyi Ernő, *Magyar történeti okmánytár londoni könyv- és levéltárakból*, Pest 1859, 106, 115, 119, 125, 168, 188. Verancsicsról l. Angyal Dávid, *Erdély politikai érintkezése Angliával*, Bp. 1902, 18. — Berzeviczyről l. Veress Endre, *Berzeviczy Márton*, Bp. 1911. — Budai Parmeniusról és Skaritzzáról l. Trócsányi Berta, „Református teológusok Angliában a XVI. és XVII. században“, *Angol Filológiai Tanulmányok*, v—vi, 1944. — Lasky Lénártról l. Melczér, Jakob, *Biographien berühmter Zipser*, Kaschau 1833, 130—1. — Kakasról l. Veress Endre, *Kakas István*, Bp. 1905.

tozott, de ezeket leigázták és később kiirtották a Trójából idemenekült görögök. Most a sziget északi részén a skótok élnek, vad, durva emberfajta, amely nemrégiben még emberhúson élt.² Ilyen és ezekhez hasonló „tények“, mind gondosan alátámasztva Plinius, Tacitus vagy Szent Jeromos tekintélyével alkották az átlagmagyar Anglia-képét a tizenhatodik század vége felé.

A műveltebb emberek természetesen egy fokkal jobban voltak értesülve és úgylátszik, hogy tudomásul vették Anglia európai jelentőségének gyors megnövekedését. A jószemű velencei utazó, Polydorus Vergilius könyve — *Anglicae Historiae Libri XXVI*, Basel 1534 — jól ismert volt Magyarországon és igen megbízható képet adott Angliának nemcsak történelméről, de földrajzáról is.³ A konstantinápolyi angol követség felállítása 1581-ben új utat nyitott az erdélyi fejedelemnek a westminsteri udvar felé és Kakas István követjárása — Erzsébet királynőnél járt és Báthory Zsigmond fejedelem nevében kérte, hogy járjon közbe a Magas Portánál Erdély érdekében — arra enged következtetni, hogy a magyarok kellőképpen fel tudták mérni az angol királynő hatalmát. De ettől függetlenül az angol szellemi élet és különösen az irodalom továbbra is *terra incognita* maradt. Az olyan középkori angol írók, akiket a magyarok már régebről ismertek — Alexander of Hales, Bede, Duns Scotus, John of Salisbury,

² Ezek az adatok mind Calepinus Ambrosius *Dictionarium Undecim Lingvarum* különböző kiadásaiából valók, az „Albion“, „Britannia“, „Caledonia“, „Scotia“ címszavak alatt található. Ennek a híres könyvnek csak első része volt szótár, ahol a latin szavak mellett előbb kilenc, aztán tíz európai nyelv megfelelő szavait lehetett megtalálni. A második rész betűrendes lexikon volt, akkori szóval *Onomasticon*, amelyet kiadásról-kiadásra csiszolgotott, bővített tudománykedvelő embereknek egész Európára kiterjedő munkaközössége. A magyar szóanyag és a néhány magyar vonatkozású cikk Szántó-Arator Istvánnak és jezsuita társainak munkája volt, amint azt Szily Kálmán kimutatta akadémiai értekezésében, *Ki volt Calepinus magyar tolmácsa?* Bp. 1886.

³ A könyv olyan kiváló volt, hogy a Privy Council 1582-ben elrendelte az angol iskolákban való olvastatását — így írja a *Cambridge Bibliography of English Literature*, Cambridge 1942, i, 375. — Nálunk az egykorúak közül idézi Alvinczi Péter, *Itinerarium Catholicum*, Debrecen 1616, 97, és Marosvásárhelyi Gergely, *Summa*, Kassa 1625, 205, 370. — Említi Cowper, *Hét napoki beszélgetések*, Debrecen 1657, 60.

Walter Map, William of Ockham — természetesen tovább éltek és hatottak. Bede hatása már a század elején is megnyilvánult, így a Nádor-kódexben, a Horváth-kódexben és a Példák Könyvében. A Walter Map-nek tulajdonított latin költeményre visszamenő *Visio Philiberti* is ekkor kezdte meg változatos pályafutását irodalmunkban.⁴ Sir John Mandeville kalandos útleírása amely már a Tar Lőrinc-monda kialakulását is befolyásolta,⁵ most Valkai András 1573-ban, Kolozsvárt kiadott *Prister Johannes*-ának szolgált forrásul.⁶ Viszont az angol irodalom újabb áramlatai alig-alig érték el tizenhatodik századbeli őseinket, Thomas More derűs bölcelete, Spenser színpompája, Shakespeare egész világa ismeretlen marad közöttük. Az angol renaissance ragyogó fényéből csak néhány elszórt sugár tudta legyőzni az akkori fogalmak szerint igen nagy távolságot és minthogy annak is a latin nyelv közvetítő közegén kellett keresztülhatolnia, mind sokat vesztett eredeti csillogásából, mire eljutott az európai művelődés keleti végpontját jelző messzi Magyarországára.

Két vallásos író

A hatás sorrendjében elsőnek említjük John Foxe (1516—1587) *Actes and Monuments of these Latter and Perilous Dayes* című martirologiumát, a könyvet, mely „a Biblia után a legnagyobb zajt ütötte ebben a században”.⁷ Ez először latinul jelent meg a kontinensen és csak Erzsébet trónralépése után nyert bebocsátást Angliába, mert azoknak a protestánsoknak utolsó tetteit és szavait örökítette meg, akik Mária királynő uralkodása alatt vértanuságot szenvedtek hitükért. A szerző történetíró volt, de ebben az esetben egyáltalán nem tudta megőrizni tárgyilagosságát és nem történelmet írt, hanem vádiratot, amellyel Európa ítélőszéke elé idézte az

⁴ Erre vonatkozólag I. Sziládi Áron, „Heltai közbeszéde”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, xi, 1901.

⁵ Fest Sándor, „Angol irodalmi hatások a Tar Lőrinc-mondában”, *Irodalomtörténet*, xxv, 1936.

⁶ Binder Jenő, „Prister Johannes”, *Egy. Phil. Közl.*, x, 1886.

⁷ Így jellemzi Legouis-Cazamian, *A History of English Literature*, Revised Edition, London 1937, 217.

üldözések és kínzások értelmi szerzőit. Célját el is érte, mert könyve nemcsak Angliában tartotta ébren a puritánságban később olyan erővel feltörő vallásos hősiességet, hanem a kontinensen is serkentője lett a protestáns öntudatnak. Franciaországban például annyira ismeretes volt, hogy a hugenották breviáriumként használták, Magyarországon pedig szintén elég hamar elterjedhetett, mert már 1560-ban hatása alatt keletkezett magyar irodalmi alkotással találkozunk. Ez a munka, amely valószínűleg az angol irodalmi hatás legkeletibb határát jelzi a tizenhatodik század második felében, Sztárai Mihálynak, egyik legtevékenyebb reformátorunknak éneke, *Historia Cranmerus Thamás érseknek az igaz hitben való állhatatosságáról, ki mikor az pápa tudományát hamisolnája, Angliában Mária királyné asszony által szörnyű halált szenvedett.*⁸

Sztárai, aki zsoldárfordításokkal, bibliai énekekkel és drámákkal is szolgált a protestantizmus ügyét, valószínűleg az 1559-es baseli kiadást kaphatta kézhez⁹ és a mártíromságok hosszú sorából Cranmer canterbury-i érsek történetét választotta ki feldolgozásra. Választásának indítóokát nem ismerjük. Szilády Áron valószínűnek tartotta, hogy saját életének valamelyik eseményét szándékozott allegorikus formában megénekelni, úgy mint azt az Athanasius püspökről szóló énekben, saját bevallása szerint is cselekedte volt.¹⁰ De ennél mégis sokkal egyszerűbbnek látszik az a magyarázat, hogy a lelkek megindítására törekvő szerző ezt találta céljaira legalkalmasabbnak éppen a vértanu érsek magas közjogi állásánál fogva. Az is lehet, hogy költői képzeletét megragadta a végső jelenet, amikor az öreg főpap a lángokba tartja és megégeti jobbkezét, amellyel előbb a hitehagyásról szóló

⁸ Az ének utolsó versszaka megmondja, hogy a szerző 1560-ban készült el vele. De ezután egy ideig csak kéziratban terjedt, míg végre 1582-ben ki nem adták Debrecenben. Ebből a kiadásból csak egyetlen példány maradt fenn a British Museumban, abból adta ki újra Szilády Áron, *Régi Magyar Költők Tára*, v, Bp. 1886.

⁹ Ezt állítja Erdős Károly, „Sztárai Cranmerus Thamásról szóló históriás énekének forrása“, *Irodalomtörténeti Közlemények*, xxiv, 1914.

¹⁰ Szilády, *Régi Magyar Költők Tára*, v, 323.

okmányt aláírta. Tény, hogy ezt a történetet választotta és feldolgozásának tetőpontjára ezt a jelenetet helyezte.

A história összesen 642 sorra terjed. Az első rész Cranmer fiatalságát, iskoláztatását, a pápa doktorai ellen való vitakozásokat, Henry — azaz „Herkules király“ — kegyének elnyerését és az érsekségre való emeltetést adja elő, majd Henry eltévelyedését, a régi hit részleges helyreállítását és Mary trónralépését. A második rész a Mary-től fogságra vettett Cranmer vitája a különböző „ravasz tudós doktorokkal“ és megkísértése a börtönben. Az ördög, barátok képében addig rémítgeti halállal és csábítja a királynő kegyelmével, amíg alá nem írja a „tagadó levelet“. De ezt hamar megbánja és elhatározza, hogy a nyilvánosság előtt fogja megvallani a régi hithez való hűségét. A harmadik rész azután a klimax. Az érseket elviszik a templomba és szólni engedik a néphez, de általános meglepetésre csak azt az egy bűnét vallja meg, hogy féltében megtagadta az egyszer már megismert igazságot! „Ravasz római pápát, mint ördögnek ő tagját, Nem tisztelem, nem vallom ő hamis tudományát“ — kiáltja. Erre a barátok hozzárohannak, elhurcolják a kínvallató helyre és odakötözik a máglya oszlopához. Körülötte fellobban a tűz. Ekkor jobbkezét „nagy, állhatatosan“ a lángokba tartja és „igen nagy bátorsággal tűzzel bünteti“, majd az Úr Jézusnak ajánlja lelkét és meghal. Ezzel a jelenettel a cselekmény valójában véget is ér. De a Foxe szavaiban továbblobogó smithfieldi tűz annyira áthévíti Sztárai szívét is, hogy nem tud, tárgyától elszakadni, hosszú versszakokon keresztül sorolja fel azoknak a nevét, akik az érsek nyomdokain haladva szintén elnyerték a vértanuság koszorúját és végül szinte erőszakkal, akarata ellenére kanyarodik be a történetet lezáró, elkerülhetetlen tanulság-versszakba.

Sztárai valószínűleg nem az egyetlen volt Magyarországon, aki vallásos lelkesedést merített Foxe leírásából. Alvinczi is hivatkozik az *Acta et Monumenta*-ra, Iratosi János prédikátor egy helyen „Foxus szavával szól“ hozzánk, Köleséri Sámuel pedig innen veszi „Pendleton nevű Anglus Prédikátor“-ról szóló példáját.¹¹ De nagyobb és önálló munkát, ame-

¹¹ Perkins, William, *Patika szerszamos Bolt*, ford. Iratosi János, Lőcse 1657, 302. — Alvinczi Péter, *Itinerarium*, 119. — Köleséri, *Fél-Keresztény*, 21.

lyet Foxe könyve ihletett volna meg, a Cranmerus-éneken kívül eddig még nem ismerünk.

Természetesen az Angliát feldúló belső vallásháborúnak nemcsak protestáns, hanem katolikus áldozatai is voltak. Erzsébet, amikor trónralépése után rendezte a vallásügyet, arra az álláspontra helyezkedett, hogy minden állampolgár *ipso facto* az államegyháznak is a tagja. Így az anglikán egyház jogilag kényszeríthetett mindenkit az anglikán istentiszteleten való részvételre, azokat is, akik magukat katolikusoknak vallották. A büntető rendelkezések kezdetben nem voltak szigorúak, de amikor V. Pius kiátkozta a királynőt, utóda, XIII. Gergely pedig elindította a jezsuiták misszióját, egyszerre minden megváltozott. Az istentiszteletről való elmaradás pénzbüntetése havi négy shillingről aránylag roppant nagy összegre, 20 fontra ugrott fel, a misehallgatásra egyévi börtönt szabott ki egy új törvény (23 Eliz. cap. 1.), egy másik törvény pedig halálbüntetés terhe alatt megtiltotta a katolikus papok működését az országban (27 Eliz. cap. 2.).¹² Ennek a törvénynek végrehajtása során 20 esztendő alatt körülbelül 250-en szenvedték el a halálbüntetést, aminek éppen olyan erős visszhangja támadt Magyarország katolikus köreiben, mint a Foxe-tól leírt vértanuságoknak a protestánsok között. A visszhang felkeltője Campion jezsuita atya hitvédő irata volt.

Edmund Campion (1540—1581) angol származású volt és Oxford neveltje, szentéletű, őszinte és bátor ember, akinek a protestáns történetírók is helyet adnak a nagy erzsébet-koriak pantheonjában.¹³ A pápa utasítására 1579-ben Angliába utazott mint a jezsuita misszió egyik vezetője és majd-

¹² Black, J. B., *The Reign of Elizabeth*, Oxford 1936, 148.

¹³ Mít mond róla Anthony à Wood? „Minden író, legyen az protestáns vagy pápista, azt mondja, hogy csodálatos képességű ember volt, elegáns szónok, éleselméjű filozófus és vitatkozó és pontos igehirdető, akár angolul, akár pedig latin nyelven; szelíd természetű és jómodorú ember. Egy bizonyos író (dr. Thomas Fuller) azt mondja, hogy szelíd természetű volt és mindig a kellemes viselkedés, a folyékony társalgás és az igazi tehetség bája vette körül. Egy másik író (Richard Stanihurst) akit legjobban szeretett barátai közül, azt mondja, hogy lelkiismeretes volt, nagy ítélőképességű és érett ékesszólású.“ *Athenae Oxonienses*, Ed. Bliss, i, 475.

nem két esztendeig irányította a titkos térítő harcot, míg végre foglyul ejtették, lázításért perbefogták és kivégezték. Bujkálása idején megírta és a londoni titkos nyomdában ki nyomatta saját küldetésének és az egész jezsuita misszióinak apológiáját, amelyet aztán példáján lelkesülő rendtársai gyorsan elterjesztettek a kontinensen és korán elhoztak Magyarországra is.¹⁴ Nálunk Balassi Bálint kezébe került, aki éppen akkor esett át a hitváltozással járó nagy lelki válságon, tehát örömmel fogadta a saját elhatározását is igazoló „tíz okot“ és elhatározta, hogy honfitársai számára is hozzáférhetővé teszi a könyvet. Sajnos, tervének keresztülvitelében megakadályozta a korai halál, amely már ott várta Esztergom falai alatt, de azért a munka nagyobb részével mégis elkészült, úgy hogy tábori lelkésze, Dobokay atya már hét okot lefordítva talált hagyatékában. A lelkes pap aztán megtoldotta még a hátralévő három okkal és így, igaz hogy évtizedes késéssel, de mégis megjelent *Campionus Edmondnac Iesus neve alatt vitezketet Theologusnak, es nem régen Angliában az közönséghez keresztien hitért martyromsaggal koronazotnac, Tiz Magyarul irot okai*, Bécsben, 1607-ben. A könyv a hitvédő iratok között igen előkelő helyet foglal el, komoly, habár helyenként éles hangjával és személyeskedéstől való tartózkodásával. Egyetlen tárgya a római egyház igazának megvédelmezése a Szentírás, a zsinatok, az egyházatyák és a történelem segítségével. Stílusa lépten-nyomon elárulja a fordítót, illetve átdolgozót. Campion még így hívja vitatkozásra ellenfeleit, az angol akadémikusokat: „Miért is bevallom, hogy mohó főiskoláitokat kérve kérem, hogy ama fodroshajú katonákat szemetek láttára a napra és a porondra hívjam az ő árnyékos zúgaikból.“ Balassi lelki szemei előtt a fodroshajú professzorok turbános-tollas török katonákká változnak át, az ő örök ellenségeivé: „Tehát mi a patvart mondanak? Azt, hogy Luther Márton, vagy penig Melanchton Fülöp, vagy inkább Zwinglius, vagy kétség nélkül Calvinus és Beza híven kijelentették és magyarázták ő nekik... Minek okáért val-

¹⁴ Egy évvel Campion halála után, 1582-ben már megjelent Antwerpenben *Edmondi Campiani Iesvitae Rationes Decem* és 1585-ban már az ingolstadtí főiskola adta ki újból. Mindkét kiadás megvan a pannonhalmi könyvtárban.

lom, hogy szívem szerént kívánom az fő iskolákat, hogy szemetek láttára kihíván ez tollas vitézeket az mezőre, az verőfényre, az lesekből és árnyékokból, nem magam erejével, kivel század reszenyére sem vagyok hozzájok hasonló, hanem jó peremmel és bizonyos igazsággal meggyőzhessenem“.¹⁵ Campion okfejtése egészen különös meggyőző erőt kap Balassi nyelvén: a vitézi életből vett képek és hasonlatok, a röviden pattanó mondatok, a metsző, de sosem pórias gúny annyira életszerűvé teszik mondanivalóját, hogy a könyvet a legsikeresebb vitainatok közé számíthatjuk. Még egy évszázad múlva is ezekkel az érvekkel tusakodik a tudós professzor Zabanius Izsák, aki az 1702-ben Erdélyen keresztültutazó Chishullnak a *Tíz Okok* kéziratot cáfolatát adja ajándékba,¹⁶ a tizennyolcadik század pedig újra fel fogja fedezni és kétszer is ki fogja adni az erzsébetkori jezsuita munkáját.

Egy nagy humanista

Foxe és Campion munkáit az egyre erősödő vallásos érzés hullámai sodorják el egészen Magyarorszáig és ugyanezt kell megállapítanunk a skót humanista George Buchanan (1506—1582) nálunk ismert három könyvéről is. Ez a hánytvetett életű, tipikus renaissance-ember¹⁷ Stirlingshire-ben született, de Párisban nevelkedett és életének jó részét Franciaországban töltötte el mint nevelő és tanár. Itt dolgozta át Linacre tankönyvét, itt írta később híressé lett latin iskoladrámáit. Rövid időre Portugáliába is elkerült, ahol eretnekség gyanújába keveredett és hónapokat töltött a lisszaboni inkvizíció börtöneiben. De szellemét ez nem törte meg, sőt éppen ez alatt készítette el főművét, a zsolttárok latin verses parafrázisát, amivel kiérdemelte későbbi állandó jelzőjét, „*hujus saeculi poetarum facile princeps*“. 1560 után visszatért hazájába, ahol időközben a Knox-i reform diadalmaskodott és

¹⁵ A két idézetet Eckhardt Sándor állítja így szembe, *Balassi Bálint*, Bp. 1942, 205.

¹⁶ Chishull, *Travels*, 91.

¹⁷ Életéről és magyarországi hatásáról részletesebben l. Berg, Paul, „George Buchanan and his Influence in Hungary“, *Hungarian Studies in English*, v—vi, 1944.

elfoglalta a tehetségéhez méltó helyet. St. Leonard's College igazgatója lett, majd James VI nevelője és főpecsétőr. Élete végén még nagy munkát írt Skócia történetéről.

Művei közül először a *Rudimenta Grammatices* című latin tankönyv került el hozzánk; ezt eredetileg Thomas Linacre (1460—1524) írta meg angolul, de Buchanan átdolgozása nélkül sosem jutott volna európai hírnévre. A magyar kiadás Molnár Gergely protestáns prédikátor érdeme volt, aki valószínűleg wittenbergi iskolaévei alatt ismerkedett meg a világon szerkesztett, áttekinthető kis kézikönyvvel és Kolozs-várra való visszaérkezése után, 1553-ban ezt választotta latin tanításának alapjául. Az iskolai gyakorlat meggyőzte arról, hogy az ő kezdő tanítványai számára mégis túlságosan tömör a Buchanan-féle latinság, azért egy „iskolai kiadást” készített belőle, *in usum studiosae juventutis*, az akkor kedvelt párbeszédés formában. Ez halála után kétszer is megjelent, 1566-ban és 1578-ban, Linacre neve alatt, szépen el is terjedt nálunk, megvolt például Gallen János kassai könyvkereskedő raktárában 1583-ban, megvolt Haunolt János selmecbányai rektor könyvei között, nem kisebb embereknek szolgáltatott érveket, mint Alvinczinak és Pázmánynak¹⁸ és nemzedékek útját egyengette a klasszikus műveltség felé.

A latin tankönyvnel sokkal jobban érdekel bennünket a *Jephtes sive Votum* című tragédiának szerepe nemzeti irodalmunkban. Ezt Buchanan eredetileg tanítványainak szánta, hogy elszoktassa őket az akkoriban divatozó allegórikus daraboktól. A Bírak Könyvéből ismert történet a hadvezérről, aki leányát áldozza Istennek a győzelemért, azonban megragadta benne nemcsak a nevelőt, hanem a költőt is, és a pedagógiai célkitűzés helyét adott a költői ihletnek. Az eredetileg iskolai gyakorlatnak szánt munkából végül is a szerző legjobb tragédiája nőtt ki. Sok költői diadal hőse, Buchanan „egyik alkotásában sem érte el a morális feszültség, a gondo-

¹⁸ Gallen János könyvraktárát l. Kemény Lajos, „Egy XVI. századbeli könyvkereskedő raktára”, *Magyar Könyvszemle*, iii, 1895. — A selmecbányai rektor könyveiről l. Gulyás Pál, „Haunolt János könyvtára 1595-ből”, *Magyar Könyvszemle*, xxix, 1922. — Pázmányról és Alvincziról l. Pázmány Péter, *Az igazságnak Gyeozedelme* (= Pázmány Péter Összes munkái, v.) 70.

lat és a kifejezés emelkedettségének hasonló magaslatát“, — állapítja meg a legnagyobb angol irodalomtörténet.¹⁹ A dráma 1554-ben került ki a sajtó alól Párisban és a század végére eljutott hozzánk is. Itt először Balassi Bálint kezdett bele a lefordításába, de befejezni ezt sem tudta, halála után pedig a megkezdett kézirat is elveszett, úgy hogy éppen csak a Radvánszky-kódex másolója tartotta fenn az emlékét.²⁰ Viszont fennmaradt Illyefalvi István verses epikai átdolgozása, amely a maga nemében a sikerültebbek közé tarthatott.

Illyefalviról semmit sem tudunk csak gyanítjuk, hogy a helyről-helyre vándorló, alkalmi költemények írásából és elmondásából élő lantos deákok közé tarthatott, azok közé, akiket Sir Philip Sidney is hallott énekelni, amikor Magyarországon járt 1573-ban. A tény az, hogy megjelent tőle egy *Carmen funebre ad tumulum ... Ladislai Kemény de Omboz* című gyászének, amelyet maga recitált el Kolozsvárt 1593 május 23-án és ez valószínűvé teszi, hogy valóban tagja volt az illusztris céhnek. *Jephta Tragédiáját* 1590-ben adta ki Kolozsvárt, Kendi Ferenc radnóti földesúr Zsófia leánya számára, tíz évvel az első olasz és tizennéggyel az első német változat előtt.²¹ Feldolgozásában több szempontból eltért az eredetitől. Először is, minthogy az akkori viszonyok között semmi reménye sem lehetett arra, hogy drámát előadthasson, a tragédiából verses elbeszélést csinált, krónikát. Másodszor pedig — igen bölcsen — meg sem próbálta utánozni Buchanan klasszikus mértékeit, amelyeket több mint egy évezred költői tapasztalata csiszolt tökéletesre, hanem beírta a Tinódi Lantos Sebestyén-féle döcögős versekkel. Ezzel szemben nagy gondot fordított az események hűségese visszaadására s így a tragédia meg a krónika egészen párhuzamosan haladnak a tragikus befejezésig.

A történet tárgya: a szerencse forgandó! Lehet-e erre jobb példát találni, mint Jephta történetét? Amikor az ammoniták törzse fenyegeti Izraelt, a zsidók — száműzött fattyúgyerek

¹⁹ *Cambridge History of English Literature*, 1907—16, iii, 161.

²⁰ Közölte Thaly Kálmán, „Balassa Bálint és újonnan felfedezett versei“, *Századok*, ix, 1875.

²¹ Az első olasz fordítást 1600-ra, az első németet 1604-re teszi a *Cambridge Bibliography*, i, 901.

nyult Buchanan zsoltár-parafrázisa. Ez, amint már említettük, a humanista költő lisszaboni fogsága alatt készült el; 1567-ben jelent meg nyomtatásban. „Jogosan tekinthető a tizenhatodik század egyik reprezentatív könyvének, mert tökéletes formában valósítja meg a legjobb humanisták eszményét, a kegyesség és tudás összekapcsolását”.²² Magyarországon már a nyolcvanas években olvasták, legalább is Gallen János kassai könyvkereskedő jegyzékében már 1583-ban előfordul a *Psalter Buchanani*.²³ Balassi Bálint, aki lírai tehetségét komoly prozódiai tanulmányokkal támasztotta alá és versformáival az egész magyar líra formai fejlődését befolyásolta, érthető érdeklődéssel fordult Buchanan klasszikusan tökéletes versformái felé²⁴ és élete végének vallásos felbuzdulásában belefogott a zsoltárok magyarításába is. De ezt a munkát sem tudta bevégezni és csak három zsoltárral készült el, ezek a *Dominus Illuminatio Mea* kezdetű 27-ik, aztán a 42-ik és a 48-ik.²⁵ Az eredeti szöveg rímtelen jambusait nem tartotta meg, hanem saját bonyolódott rímképletű versszakaiba öntötte bele Buchanan költői lelkesedését. Halála után Rimay János ezt a három zsoltárt is belevette az *Istenes énekek* kötetébe, a korszak egyik legtöbbet olvasott könyvébe. Így Buchanan költészetének ezek a darabjai az egész évszázadon át gyönyörködtették a kegyes olvasókat, Rimayt és Apponyi Balázst pedig újabb fordításokra serkentették.²⁶

* * *

Ennek a néhány angol eredetű munkának a magyar irodalomba való átültetése jelentette az első lépést azon az úton, amely később a tizenhetedik századi élénk szellemi érintkezéshez vezetett angolok és magyarok között.

²² *Cambridge History*, iii, 162.

²³ Kemény, „XVI. századbéli könyvkereskedő.”

²⁴ Eckhardt, *Balassi*, 193.

²⁵ *Balassi Bálint minden munkái*, bev. Dézsi Lajos, Bp. 1923, lxxxiv.

²⁶ Rimay szintén lefordította a *Dominus Illuminatio Mea*-t, l. Balassi, *Munkái*, 662, Apponyi Balázs pedig az egész Zsoltárok Könyvét, főleg a Vulgata alapján, de valószínűleg Buchanan hatása alatt is, l. Pintér, *Irodalomtörténet*, iii, 574.

IV

AZ ELSŐ ÉVTIZEDEK

Láttuk, hogy a tizenhatodik századi Magyarországon még aránylag kevesen és keveset tudtak Angliáról, még az angol szellem legnagyobb diadalait sem nagyon vették tudomásul az emberek. Az új század első évtizedeiben azonban hatalmas megnövekedett a magyarok érdeklődése a szigetország iránt. Ennek a hirtelen változásnak oka az angolok előretörése volt, egyrészt a gazdasági és politikai életben, másrészt vallásos-irodalmi területen.

Az angol nép a középkor hosszú évszázadai alatt csak másodrangú szerepet kapott az európai politika színpadán, aminthogy nagyobb nem is illethetett egy az akkor ismert világ legszélére, ködös szigetekre elrejtett, kislétszámú népet. De Amerika felfedezése után ez az időközben megszaporodott nép egy csapásra a világkereskedelem középpontjába került és erélyes Tudor uralkodói alatt jól ki is használta a helyzetet. Henry VIII. hajóhadat építtetett, amely nemcsak az ország határait tudta megvédeni az ellenséges betöréstől, hanem biztosította az angol posztókereskedelem európai érvényesülését is. A kereskedelmi társaságok, amelyeket először Mary kezdett kiváltságokkal felruházni, Erzsébet támogatásával hatalmas vállalkozásokká nőttek, az angol gazdasági és politikai befolyás előharcosaivá. Kettő közülük, és pedig az 1579-ben alapított Eastland Company, amely a balti államokban kereskedett és az 1580-ban megszervezett, Konstantinápoly székhellyel működő Levant Company hamar kapcsolatba került Magyarországgal is. Az Eastland Company tagjai Danzigon keresztül eljutottak egészen Kassáig. Bethlen Gábor 1618-ban már két skót kereskedőnek, George és William Kate-nak adta el három évre az erdélyi higanybányák termé-

sét és úgy szerződött velük, hogy Kassán veszik át a hatalmas árumennyiséget. Pár évvel később pedig Kassa város jegyzőkönyvének tanúsága szerint ismét skót kereskedő érkezik a városba: bizonyságlevele nincsen, de marhával (= áruval) jött és a protestáns skótok különben sem lehetnek ártalmára a protestáns városnak, tehát engedni kell szabadon kereskedni — határozza el a városi tanács.¹ A Levant Company nem kereskedett ugyan Európa irányában, de viszont vállalta egy konstantinápolyi angol követség fenntartásának költségeit és így megteremtette a politikai érintkezés lehetőségét az erdélyi fejedelemség és az angol királyság között. Egyszóval a tizenhetedik század elejére létrejött már a két, térben nagyon is távoleső ország gazdasági és politikai érintkezésének lehetősége.

Ebben az időben a Stuartok szeszélyeitől függő angol külpolitikának nem volt határozott iránya, de általában mégis protestáns szempontokhoz igazodott.² James 1608-ban csatlakozott a protestáns unióhoz, aztán beleegyezett leányának, Erzsébetnek és Frigyes pfalzi örgrófnak, a harcos kálvinizmus németországi reménységének házasságába s általában igyekezett Habsburg-ellenes szövetségbe összevonni Európának öszszett Habsburg-ellenes szövetségbe összevonni Európának összes protestáns népeit. Ez az igyekezet aztán szükségszerűleg magával hozta az érdekközösségen alapuló barátságot is Erdély protestáns fejedelmeivel, akik olyan kedvező hadászati helyzetben voltak a fő ellenség háta mögött. James, az „Isten kegyelméből való királyság“ eszméjének konok hirdetője, természetesen nem ereszkedett le addig, hogy forma szerint is szövetezzék olyanokkal, akik az ő szemében mégis csak „lázadók“ voltak, de azért, amikor veje belefogott a meg gondolatlan csehországi vállalkozásba, szívesen vette volna Bethlen Gábor fegyveres segítségét, akinek tetteivel tele voltak az akkori kezdetleges angol hírlapok.³ Beleegyezett tehát abba, hogy Bethlen legyen unokájának, a kis Rupert herceg-

¹ Mindkét érintkezésről l. Kerekes, *Bethlen*, 202, ill. 59.

² A Stuartok külpolitikájáról l. Davies, Godfrey, *The Early Stuarts*, Oxford 1937, 51.

³ Róna, Eva, „Hungary and the Beginnings of English Journalism“, *Studies in English Philology*, iv, 1942.

nek a keresztpajza⁴ és diplomáciai támogatásban részesítette a fejedelmet a portánál. Fia, Charles aztán még tovább ment: szabályos szövetségre lépett Bethlennel 1626-ban és diplomáciai kapcsolatokat tartott fenn I. Rákóczi Györggyel is.⁵ A történelem világánál ma már könnyen megállapítható, hogy a szövetség egyik félnek sem hozott nagyobb hasznot, igazában nem is volt több kölcsönös rokonszeny nyilvánításnál. De azért az egész politikai fejlődés rendkívül alkalmas volt a magyarok kíváncsiságának felkeltésére a gazdag és hatalmas új szövetséges iránt.

Ettől a kíváncsiságtól úzelve, magyar utazók hosszú sora járta meg a brit szigeteket a század első évtizedeiben. Egy részük a névtelenség homályában rejtőzik, csak létezésükről és nagy-nagy szegénységükről emlékezik meg néhány szétszórt megjegyzés egykorú angol írók munkáiban.⁶ Vannak azonban olyanok is, akiket névről ismerünk: ilyenek Bakai Benedek (1608), Szepsi Csombor Márton (1618), Tállyai János (1626), Bethlen Péter, a „kis gróf“, Bethlen Gábor unokaöccse (1626), Bánffy-Hunyadi János (1630 körül).⁷ Közülük Bakai Benedek Oxfordban, Tállyai János Cambridge-ben tanult, Bánffy-Hunyadi János Londonban telepedett meg, Szepsi Csombor Márton és Bethlen Péter pedig rövidebb tanulmányúton ismerték meg Angliának legalább délkeleti részét. Az utóbbiaknak köszönhetjük két első angliai útleírásunkat, az egyik Szepsi Csombor *Evropica Varietas*-ának Anglia-fejezete, a másik Kecskeméti Gergely *Ulysses Pannonicus*-a, amelyben vázolja Bethlen Péter útját Németországon, Belgiumon, Anglián és Franciaországon keresztül.⁸ Ezek az útleírások, párosulva az utazók személyes tapasztalataival,

⁴ Rupertet Thurzó Imre tartotta keresztvízre Prágában, mint Bethlen képviselője, 1620-ban. Kerekes, *Bethlen*, 60, 165.

⁵ Angyal, *Erdély*, 36—86.

⁶ Ezek közül néhányat Országh László gyűjtött össze, „Adalékok az angol renaissance magyarság-képéhez“, *Angol Filológiai Tanulmányok*, iv, 1942.

⁷ Trócsányi, „Református teológusok“.

⁸ Az *Evropica Varietas*t mindenki ismeri, tavaly jelent meg új kiadásban. Az *Ulysses Pannonicus* egyetlen példánya az Akadémia könyvtárában van és sajnos hozzáférhetetlen a háború tartama alatt.

számos új vonást adtak a magyarság lelkében most már gyorsan formálódó angol nemzetportréhoz:

Angliának másik vonzóereje erős protestantizmusában és vallásos irodalmában rejlett. A tizenhetedik század elejére az angol nép világszemléletében jelentős változás állott be: ez a nép, amelyről elmondhatjuk, hogy jóakarátú közömbösséggel hagyta feje fölött elvonulni az egymást követő Tudor uralkodók véleménykülönbségeiből eredő vallásos viharokat és csak kevés tagjában tudott a vallásos meggyőződésnek olyan magaslatára emelkedni, mint amit például Cranmernek és társainak vértanusága jelentett, ez a nép az anyanyelvén elébeadott Szentírás több évtizedes, buzgó tanulmányozása következtében vallásilag öntudatosná, sőt fanatikussá változott. Erzsébet uralkodásának utolsó évtizedeiben és James egész uralkodása alatt az anglikán egyház állandó harcot folytatott a katolicizmus és a puritánság ellen, ami ugyan nem segítette elő az angol egység kialakulását, de viszont rendkívül elmélyítette az angol hittudományt és megnövelte a hittudósok hírnevét. Az államegyház részéről Jewel, Hooker, Andrewes, a puritánok közül Cartwright és Perkins, a katolikusok részéről a száműzött Thomas Stapleton neve messze visszhangzott Anglia határain kívül is. Maga James is szorgalmas művelője volt a vallásos irodalomnak és habár hitvitázó tevékenysége nem sok sikert hozott a protestáns ügynek, az a haszna mindenesetre megvolt, hogy Angliára irányította az európai műveltségű népek figyelmét. Nem szabad elfelejtenünk, hogy ekkor James-et még nem nevezték „a kereszténység legbölcsebb bolondjának“, hanem zavartalanul élvezhette az „Angliai Salamon“ melléknevet. Részben az ő hírnevének hatása alatt a magyar hittudósok, katolikusok és protestánsok egyaránt arra a meggyőződésre jutottak, hogy tanulmányozniok kell angol kartársaik vaskos műveit, vagy megcáfolás vagy okulás kedvéért és még az átlagos műveltségi síkon mozgó emberek is nagyobb tisztelettel, nagyobb érdeklődéssel fordultak annyi vallásos buzgalom és bölcsesség kútfeje, az angol irodalom felé. Így indult meg a tizenhetedik századi angol irodalmi hatás első korszaka Magyarországon, a vallásos munkák jegyében és a latin nyelv közvetítésével.

Középkori, latinnyelvű írók

Az érdeklődés egyrészt azoknak az íróknak szólt, akik már hosszú évszázadok óta klasszikusoknak számítottak és többé vagy kevésbé ismeretesek voltak Magyarországon is. A hittudósok közül Szent Anselm, Marianus Scotus és Wycliffe, a bölcselek közül John of Salisbury, Duns Scotus, William of Ockham, a krónikások közül Ralph Higden és Matthew Paris munkáinak nyomára bukkanunk.⁹ Bede nevével is sokfelé találkozunk ezekben az évtizedekben, történeti és szentírásmagyarázó munkáit ismerik és idézik, sőt az iránta való érdeklődés nem csökken egészen a század végéig.¹⁰ Azonban mindegyiknél érdekesebb Walter Map hatása, amelyről kissé részletesebben kell megemlékeznünk.

Walter Map († 1209), Henry II udvari embere, Oxford archidiakonusa, az Artus-monda részeinek egybekovácsolója,

⁹ Szent Anselmről I. Milotai Nyilas István, *Agenda*, Kolozsvár 1621, 220. — Marianus Scotusról I. Marosvásárhelyi Gergely, *Világ kezdetitől fogva, iosagos, es gonosz czelekedeteknek példáinak Summái*, Kassa 1623, 401. — Wycliffe-ről I. Pázmány Péter, *Felelet az Magiari István Sarvari Praedicatornac, az Ország romlása okairul, írt köniuere*, Nagyszombat 1605, (= Pázmány Péter *Összes munkái*, i, 1—199) 38 és Alvinczi, *Itinerarium*, 114. — John of Salisbury *Polycraticus*-át háromszor idézi Pázmány, *Felelet Magyarinak*, 33, 61, 62 és kétszer Alvinczi, *Itinerarium*, 101, 105. — Duns Scotusról I. Alvinczi, *Itinerarium*, 109 és Szepesi Csombor, *Evropica Varietas*, Kassa 1620, (= Kolozsvár 1943), 136. — William of Ockham egyik műve megvan az eperjesi egyház könyvtárában, 1606-ban, I. Iványi, „Eperjesi könyvtár”, 89; idézi Alvinczi, *Itinerarium*, 111, említi Szepesi Csombor, *Evropica Varietas*, 136. — Ralph Higden *Polychronicon*-jából veszi Richardus Comés történetét Marosvásárhelyi, *Summái*, 57. — Matthew Parist Alvinczi említi, *Itinerarium*, 99.

¹⁰ Marosvásárhelyi tőle veszi Columbanus apátur történetét, *Summái*, 321. — Milotai a Lukács-evangéliumhoz írt kommentárját említi *Agenda*, 259. — Kecskeméti János a 129. zsoltárhoz írt magyarázatára hivatkozik, *Három Praedikatiók*, Debrecen 1624, F6, r. — Alvinczi a Márkus-evangélium kapcsán említi fel, *Postilla* II, Kassa 1654, 254. — A későbbi érdeklődésre csak néhány adatot. Fröllich David, *Medulla Geographiae Practicae*, Bártfa 1659, 422, felemlíti Bede születését és lakóhelyét Northumberland nevezetességei között. — Apáczai Csere János közli örök kalendáriumát, *Magyar Encyclopaedia*, Utrecht 1654, 361. — Bayer János szintén említi, *Ostium sive Atrium*, Kassa 1662, 89. — Még 1699-ben is megvan egy munkája a nagybányai Schola Rivulina könyvtárában, I. Morvay Győző, „Két nagybányai könyvtár.”

egyike volt a középkor legnépszerűbb latin költőinek, — ha valóban ő írta a neki tulajdonított költeményeket, ami nem egészen bizonyos. Latinul írt, de mondanivalóját nem klasszikus mértékekre szedte, hanem hangsúlyos verssorokba, amelyekhez a latin nyelv sok hasonló végződésű szava jólhangzó rímeket is szolgáltatott. Legtöbb költőtársával ellentétben Map kihasználta az új verselés lehetőségeit nemcsak olvasóinak megindítására, hanem mulattatására is és profán verseivel példát adott az úgynevezett goliárd-énekekre, amelyek egyrímű, négy soros versszakokban furcsa, komikus hatást tudtak kelteni. Egyetlen versszak elegendő lesz példaképpen:

Meum est propositum in taberna mori
 Vinum sit appositum morientis ori,
 Ut dicant, cum venerint, angelorum chori:
 „Deus sit propitius huic potatori“.

Ilyenfajta versei, amelyekben hol az egyházi ember komolysága, hol az udvaronc finom székszise nyilvánult meg a félig angol, félig welsh költő ösztönszerű dallamosságával, kéziratban terjedtek és a legkülönbözőbb változatokban forogtak mindenfelé az európai olvasóközönség kezén, de kritikai kiadásuk csak 1841-ben látott napvilágot.¹¹ Közöttük találjuk meg az eredetijét két olyan költői témának, amely gyakorta foglalkoztatta a tizenhetedik század magyar költőit.

Az elsőt *Philibertus látomása* néven tartja számon a magyar irodalomtörténetírás. Walter Map egyik költeményében (*De Mundi Miseria*) a világ állhatatlanságáról elmélkedik és utána egy másikban (*Dialogus inter corpus et animam*) mintegy példaképpen elmeséli a látomást. Philibertus francia remete királyfi álmában egy holttestet lát és a holttest mellett a lelket, amely éppen most szállt ki belőle; a lélek erősen dorgálja a testet, hogy miatta most el kell kárhoznia, de a test válaszol, védekezik, a lélekre hárítja a hibát és a vitának csak az vet véget, hogy két ördög elragadja és pokolra viszi a lelket. Amint látjuk, a költemény tárgya tehát alapjában lélektani probléma, még pedig a javából: mennyiben van az

¹¹ *The Latin Poems Commonly Attributed to Walter Mapes*, Ed. T. Wright for the Camden Society, London 1841.

embernek szabad akarata, mennyiben felelős saját tetteiért és mennyiben irányítják fékezhetetlen ösztönei. A renaissance-ember érdeklődését természetesen erősen lekötötte ez a kérdés, aminek jele az, hogy nálunk már a tizenhatodik század elején megmagyaráította valaki a kettős költeményt, prózában, az 1508-ból való Nádor-kódex számára.¹² A tizenhetedik század embere számára pedig tulajdonképpen nem is létezett más probléma csak ez, tehát újra meg újra nekifogott a téma feldolgozásának. A század elején verses fordítója, vagy inkább átdolgozója akadt Nyéki Vörös Mátyás (1570?—1664) prépost személyében,¹³ aki *Dialogus az az Eggy kárhozatra szállott kazdag Test és Léleknek siralommal tellyes egymással való keserves panaszolkodó beszélgetések* címen adatta ki először Prágában, 1623-ban, azután pedig több helyen Magyarországon is. Feldolgozása több ponton eltér Map eredetijétől, így a látomás hőségé Philibert helyett Szent Bernátot teszi meg, azután a költemény elejére és végére erkölcsnemesítő, tanulmányos versszakokat ragaszt és általában mindent erősen bővítve, kiszínezeve, parafrázis-szerűen ad vissza. De ettől eltekintve a két szöveg cselekménye pontról-pontra párhuzamosan halad, a magyarban is megtaláljuk a szent látomását, a lélek szemrehányásait, a test védekezését és az ördögök fellépését. Költőnk itt szabadjára ereszti képzeletét és hosszasan leírja az alvilág lakóit:

Fejek egyenesen s hegyesen szélesült,
Hajok kígyó módra csoportos elterült,
Homlokuk rút ránczal igen szemtelenült,
Tűzzel meg-emésztő szemek vérben merült.

Tekintetek nekik mint villámás vala,
Tüzet szikrázással ki-okádnak vala,
Szarvok kecskemódra meg horgattak vala,
Kiknek végeiből méreg chorog vala.

Ezek a szörnyek nem indulnak meg a lélek panaszára, hanem könnyörtelenül elhurcolják. Szent Bernát még hallja

¹² Horváth, *Magyar irodalmi műveltség*, 197.

¹³ Életéről és munkáiról tájékoztat Kőmives Nándor Kolos, *Nyéki Vörös Mátyás élete és munkái*, Csorna 1918.

a lélek utolsó fohászkodását, de ezt elnyomja a kízó ördögök örömujjongása; a pokol kapuja nagy csattanással bezárul, a látomás eltűnik és a szent egyedül marad nagy szomorúságban.

A könyv nagyon kedvére való lehetett a tizenhetedik századi olvasónak, mert 6 kiadást ért el néhány évtized alatt. De ezzel a téma életképessége még korántsem merült ki. Megragadta Pázmányt, aki beleszötte az utolsó ítéletnek rejtettségéről szóló prédikációjába; megkapta egy névtelen szerző figyelmét, aki rövidre fogva, a test és lélek közötti egyszeri szóváltásra összeszorítva írta meg újra *Ének a gazdagruul* címen, valamikor a század közepetáján; ennek a költeménynek egyes elemei aztán utat találtak az 1646-i *Comico-Tragedia* második felvonásába.¹⁴ Még a század végén, Bethlen Miklós *Önéletrajzában* is egész fejezet szól „a test és lélek a bűn felett való perlekedéséről“, persze itt már a racionálisabb korszaknak megfelelően látomás nélkül, pusztán moralizáló formában¹⁵ és a tizennyolcadik, sőt még a tizenkilencedik század is többször vissza fog térni a középkori angol klerikus-tól felvetett örök emberi problémához.

A másik téma, amelyet Map-nek köszön a tizenhetedik századi (és későbbi) magyar irodalom, *Goliae dialogus inter aquam et vinum* címen jelenik meg Wright gyűjteményében.¹⁶ Bőséges lakoma után a szerző látomásban eljut a harmadik mennyországba, Isten trónja elé és meghallgatja Thetis és Lyaeus perlekedését. Thetis, a víz és Lyaeus, a bor megszemélyesítője azt vitatják, hogy melyikük előbbrevaló. A víz erősen hangoztatja, hogy ő élte a világot, ő gyógyítja a betegeket, még az Úr Krisztus is vizet kért, amikor leült egy forrásnál; ezzel szemben a bor megmérgezi az embert, megcsúfolta már Noét is és a részeges sosem mehet be Isten országába! De persze a bor sem hagyja magát és minden érvre ellenérvvel válaszol. A víz alattomos, megárad és elsodorja az embereket; aki sok vizet iszik, annak felpuffad a gyomra; a bor viszont jókedvet és bátorságot ad; meggyógyította a tolvajok kezébe került jeruzsálemi embert is, Krisz-

¹⁴ Horváth, *Magyar irodalmi műveltség*, 197.

¹⁵ Bethlen, *Önéletírás*, 71—5.

¹⁶ Közlötte Bernáth Lajos, *Protestáns iskoladrámák*, Bp. 1905. 257—40.

tus Urunk pedig a vizet borrá változtatta a kánai menyegzőn. Így folyik a vita hosszabb ideig, végül is a bor győz és a költő felébredve dicséri az Atyát, a Fiút és a Szentlelket, Amen.

Ez a versezet szintén ismeretes volt a tizenhetedik századi Magyarországon, mert egy ismeretlen, valószínűleg felső-dunántúli származású költő lefordította, utolsó versszakának tanúsága szerint „ezer hatszáz ötven nyolc jeles esztendőben“. Nyomatásban nem jelent meg, de két kézirat is megőrizte, az egyik az Esterházi-levéltárban, a másik a Helischer-féle gyűjteményben.¹⁷ A latin és a magyar szövegek gondos összehasonlítását Waldapfel József végezte el.¹⁸ Szerinte a két ismert magyar szöveg majdnem betűről-betűre megegyezik. A Badicstól közölt magyar változat bevezetése és két első érvelése tartalmilag pontosan megfelel a Wright-féle szöveg elejének, az első hét versszak Map hét versszakának. A továbbiakban legfeljebb páronként (érv és ellenérv) található megfelelő versszakok s a költemény vége felé elszaporodnak a korszerű hazai, sőt helyi vonatkozások is, de azért az összefüggés elvitathatatlan. Különös figyelmet érdemel az is, hogy a magyar költő kezdettől végig következetesen igyekszik a négyesrímű goliárdvers ritmusához alkalmazkodni.

A párbeszéd témájának hazai kedveltségét még az is bizonyítja, hogy a kuruckorból is ismerünk egy *A bor majd a víz dicsérete* című verset. Ezt Thaly Kálmán közölte;¹⁹ benne Bacchuson és Neptunuson kívül híveik is felszólalnak, de érveik közül sok megtalálható a latin dialógusban is. Egyébként a témával találkozni fogunk még a tizennyolcadik század vége felé is.

Latinul író hittudósok

A középkortól örökölt angol írók mellett természetesen egyre nagyobb szerepet kaptak a magyarság érdeklődési

¹⁷ Az előbbi Badics Ferenc közölte, „XVII. századi vers a bor és víz vetélkedéséről“, *Irodalomtörténeti Közlemények*, xxxix, 1929. az utóbbi még kiadatlan, l. Erdélyi Pál, „Költeményes régiségek.“

¹⁸ Waldapfel József, „A bor és víz pántolódása és rokonai“, *Irodalomtörténeti Közlemények*, xxxix, 1929.

¹⁹ Thaly Kálmán, *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok*, Pest 1864, ii, 115—24.

körén belül a közeli mult, sőt az akkori jelen latinnyelvű írói közül is többen, így például William Whitaker, John Bale, John Jewel, Thomas Stapleton, William Rainolds és maga a király, James I.

William Whitaker (1548—1595), a hittudomány *regius professor*-a a cambridge-i egyetemen, „Erzsébet királynő korának legkimagaslóbb hittudósa”,²⁰ a szélső kálvinista álláspontot képviselte és írásaival erős visszhangot keltett Magyarországon. Elsőnek a fiatal Pázmány figyelt fel rá, aki aggódva látta, hogy magyar pártvezérek a királyi hatalom korlátozására és a katolikus egyháznak Anglia példája szerint reformálására törnek,²¹ szembefordult tehát vele *Diatriba Theologica, De Visibili Christi in Terris Ecclesia* című vitairatában. Ez a negyvennyolclapos munka, amely már 1602-ben készen volt (habár csak 1605-ben jelent meg nyomtatásban), jelzi tulajdonképpen Pázmány hitvitázó tevékenységének megindulását, nem pedig a *Felelet Magyarinak*, amely többször utal „könyvére *contra Withakerum*“. Pázmány következő műve az *Uj tudományok hamisságáról*, 1605-ben, szintén lépten-nyomon Whitakert idézi, az ő érveit rontja-cáfolja, őt magát és az egész angol protestantizmust a hitetlen törökhöz hasonlítja, különösen egy angol katolikus hittudós, William Rainolds († 1594) munkájának felhasználásával.²² Még húsz év múlva, esztergomi érsek korában is (Whitaker-idézettel bizonyítja a protestantizmus újkeletűségét,²³ úgy hogy valószínűleg nem túlzunk, hogyha Whitakernek Pázmányra gyakorolt hatását maradandónak mondjuk.

²⁰ *European Civilization*, ed. Edward Eyre, Oxford 1954—7, iv, 221. Életrajza: *DNB*, lxi, 21—3.

²¹ 1607 szeptember 26-án többek között ezt írta Stobaeus György lavanti püspökhöz: . . . Quid porro futurum, deinceps, assequi certo fas non est; certe ominari tristia, proclive est, nisi omnia, quae capita factionum optant, concedantur, hoc est, nisi et Regia Majestatis auctoritas titulis solum contenta sit, et Religio Catholica ad quandam Ecclesiae Anglicanae normam deformetur, quod Deus avertat. . . Pázmány Péter, *Összegyűjtött levelei*, i, 22. (A szövegben a kiemelés tőlem.)

²² Whitakert említi vagy idézi Pázmány, *Az mostan tamat vj tudomaniok hamissaganak Tiiz nilban valo bizonisaga*, Grác 1605 (= Pázmány, *Összes munkái*, i, 375—588), 428, 441, 456, 465, 467, 472, 475, 488.

²³ Pázmány Péter, *Az Sz. Irasrul, es az Anyaszentégyházrul, két rövid könyvecskék*, Bécs 1626, 106.

Ha Pázmány még mint ellenfelét is sokra tartotta, „kálvinista fő tudós doktornak“ nevezte, elképzeltük, hogy milyen magasan állott Whitaker a protestánsok becsülésében. Sok-sok munkája közül egyet sem fordítottak ugyan le magyarra, de szelvében-hosszában ismerhették, legalább is erre mutat a sokféle elszórt említés és idézet.²⁴ Jellemző, hogy Szepesi Csombor Márton főleg azért bánkódott, amikor kiderült, hogy véletlenségből Canterbury-be gyalogolt el Cambridge helyett, mert így nem láthatta az akadémiát, ahol Whitaker és Perkins tanítottak²⁵ és az is, hogy a Schola Rivulina az egész századon keresztül hűségesen őrizte Whitaker műveit.²⁶

John Bale (1495—1563), a moralitásairól és vitairatairól híres, karmelita barátból lett anglikán püspök, Magyarországon mégis inkább irodalomtörténeti könyvével vált ismertté, mert moralitásai iránt nem volt sok érzék a tizenhetedik századbeli magyarokban, vitairatai pedig még akkori fogalmak szerint is visszataszítóan durvák voltak. Irodalmi lexikonja — *Scriptorum Illustrium Majoris Britannie, Quam nunc Angliam et Scotiam vocant, Catalogus*, Basel 1557—9 — viszont frissen megírt és megbízható, habár némileg egyoldalú könyv volt és annakidején majdnem egyedül állt a maga nemében. Nálunk Alvinczi Péter használta fel

²⁴ Milotai Nyilas István, *Az mennyei tudomány szerint való Irtovány*, Debrecen 1617, 124. — Üdvözlő versben említi Szepesi Korotz György, William Perkins, *Catholicus Reformatus*, Debrecen 1620, (15). — A Vulgata kritikusanak mondja, több munkájából idéz Dengelegi Péter, *Roëvid Anatomia*, Fejérvár 1630, 38, 40, 82, 144. — Többször idézi Medgyesi Pál, *Dialogus Politico-Ecclesiasticus*, Bártfa 1650, 17, 29, 34, 61, 91. — Miskolczi Csulyák Gáspár dícséri, mint aki elsőnek szállt szembe a püspökös hierarchiával, *Angliai Independentismus*, Utrecht 1654, 7. — Felvinczi György hivatkozik Bellarmin ellen írt munkájára, *Haeresiologia*, Debrecen 1683, 274, 553. — Szilágyi Benjámín István így nyilatkozik, miután éles szavakkal illette Tolnai Dalí János újító törekvéseit: „ezzel az angol egyháznak valódi kegyességgel s az igaz tudomány tisztaságával ékeskedő férfiai, kiknek iratait tiszteljük és csókoljuk (exosculamur), minők Vitaquer, Perkins, Twiss, sérteni nem akarjuk“. „Acta synodi nationalis“, *Sárospataki Füzetek*, i, 1857—8, 172.

²⁵ Szepesi Csombor, *Evropica Varietas*, 113.

²⁶ Morvay Győző, „Két nagybányai könyvtár.“

nagyobb mértékben: innen szedegette az *Itinerarium Catholicum*-ban a protestantizmus régiségének bizonyítására felsorolt „hatalmas fejedelmek, urak és tudós emberek” életrajzi adatait. Amint azt alább is látni fogjuk, a protestáns hitvitázók mindig igyekeztek rámutatni az általuk vallott hitelvek régiségére, mert a katolikusok állandóan nekikszégezték a kérdést: „Hol voltak Luther és Calvin előtt?” Alvinczinak is egyik legfőbb gondja volt annak bizonyítása, hogy „az evangélicusok tanítása Szentírás szerint való, igaz, régi... a pápásoké pedig Szentírás ellen való, hibás, csak ez minapi”,²⁷ örömmel kapott tehát Bale protestáns szellemű életrajzain. Az *Itinerarium*-nak egyik nagy fejezete ilyen életrajzokból tevődik össze: Nagy Alfréd, Scotus Erigena, John of Salisbury, Walter Map, Roger Bacon, Duns Scotus, Ockham, Wycliffe, William of Wykeham és még sokan mások vonulnak fel benne tanúnak a protestáns gondolat régisége mellett. Pázmány viszont úgy vágott vissza, hogy ő is elővette Bale munkáját és 1620-ban kiadott *Reovid Felelet*-ének egyik helyén bizonyította, hogy még nem kálvinista az, aki egyes egyházi személyek feslett erkölcsét vagy egyes intézmények romlottságát bírálja javító céllal. Ebből a részletből és két másik munkájából arra következtethetünk, hogy Pázmány ismerte nemcsak a *Catalogus*-t, hanem talán Bale egyik-másik hitvitázó munkáját is.²⁸

Pázmány hatalmas olvasottságára jellemző, hogy nála találunk először utalást John Jewel (1522—1571) munkásságára is. Jewel egyike volt az angliai reform előharcosainak, Mary alatt száműzetésbe is kellett mennie, Erzsébet alatt viszont Salisbury püspökévé nevezték ki. Nagyhatású beszédekben és hittudományi munkákban védte az anglikán egyház hivatalos álláspontját Főműve, az 1562-ben latinul és angolul is kiadott *Apologia Ecclesiae Anglicanae*, azt bizonyította, hogy az anglikán egyház szertartásai, tanai és szervezete mind megvoltak már az őskeresztény egyházban is és csak később merültek feledésbe, vagy alakultak át a római

²⁷ Alvinczi, *Itinerarium*, 575—7.

²⁸ Pázmány Péter, *Reovid Felelet Ket Calvinista Keonyvéckere*, Pozsony, 1620, 56—7. — *Felelet Magyarinak*, 87. — *A setet haynal-csilag utan budoso Luteristak Vezetője*, Bécs 1627, 15. v.

püspök főhatalomra jutása után. „Nem új vallást alapítottunk“ — kiáltotta katolikus ellenfelei felé — „csak felújítottuk a régit, amit kétségkívül Krisztus apostolai és az ősegyház más szent atyái alapítottak, ami hosszú időre alámerült a ti hagyományaitok és hiábavalóságaitok sokaságában“.²⁹ Bizonyítékainak legnagyobb része nemcsak az anglikán, hanem bármelyik protestáns vallásfelekezet igaza mellett is felhasználható volt s így könyve — habár korántsem vert fel olyan nagy port, mint például Whitaker írásai — sok olvasóra talált Anglián kívül is. Nálunk Pázmány és bizalmas embere, Balásfy Tamás boszniai püspök szállottak szembe egyes állításaival, másokból viszont érveket kovácsoltak sajátmaguk számára, a *Praxis Pietatis*-ban is idézik,³⁰ de nagyobb hatásról a század első felében nem beszélhetünk. A teljesség kedvéért viszont már itt kell felemlíteniünk, hogy a század vége felé, amikor az angol restauráció ismét megnövelte az erzsébetkori hittudósok becsületét, az *Apologia* „divatba jött“, nálunk is kiadták *Apologia Ecclesiae Reformatae* címen, 1704-ben, sőt a tizennyolcadik század közepén, majdnem két évszázaddal keletkezése után magyar fordítás is készült belőle. A debreceni kiadás történetét maga a sajtó alá rendező Debreceni Ember Péter református lelkész írta meg az előszóban, amely érdekes világot vet mind az angol irodalmi átvételek legfőbb lelki rúgóira, mind pedig a gyakorlati kivitelezésre ebben az időben. „Angliában pedig ez után igen gyakran kiadatott (t. i. az *Apologia*) mind ángliai, mind deák nyelveken“ — írja. „Végre pedig erre a Világnak szugolyára is, a mellyben mi, a Magyaroknak felette elnyomorítottatott maradéki sátorozunk, el-jutott. De igen ritkán, és az ezerediktül is közzülünk alig láttatott ez a meggyújtatott világosság és a mi Ekklésiáinknak igen kevés világosságot nyujthatott. Annakokáért, mihelyt ez az épen aranyhoz hasonlítandó könyvetske kezembe akadott... mindjárt el-végeztem magamban, hogy e könyvetskét ki kellene nyomtattatni a Magyar Országi Ekklésiák és Oskolák számára...

²⁹ Idézi Black, *The Reign of Elizabeth*, 28.

³⁰ Pázmány, *Új tudomány hamissága*, 456, 467. — Balásfy Tamás, *Csepregi Iskola*, Pozsony 1616, 367—8. — Bayly, Lewis, *Praxis Pietatis*, Várad 1643, 854.

A Titulust, melyet az Author nevezetesen csak az Angliai Ekklesiának tulajdonított, az egész Réformáta Ekklesiára (mellynek ügye oltalmaztatik ez könyvetskében) ruháztuk . . . Némellyeket, igen keveseket, mellyek vagy az Angliai Ekklesiára egyenesebben néznek; vagy az akkori idők mívoltához, az az, ez előtt száz nyóltzvan három esztendővel lévő dolgokhoz jobban vóltak alkalmaztattak . . . egy kitsint megfordítván: mindazonáltal az Apológiai vagy Magamentségébül álló dolgoknak valósága mindenütt, igazán egészen és változás nélkül megmaradott.³¹ Tehát az átvétel lelki indítókoka a magyar elmaradottságon való szomorkodás, a nemzetnek használni akaró szeretet, az átvétel módja pedig nem szolgálai utánzás, hanem a lényegnek a magyar viszonyokhoz való alkalmazása. Amint még látni fogjuk, legtöbb tizenhetedik századbéli írónk ebből az okból fordult az angol irodalomhoz és ilyen módon hozta át a lelki értékeket a Thames mellől a Tiszapárra.

Röviden meg kell emlékeznünk két angol katolikus íróról is, akiknek műveit olvasták és idézték nálunk ebben az időben. Az egyik közülük, Thomas Stapleton (1535—1598) Oxford neveltje volt és a chichesteri székesegyház kanonokságát cserélte fel katolikus meggyőződése miatt a franciaországi Douai-ben alapított angol katolikus főiskola tanárságával. Egyháztörténeti és hittudományi munkáira többször utalnak nemcsak a katolikus Balásfy Tamás, de a protestáns Milotai, Dengelegi és Kereszturi Pál is.³² Könyveit még a század vége felé is megtaláljuk katolikus főpapok hagyatékában.³³ A másik író, William Rainolds († 1594), a rheimsi angol főiskola hittudomány-tanára. Főműve a *Calvino-Turcismus, i. e. Calvinisticae perfidiae cum Muhametana collatio et dilucida*

³¹ E dolgozatnál a könnyebben megszerezhető magyar fordítást használtam; így az előszóából vett idézet nem saját fordításom, hanem Tussai Jánosnak, az 1748-as kiadás fordítójának szavait adja.

³² Balásfy, *Csepregi Iskola*, 408. — Milotai, *Irtovány*, 84, 92, 124. — Dengelegi, *Roavid Anatomia*, 271. — Kereszturi Pál, *Fel-sördült Keresztynén*, Várad 1641, 42, 154.

³³ *Promptuarium Morale*-ja megvolt Szászy János szerémi választott püspöknél, *Opera*-ja Péterffy András c. püspök és esztergomi nagyprépostnál. L. Kollányi, „Könyvek . . .”, 215, 217.

utriusque sectae confutatio, halála után jelent meg Antwerpenben, 1597-ben. Pázmány innen vette az *Uj tudományok hamisságá*-nak írásakor az angol hitállapotok leírását. „Reginaldus“ nyomán emlékezik meg az anglikán és katolikus vallás hasonlatosságáról, említi fel az istentagadók nagy számát, az újhítű prédikátorok széthúzását, a bálványimádó tiszteletet, amellyel az „angliai Jezabelt“, Erzsébetet körülveszik és végül olvasóját Reginaldushoz utasítja bővebb tájékozódásért,³⁴ bizonyítékként a könyv elterjedtségének.

A század első évtizedeiben széles körben ismerték az angol király, James I (1566—1625) irodalmi munkásságát is. James egyike azoknak az angol uralkodóknak, akikről sokat írtak: élete és jelleme ma már meglehetősen tisztán áll a történetírók előtt, úgy hogy azzal itt már nem is kell foglalkoznunk.³⁵ Bennünket itt James, az író érdekel, akiről már fentebb említettük, hogy működésével igen jó szolgálatot tett az angol irodalom és tudomány külföldi elismertetése ügyének; az író, akiben éppen úgy megnyilvánulnak a jóakarát, a békeszeretet, a makacsság, a hiúság, a határozatlanság alaptulajdonságai, mint az uralkodóban. Írói működését versekkel kezdte meg, majd áttért a tudományos prózára, démonológiát írt, két politikai munkát és dörgedelmes röpiratot a dohányzás ellen; végül hitvitába keveredett katolikus hittudósokkal, közöttük Bellarminnal is, és több vitairatot adott ki, Lancelot Andrewes, a tudós egyházi püspök segítségével. Különösen ezek az utóbbi iratok keltettek feltűnést a kontinensen és nagy tudós hírébe keverték Jamest. Szepsi Korotz György 1612-ben mint „fegyhetetlen életű mi időnkbeli Salamont“ aposztrofálta, 1620-ban pedig mint a tudomány pártfogóját dicsőítette.³⁶ Medgyesi Pál emlegette a puritánokkal szemben elfoglalt álláspontját. Apáczai pedig bevette halálát a történelem főeseményei közé.³⁷ A *Jesvita pate-*

³⁴ Az *Uj tudományok hamissága* legalább 50 helyen ad a *Calvino-Turcismus*-ból vett idézeteket vagy utalásokat.

³⁵ Az egyik legújabb, rendkívül érdekes életrajz Charles Williams angol író tollából: *James I*, London 1954.

³⁶ [James I], *Basilikon dóron*, (9) és Perkins, *Catholicus Reformatus*, 15—6.

³⁷ Medgyesi, *Dialogus*, 42. — Apáczai, *Encyclopaedia*, 596.

rek titkai című röpiratnak névtelen szerzője is emlegette Sandersszel és Suarezszal való vitáját.³⁸ Időjártával James igazi vonásai a protestantizmus bajnokát körülvevő legendás ködben mosódtak el: Nógrádi Mátyás református püspök, egyébként angolul is tudó és angolból fordító hittudós, egy 1672-ből kelt előszóban Erzsébet férjének tette meg és az egész angol reformáció szerzőjének, mondván: „amaz halhatatlan emlékezetű Jakab király... ki az Orthodoxa Religiot bevitte Országába, az ő boldog emlékezetű feleségével, Erzsébet Királyné Asszonnal együtt.”³⁹ Népszerűségére jellemző, hogy ő volt az első angol író, akinek a munkáját még életében lefordították és kiadták Magyarországon is. Ez a munka az 1599-ben Edinburgh-ben kiadott *Basilikon dóron* volt.

James mint uralkodó, a paternális abszolútizmus elvei alapján állott: felfogása az volt, hogy az állam nyugalma és a polgárok jólétét csak az erős királyság biztosíthatja.⁴⁰ Ennek a felfogásnak megfelelően egész skóciai uralkodása alatt eredményesen küzdött a királyi hatalom emeléséért és amikor ez a küzdelem győzelmes befejezéséhez közeledett, megpróbálta a küzdelemben szerzett tapasztalatokat továbbadni fiának és örökösének. Emiatt könyvét angolul írta meg,⁴¹ de aztán kiadatta latinul is és egy ilyen latin példány került a heidelbergi diák Szepesi Korotz György kezébe, aki aztán magyarra fordította 1612-ben. Kerecsényi Dezső megállapítása szerint ezzel a könyvvel kezdődik nálunk az uralkodás módjának már teljesen elvi tisztázása, ez a könyv jelzi a magyarnyelvű politikai irodalom kezdetét,⁴² megérdemli tehát, hogy kissé részletesebben ismertessük.

Az előszóban a fordító összefoglalja az uralkodásról eddig alkotott véleményeket és kimondja, hogy az országlás célja az állam java, ezt munkálja Isten rendeléséből az ural-

³⁸ *Jesvita Paterek titkai*, Nagyvárad 1657, 70, 114.

³⁹ [Hildersam], *Idvösség kapuja*, (4).

⁴⁰ James uralkodói elveit legutóbb Horst Witte foglalta össze, *Die Ansichtén Jakobs I von England über Kirche und Staat...* Berlin 1940. (Historische Studien, 362.)

⁴¹ L. *Basilikon dóron*, 94.

⁴² Kerecsényi Dezső, „Fejedelmek órája“, *Protestáns Szemle*, xxxviii, 1929.

kodó. Az uralkodónak tehát nemcsak jogai vannak hanem kötelességei is, Istennel, a rábízott emberekkel és önmagával szemben is. Ezeket fogja megvilágítani az angliai bölcsek király a könyv három részében.

A fejedelem alaptulajdonsága az istenfélelem, erre pedig a Szentírás tanulmányozása vezet és a buzgó könyörgés, mindkettő elsőrendű kötelessége a fejedelemnek. Földi dolgokban lelkiismeretének szavát kell követnie, de annak is a Szentírásra kell alapulnia. Két kiváltképpen nagy vétéktől kell óvakodnia: nem szabad pápisták módjára az egyházat a Szentírás fölé helyezni, sem pedig az anabaptisták szokása szerint saját álmódzásait nem szabad követnie a hit dolgában. Így foglalja el James az angol reformra annyira jellemző közéletet katolicizmus és kálvinizmus között.

A fejedelem azonban két személyt visel, szükséges tehát, hogy „ne csak jó keresztyénnek ismerjék az emberek, de jámbor és tökéletes erkölcsű fejedelemnek is“. Platon *Politeia*-ja alapján a fejedelemnek jól kell intéznie az állam dolgát és udvarában erkölcsi példaként kell szolgálnia. Az igaz fejedelem „az élő Istentől csodálatosképpen rendeltetik az nép közebe, annak az nagy tisztnek (t. i. az uralkodásnak) jó módgyával való végben vitelére“, tehát az országgyűlést csak akkor kell egybehívnia, ha az új törvényeket ki kell hirdetni a rendek előtt. A törvény kiadása és megtartatása a fejedelem dolga: ő az, aki „az népnek nyomorgatói ellen is szorgalmatos vigyázásban él“, ő kell hogy legyen „az községen keménykedőknek és kegyetlenkedőknek méltó megbüntetője“. Ehhez ismernie kell az alatta valók „elméjeket, természeteket, szokásokat és indulatokat“. Az ország lakói ősidőktől fogva három rendre oszlanak: mindegyiknek megvannak a maga hibái. Az egyházi rend hibái a kevélység, a hatalomvágy és a fősvénység. A sorban második, de hatalomban első rend a parlamentben egyesülő nemesség, „ennek pedig örökös nyavalyája... az felette negédes, kevély, hatalmokban és méltóságokban való bizakodás“. Emiatt ha tehetik, „nyakukon szántanak“ a szolgáltnak és állandóan háboruszkodnak egymás között. Harmadik rend a városi polgároké, akik között kereskedők és mesteremberek vannak: ezek azt hiszik, hogy az állam

csak az ő gazdagodásukra rendeltetett, hajlandók kivinni az ország jó pénzét s helyébe behozni az idegen, alávaló pénzeket. Mindezek ellen a hibák ellen a fejedelemnek tudnia kell az orvosságot: az egyháziakat meg kell törni, a nemeseket magához kell szoktatni, a polgárokat pedig az árak megszá-bályozásával és idegen országbeli kereskedők beédesgetésével kell észretéríteni. Évenként egyszer meg kell látogatnia országá fő-fő részeit, nem szabad csak tisztviselőkre bíznia magát. Állandó önképzéssel, a törvények és a történelem tanulmányozásával kell uralkodói feladatát ellátnia. A historikusok nagy haszna az összevetésben van, mert „nincsen semmi új dolog az Nap alatt.”⁴³

A fejedelem kötelességei önmaga iránt ugyanazok, mint minden más emberé: táplálkozás, ruházkodás, alvás, társalgás, játék, testgyakorlás és ehhez hasonlók. James pontról-pontra felsorolja ezeket és mindegyikhez jó tanácsokat fűz: légy mértékletes; ruházkodásod egyszerű legyen, de azért „mutassa meg a fejedelmet”; egyetlen tréfákat ne engedj meg magadnak; a testgyakorlásban — „melynél javallandóbb és dicsérendőbb dolog nincsen a fejedelem számára” — vegyél mindig részt, de „távoztasd el amaz kegyetlen és erőszakkal való küzködéseknek játékát, úgymint az lábbal rugó Tekéket, melyek nem az testnek megvidámítására, de sőt inkább az tagok meg erőtelenítésére és az ember lába szárainak megrontására alkalmasak”; kockán és kártyán „minden csalárdság és hazugság nélkül” játsszál! Amint látjuk, ez a harmadik rész egészen a renaissance-nevelőktől, Castiglionétól és Sir Thomas Elyottól mutatott úton halad.⁴⁴

James könyvének a mi szemünkben az ad különös jelentőséget, hogy fordítója Bethlen Gábor környezetéhez tartozott és minden bizonnyal megismertette a munkát a fejedelemmel is. Bethlen abszolút hajlandóságai, a polgárság iránt mutatott megértése és főleg merkantilista elvei, nem állítjuk, hogy éppen a *Basilikon dóron* hatása alatt fejlődtek volna ki, de minden bizonnyal megerősödtek olvasása közben. Amit

⁴³ Az idézett részek a következő lapokról valók, az idézés sorrendjében: 43, 45, 68, 74, 89, 198.

⁴⁴ Az idézett részek lapszámai: 229, 252, 253, 262.

James a pénzverésről, az árszabályozásról, az idegen országbeli kereskedők és iparúzóknak az országba való telepítéséről ír,⁴⁵ azt akár a bethleni kereskedelempolitika rövidre fogott kivonatának is nevezhetnénk. Lehet, hogy az ezen a nyomon elinduló kutatás adatokkal is tudná igazolni a feltevés helyességét.

* * *

*

A *Basilikon dóron*-nal végére is értünk a tizenhetedik század első évtizedeiben mutatkozó angol irodalmi hatások ismertetésének. Láttuk, hogy Anglia politikai és vallásos-irodalmi előretörése mint erősítette meg a magyarság addig kissé szórványos érdeklődését az ország iránt; láttuk, mint fordultak íróink a középkori és részben újkori angol írók felé is; azt is láttuk, hogy a hatás ezidőben még csak a latin nyelv közvetítésével történt. Egyetlen egy könyvecskéről tudunk, amely az angol nyelv esetleges ismeretére engedne következtetni, ez Bocatius Menyhértnek Kassán, 1614-ben kiadott *Oratio Dominica Polyglottos*-a, amely huszonöt nyelven közli a Miatyánkot, a többi között angolul is és így az első magyarországi angol szöveg közlésével dicsekedhetik. De ebben az esetben is igen valószínű, hogy a szerző nem tudott angolul, csak valahonnan kimásolhatta a szent szöveget.⁴⁶ Néhány évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy magyar utazók eltanulják és szülőföldjükön is egy kevésbé elterjeszték a nehéz angol nyelvet, úgy hogy az angolnyelvű irodalmi átvételek kezdetét csak a század harmincas éveire tehetjük. Ezekről a következő fejezetben fogunk beszámolni.

⁴⁵ A *Basilikon dóron*, 102—4. lapjain.

⁴⁶ A szerző elmondja az előszóban, hogy gyermekkorában — *puerili aetate* — állította össze a Miatyánk-gyűjteményt, atyjának, a kassai főbíró és híres latin költő, Bocatius Jánosnak utasítására. Az egy ív terjedelmű kis munkából csak egyetlen példány volt ismeretes, a kolozsvári református kollégium könyvtárában, de szóbeli közlés szerint ez az unikum elveszett a közelmúltban ott rendezett könyvkiállítás alkalmával.

A HARMINCAS ÉS NEGYVENES ÉVEK

A westminsteri szerződés, amelyben Anglia szövetségeseinek ismerte el Erdélyt 1626-ban, kézzelfogható politikai hasznot nem hajtott sem az angoloknak, sem a magyaroknak, de művelődéstörténeti szempontból mégis jelentős esemény volt, mert közelebb hozta egymáshoz a két népet, az angolokat Magyarország alaposabb megismerésére sarkalta, a magyarok előtt pedig szélesre tárta Angliának addig eléggé féltve őrzött kapuját. Az angolok részéről Henry Blount és Sydnam Poyntz jutottak el hozzánk, magyar részről pedig Medgyesi Pál (1629—30), Maksai Péter (1631—2), Tolnai Dali János (1633—8) és sokan mások, akiket kevésbé jól ismerünk, hónapokat, sőt éveket töltöttek el odakint, komoly tanulmányoknak szentelve magukat.¹ Bizonyára róluk írta Milton, 1644-ben kiadott *Areopagítica*-jában, hogy „a messze Erdély egészen Oroszország hegyláncos határáról, a hercyniai erdő másik oldaláról is elküldi hozzánk nem is ifjait, hanem meglett férfiai, hogy megtanulják nyelvünket és theologiai tudományunkat“.² Ezek a „meglett férfiak“ aztán már nemcsak futó benyomásokat szereztek, mint azok a magyar utazók, akik a századfordulón, vagy még előbb jártak

¹ A két angol utazóról lásd útleírásaikat, Blount, Henry, *A Voyage into the Levant*, London, 1636 és Poyntz, Sydnam, *A True Relation of these Germann Warres from Mansfield's going out of England, which was in the Yeare 1624 untill this last Yeare 1636*, Edited for the Camden Society, London 1908, továbbá „Sydnam Poyntz angol katona kalandjai Magyarországon (1626)“, *Történeti Szemlé*, 1914. — A magyar utazók közül a reformátusokat felsorolja Trócsányi „Református theologusok“.

² Milton, John, *Areopagítica* (= Everyman's Library 795), 31.

Angliában, hanem megismerkedtek az angol élet legkülönbözőbb oldalával és hazajövetelük után komolyan hozzáfogtak az értékesnek megismert kultúrjavak elterjesztéséhez.

A második Stuart király, Charles I Angliája, amely most feltárult utazóink előtt, bizony sok szokatlan dolgot mutathatott a szegény töröködülta Magyarország fiainak. Négymillió embert, akik nyugodtan éltek egy olyan földön, amelyre egy évszázad óta ellenség nem tette a lábát; nagy szövőipart, mely már fizetett munkaerővel termelt idegen piacok számára és helyenként kezdte kihúzni a földművelő kisember lábait alól a földet; kereskedelmi társaságokat, amelyek Indiát, Afrikát, Oroszországot és a Levantét hirdették nevükben és bizony rendkívül drágán adták mindenfelől behozott árucikkeiket. A felületesebbek elnézegethették a fényes palotákat, a Vénusz és Apolló szobraival díszített hatalmas parkokat, az exotikus fenevadakkal tömött állatkerteket, a színházakat, a kiöltözötten sétálgató nemeseket. A mélyebben szántók számára ott voltak az ősi székesegyházak, ahol a festett ablakokat még nem törték össze, Byrd és Gibbons zenéjét még nem hallgattatták el a puritánok. Ott voltak a főiskolák és a két egyetem; ott volt a nagy könyvtár, amelyet ezidőtájt hozott létre Sir Thomas Bodley könyvszeretete és áldozatkészsége. Ott voltak Bacon-nak egyre szélesebb körben ismertté váló munkái. De meg kell állapítanunk, hogy utazóinkat mindennél jobban megragadta az angol nép, különösen pedig az úgynevezett puritánok vallásossága, amelyet olyan őszintének és mélynek találtak, hogy az angol kultúrjavak közül elsőknek ezt próbálták meg a magyar lélekbe átültetni.

A puritanizmust ma már mint befejezett történeti folyamatot szemlélhetjük és megállapíthatjuk, hogy lényege tiltakozás volt az anglikán reform módja, eredménye, sőt alapelvei ellen. A reformot Erzsébet az egyház hivatalos szervezetének, a *Convocation*-nek mellőzésével hajtotta végre és a vallásos változást világi törvényekkel, az 1559-ben meghozott *Act of Supremacy* és *Act of Uniformity*-vel szentesítette. Ezek a törvények az államnak rendelték alá az egyházat és a protestáns hitelveket katolikus szertartásokkal egyesítették. A befejezett tények elméleti megalapo-

zását csak utólag végezték el az egyház teoretikusai, elsősorban Jewel és Hooker és pedig úgy, hogy kis *tour de force*-szal az ősegyházra vezették vissza az elveket s a szertartásokat is. Ez az ilymódon végrehajtott és igazolt reform azonban nem elégítette ki az angol papság jó részét, azokat, akik a bevezető fejezetünkben röviden ismertetett, Európaszerte hirtelen felbuzgó vallásos érzéstől eltelve, az egész életet a vallásnak akarták alárendelni. Ezek úgy gondolkodtak, hogy először is a vallás kérdéseiben nem a királynő vagy parlamentje illetékes, hanem ők, a papság; másodsor, hogy veszedelmes megalkuvás lenne még a külsőségek átvétele is az Antikrisztus egyházától; harmadszor és legfőként pedig, hogy a tiszta vallás kútfeje nem az ősegyház gyakorlata, hanem egyesegyedül csak a Szentírás. Ezek az elvi ellentétek hozták létre azt a nagy tiltakozást, ami egészen új irányt adott az angol történelemnek.³

Persze ezek az ellentétek csak fokozatosan bontakoztak ki. Kezdetben, vagyis közvetlenül az 1559-es elrendezés után az elégedetlenek inkább csak külsőségeken ütköztek meg és a vallási gyakorlatnak a „pápás maradványoktól” való megtisztítását követelték; ilyenek voltak a miseruha, a letérdelés, a keresztelésnél való keresztvetés, a jegygyűrű és hasonlóak. A következő lépés az volt, hogy dr. Thomas Cartwright cambridgei hittudós vezetésével kifogásolni kezdték az anglikán egyház egész szellemét és a Szentírásra való hivatkozással apostoli egyszerűséget, a papságnak eredeti működésébe, vagyis a hívek lelki gondozásába való visszatérését és a püspökös rendszer helyett a presbiterit kezdték követelni. Minthogy ez az utóbbi követelés egyértelmű volt az egyházi állásoknak felülről történő kinevezés helyett alulról történő választás útján való betöltésével, vagyis a monarchikus egyház demokratizálásával, a Tudor-monar-

³ A puritánság történeti fejlődésére 1559 és 1649 között lásd Black, *The Reign of Elizabeth*, 151—67 és Davies, *The Early Stuarts*, 66—79. A szellemiségre igen jó Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, 179—244, továbbá Schücking, Levin L., *Die Familie im Puritanismus*, Leipzig 1929. A legjobb két magyar munka: Erdős Károly, *Az angol puritanizmus*, Debrecen 1912 és Bodonhelyi József, *Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai*, Debrecen 1942.

chia hamar szembefordult a „felforgatókkal“, Cartwrightnak menekülnie kellett 1574-ben, követői közül pedig azok, akik nem alkalmazkodtak az anglikán kívánalmakhoz, elvesztették állásukat és lelkészi jogaikat. De azért az új gondolat tovább élt mind az alkalmazkodók — *conformists* — mind a nem-alkalmazkodók — *nonconformists* — között. Az alkalmazkodók, akik közül Whitaker és Perkins voltak a leghíresebbek, egyenlőre lemondottak az egyházi szervezet reformjáról és a régi kereteket igyekeztek új tartalommal megtölteni. A Robert Browne és Henry Barrow körül csoportosuló nem-alkalmazkodók pedig ellenzékbe vonultak és egészen új, az államtól független, hierarchia és külsőségek nélküli, individualisztikus egyházat követeltek, amelynek legnagyobb szervezeti egysége az önként összecsoportosulók gyülekezete, a *congregation*. A helyzetet nagyon kiélezte az eredetileg anglikánok és puritánok összebékítésére tervezett 1604-es konferencia Hampton Court-ban, ahol James király hangsúlyozta a püspökös rendszer és a monarchia elválaszthatatlanságát — ezt fejezte ki azóta híressé lett aforizmájában, *no bishop, no king* — és végül nyersen megmondta a puritánoknak, hogy ha nem alkalmazkodnak, ki fogja zavarni őket az országból. Ezzel elkezdődött a harc anglikánok és puritánok között.

James uralkodása alatt általában még az anglikánok voltak fölényben és mindenféleképpen igyekeztek elnyomni ellenfeleiket. Törvényhozás útján kényszerítették őket az anglikán istentisztelet látogatására és a szentségeknek anglikán szokás szerint való vételére. Vallásos meggyőződésüket lépten-nyomon gúnyolták és sértették. 1617-től kezdve minden vasárnap felolvasták a templomban, hogy milyen szórakozásokat szabad folytatni az istentisztelet után, holott a puritán felfogás szerint minden világi szórakozás az Úr napjának megszenteltségételenítése volt. Megfosztották őket a közvélemény-formálás két legfőbb eszközétől, a szószéktől és a sajtótól. Egyrészt megsabták, hogy a lelkészek miről prédikálhatnak (1622), másrészt előzetes cenzurának vetettek alá minden vallásos tárgyú könyvet (1624) és azt, aki a rendelkezések ellenére is puritán szellemben szónokolt, vagy ilyenirányú könyvet adott ki, legszigorúbban megbüntették,

börtönnel, pellengérral, sokszor megcsönkítással is. De minden erőfeszítés hiábavaló volt a vallásos keresztak közvéleményének erejével szemben. A puritánok egyrésze kivándorolt ugyan Hollandiába, illetőleg Amerikába, de az angliai mozgalom ereje nem csökkent, hanem ellenkezőleg növekedett, mint „súly alatt a pálma“. A James rendeletére kiadott Biblia, a tömegesen piacra dobott hitbuzgalmi munkák, a vakbuzgó prédikátorok, akik állandóan járták az országot, évről-évre több embert hangoltak az államegyház és az azt támogató királyság ellen. Végül is a negyvenes években a puritánok lendültek támadásba.

A puritánok vezetői tisztában voltak azzal, hogy minden számbeli gyarapodás ellenére még mindig kisebbségben vannak az országban, de viszont meg voltak arról is győződve, hogy az ő álláspontjuk helyes és ezért elhatározták, hogy akármi úton-módon, ha kell fegyverrel is, rákényszerítik a nemzetre az általuk egyszer már megismert igazságot. Ezért először is magukévá téve a szociális és gazdasági természetű sérelmeket — amelyekre bőséggel adott okot Charles halkezes belpolitikája — vallásos szektából mintegy politikai párttá alakultak át. Azután ebbe a pártba bevonták, az egyházi reformra törekvő szektáriánusok mellé a hatalomvágyó köznemesség — *squirearchy* — és a vagyonos polgárság képviselőit is. Ez a megerősített párt azután, ha nem is képviselte a nemzet többségét, de mindenesetre többsége volt a parlamentben és rendelkezett a nemzet legfőbb erőforrásaival, többek között London városával is. Ebben a tudatban a puritánok gyors törvényhozó tevékenységbe kezdtek és Charles húzódózó beleegyezésével megreformálták az anglikán egyház egyes oldalait, így például megszüntették a legtöbb panaszra okot adó püspöki rendszert. Végül Charles lehetetlen helyzetbe került koronázási esküje és a parlament új követelései között, hadsereget gyűjtött és így próbálkozott meg az újítók megrendszabályozásával. Mint tudjuk, ez a próbálkozás nem sikerült: néhány éves polgárháború után a királyság ereje megtört, Charlest kivégezték és 1649-ben a puritánok, igaz, hogy átmenetileg, de kezükbe kapták a hatalmat minden vallásos és szociális elképzelésük megvalósítására.

A magyar utazók, akik a westminsteri béke után egyre nagyobb számban keresték fel Angliát, éppen ennek a harcnak középpontjába kerültek és tanúi voltak a puritánság csodálatos feltörésének. Látták az egyszerű embert, mélyen elmerülve az *Authorized Version*, a hivatalos Bibliafordítás tanulmányozásába. Látták a Szent Pál templom főhajójában és udvarán lévő könyvesbódék polcait roskadozni a hitbuzgalmi munkák, imádságoskönyvek és vallásos röpiratok súlya alatt. Látták a három puritán vitairó, Prynne, Bastwick és Burton kegyetlen megcsonkítását 1637-ben; hallották lázas szavaikat, amelyekkel állhatatosságra buzdították a körülöttük állókat. Olvasták a *Covenant*-et, a szövetséget, amelyben az egész skót nép fogott össze az igaz vallás és a királyság törvényeinek oltalmazására. Nem csodálhatjuk tehát, hogy mindannyiukat elragadták és a reformok útjára sodorták a lelkesedés hullámai.

A magyarországi puritán reform lassú megindulását, kezdeti akadályait, majd sikerét Zoványi Jenő részletesen megírta alapvető munkájában, az 1911-ben kiadott *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban* címűben. Itt csak röviden utalhatunk néhány főbb mozzanatra. Az 1638-as év elején tíz magyar teológus forma szerinti, írásos fogadalmat tett Londonban, kötelezve magát Isten dicsőségének és az embertársak lelkiüdvének szolgálatára.⁴ A kis „liga” szellemi vezére Tolnai Dali János volt, a Hollandiába menekült puritán hittudós, William Ames egykori tanítványa, öt évi angliai tartózkodás után az angol hitélet legalaposabb ismerője. Ő vetette fel először a szövöttezés gondolatát, ő írta alá elsőnek a fogadalmat és hazaérkezése után ő irányította a magyarországi kálvinizmus reformjára törekvő mozgalmat, előbb mint sárospataki tanár, aztán mint lelkész és esperes. Ő és társai „a világiak előtt is nem egyszer ki keltek a bevett szokások, meglévő szertartások és intézmények ellen, bírálgatták a papok működését, meg az iskolai

⁴ A fogadalom szövegét a *Protocollum V. T. Zemplén*, i, 311–2. örökítette meg; közölte Zoványi, *Puritánus mozgalmak*, Bp. 1911, 25 és Bodonhelyi *Az angol puritánizmus*, 46, is.

tanrendszert, a tankönyveket.“⁵ Elveiket a következő négy pontban lehetne röviden összefoglalni: 1. A keresztelest mindig vasárnap, a templomban, az egész gyülekezet jelenlétében kell végezni. 2. A vasárnapon kívül minden más ünnepnapot el kell törölni. 3. A lelkipásztorok között nincs semmi rendi, rangi és méltósági alárendeltség. 4. Minden lelkész a saját egyházának híveiből választás útján kikerülő presbyteriummal együtt irányítja és ellenőrzi a hívek erkölcsös életét. Ezen elvek közül azonban a püspökség eltörlése fenyegetni látszott az egyházi egységet, a presbyterium demokratikus intézménye pedig sehogyan sem volt összeegyeztethető a nemesség oligarchikus törekvésével. Amint az egykorú ellenvetés hangzott: „Jobbágyaink dolgaink felől el vonattatnának. Jobbágyaink fiait kezünkől kivennék. Jobbágyaink lennének a mi intőink; a mi nagyobb, az ecclesián biráink s azok után kellene nekünk somfordálnunk... Az jobbágy presbyter az urának vétkét az presbytériumban találná bemondani, az urat intenék meg, vagy prédikálnák ki érte“.⁶ Ezért az 1646-ban Szatmár-Németiben tartott nemzeti zsinat megfosztotta Tolnait esperesi hivatalától, tanait pedig elvetendőnek bélyegezte⁷. De a mozgalom ezzel nem szünt meg, hanem egyre szélesebb körben terjedt Erdélyben és Magyarországon is, elsősorban a szellemi vezetők erős irodalmi tevékenysége következtében. Ez az irodalmi tevékenység azután egészen természetes, hogy elsősorban is az olyan jól megismert és sokra becsült angol hitbuzgalmi irodalom hatása alatt állott, azt fordította, utánozta és annak segítségével érte el legnagyobb sikereit, habár tudunk néhány világi természetű munkáról is.

A következő lapokon sorra fogjuk venni az ebben a korban Magyarországra eljutott angol írókat, először a nagyobbakat, azután a kisebbeket és ismertetni fogjuk lefordított, vagy átdolgozott műveiket, illetőleg a művek magyar visszhangját.

⁵ Zoványi, *Puritánus mozgalmak*, 29.

⁶ Medgyesi, *Dialogus*, 198.

⁷ Részletesen leírja mindezt az „Acta synodi nationalis“.

William Perkins

A puritán írók közül az első, akinek műveit magyarra kezdték fordítani, William Perkins (1558—1602) volt.⁸ Perkins jómódú nemesi családból származott és Cambridge-ben nevelkedett, a puritánság szellemi középpontjában. Eredetileg könnyelmű, sőt kissé léha természetű fiatalember volt, azonban egy egyszeri megtérés megrázó hatása alatt szakított eddigi életmódjával, hogy komoly tanulmányoknak és embertársai szolgálatának szentelje életét. Amikor Cartwright kiüldözése után Whitgift canterbury-i érsek minden angol hittudóst és lelkészt keményen színtvallásra kényszerített, Perkins az alkalmazkodást választotta, megmaradt a Christ's College-ban és egyrészt nagyhatású beszédekkel, másrészt szélsőségektől tartózkodó, komoly irodalmi tevékenységgel szolgálta az ügyet. Munkái, amelyeket három kötetben adtak ki halála után Cambridge-ben, legnagyobb részben a keresztény lelkület kialakításának problémáival foglalkoztak, az üdvösség útját vizsgálták és sokféle hatottak. A mai hittudomány ezeket tekinti a pietista gondolat ősforrásának.

Perkins hírneve nem tudjuk mikor jutott el Magyarországra, de Szepsi Csombor Márton már mint „nagyhírű theológust“ említi 1618-ban; művei nemcsak Debrecenben és a Schola Rivulina könyvtárában voltak meg, hanem széles körben ismerték és idézték őket mindenfelé.⁹ Négy jellegzetes munkáját magyarra is lefordították, egy ötödiket pedig kissé szabadabb átdolgozásban adtak ki magyar nyelven, úgy, hogy Perkins magyarországi népszerűsége egészen megkérdőjelezhetőnek mondható.

Az első munka már 1620-ban megjelent Debrecenben *Catholicus Reformatus* címen és Perkins-et mint apológétát

⁸ Életrajza: *DNB*, xlv, 6—9.

⁹ Szepsi Csombor Márton, *Evropica Varietas*, 113. — Keresszegi H. István, *Az Keresztyéni Hitnek Agazatiról*, Várad 1640, 162, 481. — Miscolczi, *Independéntismus*, 7. — [Dyke, Daniel], *Szű Titka*, ford. Nánási L. István. Kolozsvár 1670, 160, 366, 730. — Nagy Szőlősi Mihály, *Lobogó szövétnék*, Kolozsvár 1676, (= Uj kiadás Bp. 1937), 8. — Felvinczi, *Heresiologia*, 132.

mutatja. Az igaz keresztényi anyaszentegyház ismertető jegeit vizsgálja, megállapítja, hogy az mennyiben egyezik a római egyházzal és mennyiben különbözik tőle. Végezetül felsorolja a római egyház vétkeit és röviden inti a katolikusokat tévelygéseik elhagyására. A fordító, Kecskeméti C. János ungvári prédikátor, az angol eredetinek spanyol fordítása után készült latin szövegből dolgozott és munka közben „nem nézte az igéknek és betűknek mivoltát, hanem az értelmét“; ha szükségesnek látta, magyarázatot is fűzött egyes részletekhez. Véleménye szerint Perkins „igen röviden, de bölcsen és nyilván“ oltalmazza a hitet és ezért könyve „noha kicsin, de oly könyv, mely méltó, hogy nem csak ez három nyelven, de minden nyelveken, sokkal inkább pedig ezen a magyar nyelven, holott igen barbara lingua... kezében forogjon.“ Úgy látszik valóban forgott is a kortársak kezén, mert megtaláljuk például Demétei András hátrahagyott könyvei között és a Schola Rivulina könyvtárában is.¹⁰

Perkins egyéniségéhez azonban jobban illett a hívők lelki gondozása és az erkölcsi útmutatás, mint az elvont teológiai vita és így legnagyobb sikerrel a gyakorlati tanácsokat adó, keresztényi életre vezető *conduct-book* műfaját művelte. (Ezzel egyébként példát mutatott az utána következő puritán íróknak, Baylytól Baxter-ig, akik mind az ilyen természetű, építő munkát tették irodalmi tevékenységük tengelyébe.) Ebbe a műfajba tartozik az a két tanulmány, amely *Az ember eletének, bodogul valo igazgatásának modgyáról* és *Patika szerszamos Bolt, az az... az jól és bódogul való meghálásnak módgyáról való tanítás* címen jelent meg Lőcsén először 1637-ben, azután 1641-ben is. Ezeket is latinból fordította Iratosi János toronyai prédikátor, az eredetiek címe *Eüdzioia, Hoc est de bene beateque vivendi ratione tractatus*, illetőleg *Myrothecium, hoc est de natura diversisque mortis generibus et de ratione bene feliciterque*

¹⁰ Az idézett hely Perkins, *Catholicus Reformatus*, (8). A könyv elterjedésére vonatkozólag lásd Zoványi Jenő, „Egy református pap könyvtára a XVII. században“, *Magyar Könyvszemle*, xv, 1907. és Thurzó. Ferenc, *A nagybányai ev. ref. főiskola története*, Nagybánya 1905.

moriendi tractatus volt. Itt Perkins elemében van és részletekre kiterjedő útmutatást ad olvasóinak. Az emberi élet célja kettős, Isten dicsőségét és az ember üdvösségét kell szolgálnia; erre a hit vezeti az embert; a hit nem mindenkinek adatik meg; a boldog kiválasztottakat bizonyos jelekből fel lehet ismerni (íme, a Cromwellben és a többi puritán vezérben olyan határozottsággal jelentkező hivatás-tudat egyik gyökérszála!), a jelek közül legfontosabb a tiszta lelkiismeret; akinek tiszta a lelkiismerete, az könnyen fogadja a halált, mint ahogy általában a jó halálra legjobb előkészület a jó élet. Ezek az igazságok azonban sohasem *a priori*, vagy a katedra csalhatatlan magasságából jutnak el az olvasóhoz, hanem mindig gyakorlati példák elemzéséből származnak. Így például az istenes meghalásnak módját Hooper, Gardiner, Knox és mások halálának elbeszélésével világítja meg a szerző.

Igen hasonló ehhez a munkához a *Lelkiismeretnek akadékiról* írt és Amsterdamban 1648-ban kiadott könyvecske is. Az ismeretlen fordító ezt Perkins legelterjedtebb munkája, *The Whole Treatise of the Cases of Conscience* után készítette, amely többi között mintája volt Ames hasonló című munkájának, az alább ismertetendő, nagyhatású *De Conscientia*-nak is. A szerző itt sorra veszi a lelkiélet legfontosabb eseteit, letárgyalja a bűnt, bűnbánatot, megtérést és hasonlókat. Ismét egész fejezet szól „az üdvösségnek bizonyosságiról“, felsorolva azokat a bibliai részleteket, amelyek a kiválasztottakról tesznek említést. A könyv dereka, több mint fele a lelki kísértések öt fő csoportját ismerteti — az Isten akaratából, a külső nyomorúságokból, a káromkodásokból, az ember bűneiből és végül a tulajdon testéből származó kísértéseket — és mindegyikre talál vizsgálatot. A sok érdekes problémafelvetés közül hadd említsük meg csak azt az egyet, hogy felteszi a kérdést: „miképpen lehet, hogy a test földből való lévén, az elmét megháborítsa?“ a válaszban pedig rámutat a test és a lélek között fennálló bensőséges kapcsolatra és bizonyítja, hogy a test egyes folyadékai és változásai milyen hatással vannak a lélek álla-

potára.¹¹ Kár, hogy a fordító csak a perkinsi munka első részét tudta magyarra átültetni, a második, nagyobb rész lefordítatlan maradt.

A kísértésekkel foglalkozik Perkins két párbeszédese munkája is, *Dialogus conflictum inter Satanam et Christianum continens* és *Dialogus inter ministrum et Christianum*. Ezeket Debreceni T. István, debreceni tanácsnok, majd főbíró fordította le 1662-ben, de csak jóval később, 1685-ben került ki a sajtó alól. *Kettős kereszt, Es kísértet alatt nyögő Keresztény embernek lelki orvoslása* címen. Az első párbeszédben Sátán és a keresztény vitája három részre tagolódik.¹² Az első „harc“-ban Sátán azzal gyötri a keresztényt, hogy felette bűnös és kárhozatra rendeltetett, aminek biztos jele sok nyomorúsága. A második harcban megpróbálja megingatni hitbizonyosságában, a harmadikban pedig azt sugallja, hogy egész hite és vallása csak képzelgés. A keresztény mindig a tiszta evangéliumi igazsággal válaszol, egyedüli reménységét Istenbe veti és a puritán mártir Bradford szép imádságához menekül. A második párbeszédben a lelkipásztor próbálja hívének küzdelmét megérteni és megosztani. A hívő nem biztos abban, hogy valóban megtért-e, fél, hogy nem tartozik a kiválasztottak közé, nem bizonyos bűnei bocsánata felől. A lelkipásztor megkapó gyengédséggel oszlatja el a kételyeket és gyógyítgatja a kétségkedő lélek sebeit. Perkins őszinte, erős érzelmi vonásokat mutató pietizmusa igen jól kitűnik különösen az utóbbi dialógusból.

Ezek mellé a fordítások mellé oda kell sorolnunk Csúzi Cseh Jakabnak, a hányatott életű, gályarabságot is szenvedett lelkésznek és később dunántúli református püspöknek könyvét, az 1680-ban Debrecenben kiadott *Lelki Bölcseségre Tanító Oskolá-t*, mint amely szintén Perkins munkája nyomán keletkezett. „Mind magam s mind keresztyén feleim épületére fogtam pennát kezemben“ — írja Csuzi Cseh az előszóiban. „Gyönyörködven olvasásában amaz nagy *Practicus*

¹¹ Perkins, William, *A Lelki-ismeretnek akadekirol*, Amsterdam 1648, 274-től végig.

¹² Magam a könyvet a háborús nehézségek miatt nem láthattam, ismertetésem alapja Bodonhelyi, *Az angol puritanizmus*, 34—5.

Theologusnak, Perkinsus Wilhelmnek, elsőben majd szórul-szóra akartam fordítani született nyelvünkre *Metanoiologia* nevű könyvét, de megtapasztalván, hogy az inkább Scholai-képpen s nem minden csekély elmének megfoghatója szerint volna írva, szándékomat megváltoztattam és bizonyos kérdésekben s feleletekben foglalván írásomat (melly oktatásnak formája kiváltképpen az anyai nyelven leg-foganatosabb az épületre) úgy alkalmaztattam a dolgot, hogy Perkinsus munkájából se maradna el semmi praxisra való s azonban valami ezen matériára tartoznék egyúnnem másunnan is öszve szedeggetném¹³. A könyv tárgya a megtérés. Ismerteti lényegét, aztán különböző fajtáit, indító okát. Foglalkozik az akadályokkal, amelyek a megtérés útjában vannak, az eszközökkel, amelyek által az akadályok legyőzhetőek. Az „igaz megtérés valóságos jeleinek“ leírása és az „istenes maga-viselés summája“ után még egy végső nagy fejezetet kapunk, amely a megtérésnek útját mutatja meg, részben clairvaux-i Szent Bernát után, előírván a könnyhullatást, a testnek külső sanyargatását, a bőjtöt és a misztikusok többi eszközeit. Igen szép példája a könyv annak, hogy miképpen lett magyarrá teológusaink kezén az olyan angol irodalmi anyag, amelyet átvevésre alkalmasnak találtak és egyben következtetni enged a perkinsi vallásosság és ékesszólás hatására a korszak folyamán.

Lewis Bayly

Ugyanabban az időben, amikor Perkins művei kezdtek elterjedni a magyar protestánsok között, elindult magyarországi diadalútjára az angol puritán irodalom egyik legnagyobb *conduct-book*-ja, a *Praxis Pietatis* is. Lewis Bayly (†1631), skót családból származott, Oxfordban végzett hittudós és a walesi Bangor püspöke¹⁴ eredetileg az akkori walesi herceg, a későbbi Charles I kedvéért írta és adta ki *The Practice of Piety, directing a Christian, how to walk that he may please God* címmel, de a minden sorból kicsendülő

¹³ Csúzi Cseh Jakab, *Lelki Bölcseségre Tanító Oskola*. Bevezetés.

¹⁴ Életrajza: *DNB*, iii, 448—9.

őszinte vallásos érzés meg a stílus egyszerűsége azonnal megkedveltették az egyszerűbb emberekkel is, akik aztán 45 kiadást vásároltak meg belőle 1613 és 1640 között. Ebben a könyvben érte el tetőpontját az élet átvallásosítására irányuló puritán törekvés. A legújabb megállapítások szerint is „Cromwell forradalma előtt ez volt a legjobban elterjedt hitbuzgalmi munka egész Angliában”¹⁵ és nem kisebb írókra hatott, mint Milton és Bunyan-re. Az utóbbi felesége ezt a könyvet kapta hozományba, egy másik hitbuzgalmi munkával egyetemben.¹⁶ Nagyon hamar megkedvelték a kontinensen is, a francia fordítás 1625-ből, a német 1629-ből, a walesi 1630-ból, a lengyel 1647-ből való, Medgyesi Pál igazán kongeniális magyar változata pedig 1636-ban jelent meg először Debrecenben és számos kiadást ért meg a század folyamán.¹⁷

Az első kiadás létrejöttét így meséli el a fordító Medgyesi Pál, aki Lorántffy Zsuzsanna udvari papja volt és kiváló hitészónok-író: „Én ez könyvet, (az ő hasznos voltát nemzetemmel közleni óhajtozó buzgóságomnak tüzetől gerjedeztemben) még Angliában, amaz régi híres neves és emlékezetes Cantabrigiai Akadémiában kezdettem volt fordítani . . . de sok dolgaimtól s kiváltképpen hazámban való készülgetésemtől tartóztatván, elébb akkor benne nem mehettem. Hanem aztán itthon, debreceni mesterségemnek első esztendejében az *Ágoston Doctor Vallását* fordítván, a könyvnek bővebb voltáért . . . ez *Praxis*ből némely szép elmélkedéseket és könyörgéseket kiszedegettem és az *Ágoston Vallása*-val együtt ki is bocsátottam. Ez immár ebben lévén, következőz 1633-ban boldog emlékezetű Molnár Albert . . . itt-kinn jártában talál egy gem-

¹⁵ Leube, Hans, „Kirche und Glaube in England“, (= Wolf, *Die englische Kulturideologie*, Berlin 1941, 1—73). 49.

¹⁶ Bayly-nek Miltonra gyakorolt hatásáról ír Tulloch, J., *English Puritanism and its Leaders*, Edinburgh—London, 1861, 170. Bunyan-ról lásd Davies, *The Early Stuarts*, 192 és *Cambridge History*, vii, 168. Mrs. Bunyan hozományának másik fele Arthur Dent szintén híres *conduct-book*-ja volt, *Plaine Man's Path-way to Heaven*.

¹⁷ A fordításokat mind felsorolja a *Cambridge Bibliography*, i, 684, kivéve a magyart. Ezt sajnos még nem tartja számon az angol könyvészet, pedig a British Museumban megvan a magyar nyelvű *Praxis* hét kiadása közül a második. Erre vonatkozólag lásd *British Museum, Catalogue of Printed Books*, xii, 72.

mariusnál az *Praxis*-ra... s kére, hogy ez német fordítást az angliával egy-két tekintettel vetnök össze. És holott az német fordításban nagy változások, csonkaságok és kiváltképpen az levelek szélén feljegyzett Szentírás locusainak s régi paterek mondásainak elhagyásai tapasztaltatnak vala, felette igen kezde engem kérni, hogy az angliai nyelvből fordítanám meg egészen a könyvet, szintén olyan formán a mint ott vagyon.... Igy fogtam aztán derekasan a fordításhoz.¹⁸

A kis imakönyv alakú, de majdnem ezeroldalas könyv a teológia útján indul és egy hosszú bevezető fejezetben Isten létezését, megjelenési formáit, neveit, tulajdonságait ismer-teti, a skolasztikusokra emlékeztető aprólékossággal. De már a következő két fejezet sejteti, hogy hitbuzgalmi munkával van dolgunk: a másodikban a szerző az emberi nem „vég nélkül való nyavalyásságát“, vagyis az eredeti bűnből származó örök emberi nyomorúságot és a bűnös lélek kínjait írja le, a harmadikban viszont az „Istennel Krisztusban megbékélt embernek életében és halálában való boldog állapot-tyát.“ Az elkárhozás végtelen sötétségű háttere előtt felragyog az Apokalipszis látomása a mennyei Jeruzsálemről. „Nincs tehát hely teremtéssel ily dicsőséges, szépséggel ily gyönyörűséges, lakásra ily vigasságos. Mert ebben a Krisztus a király, a törvény a szeretet, a becsület a tökéletesség, a békesség a boldogság, az élet az örökké valóság. Itt a világosság sötétség nélkül vagyon, szomorúság nélkül az öröm.“ Itt az ember véghetetlen kívánságait betölti Isten boldogító látása, és Istennel egyesülve él az idők végezetéig. A szerző pedig az Ur Jézus Krisztus könyörületességére kéri és lelke üdvösségére kényszeríti olvasóját, hogy vizsgálja meg, vele együtt, miképpen lehet az örök boldogságra jutni.¹⁹

Az égi város útján sok akadály hátráltatja a gyarló embert, mert hiszen még a Szentírásban is vannak olyan helyek,

¹⁸ Medgyesi szavait az előljáró beszédből vettem. Munkámnál a *Praxis Pietatis* 1645-as, váradi, díszcímlapos kiadását használtam, mert Medgyesi maga ezt tartotta a legteljesebb kiadásnak és előszavában lekére kötötte a nyomdászoknak, hogy ezentúl mindig ezt kövessék. Idézeteim ebből a kiadásból valók. — Az *Agoston Vallása*-val együtt kibocsátott elmélkedésgyűjtemény címe *Scala Coeli* volt.

¹⁹ Az idézetek helye: 67, 115, 159.

amelyek félreértve bátorságot adnak a bűnözésre. Igen nagy akadály „a nagy emberek rossz példaadása, melyekhez a hívő emberek sokkal inkább hozzászabják magukat erkölcsökben mint az Isten ígéjebeli szent parancsolatokhoz“, pedig többnyire a szegények veszik az evangéliumot és csak kevesen üdvözülnek a gazdagok közül. Akadály a gonosz társaság, akadály „az a hitvány félelem, mely főképpen az ifiaknak forog elméjekben, hogy tudnia illik az istenes életnek gyakorlása komorrá és magának valóvá teszi az embert“. Akadály a hosszú élet reménye is, ami pedig legcsalékonyabb minden reménység között. Ezeket az akadályokat ki kell magából vetni az embernek, és azután mindenre kiterjedő, mindennapos gyakorlással készülődnie a nagy útra.²⁰

A hívő ember a reggelt kegyes elmélkedésekkel kezdi, egész nap Istennel jár, kitér minden bűn útjából és napját lelkiismeret-vizsgálattal fejezi be. Ha valaki vagyonos, cselédet tartó ember, akkor alattvalóit is ugyanúgy irányítja, imákra, zsoltáréneklésre szoktatja. Az Isten szombatját igaz módon tartja meg, „táncolás, alakozás, álorca játszás, kártyázás, kockázás, ostáblázás, latorkodás, lövöldözés, laptázás, vadak vijtatása, tobzódás, duskálás és több efféle balgatag hívások“ nélkül. Böjtöl, alamizsnálkodik, gyakran él az Úr-vacsorával, a betegséget és a halált is erős lélekkel viseli, sőt ha kell vértanuhalált is hal az Urért. Az ilyen halálra példa „Cranmeré, Latimeré, Hooperé, Ridleyé, Farraré, Bradfordé; Sanderé, Philpoté, Gloveré, Tayloré és számtalanoké.“ Általában, a hívő mindenütt példákat talál elméjének megvilágítására és bibliai nyelvű, szép gondolatokkal telt imádságokat akarátának erősítésére.²¹

Az egész korszakban nem találunk még egyet az angoltól fordított munkák között, amely ennyire megfelelt volna a komolyságra és elmélyülésre hajlamos, erősen vallásos magyar léleknek és ennyire beilleszkedett volna irodalmi alkotásaink közé. Az első, 1636-os kiadást még 6 újabb követte 1678-ig, és egy rövidített, összevont kiadást is készített belőle Drégelypalánki János; ez volt az úgynevezett *Praxis*

²⁰ Az idézetek helye: 221, 235.

²¹ Az idézetek helye: 504, 863.

Pietatis Contracta, Debrecen 1692. Mint már említettük, utat talált még katolikus pap könyvtárába is²² és a kortársak dicsérő szavai is nagy megbecsülésről tanuskodnak. Medgyesi maga úgy vélekedett róla, hogy „keresztyén üdvözülni vágyó embernek, az egy Biblián kívül könyv soha ennél hasznosabb kezében nem volt.”²³ Mai kritikusa pedig megállapítja, hogy „Bayly-Medgyesi *Praxis Pietatis*-án keresztül gyakorolt az angol puritán kegyesség legszélesebb körű hatást a magyar református egyházban, elsősorban természetesen a XVII. században, de közvetlenül vagy közvetve később is.”²⁴

Kisebb puritán írók

Perkins és Bayly mellett a feltörő puritánság más íróival is foglalkoztak református lelkészeink. John Durie (1596—1680), az ismert reformátor és nevelési író tervezete az ágostai és helvét felekezetek egyesítéséről állásfoglalásra bírta a Geleji Katona István elnöklete alatt 1634-ben tartott erdélyi zsinatot.²⁵ William Twisse és Matthew Sutcliffe nevével is találkozunk,²⁶ William Cowper, Alexander Grosse és néhány névtelen szerző egy-egy munkája pedig megjelent magyarul is — legtöbbször a nagyon szorgalmas Medgyesi Pál fordításában — és beleilleszkedett a magyar vallásos irodalomba.

William Cowper (1568—1619) galloway-i püspök²⁷ dialógusa, amelyet *Hét napoki beszélgetések* címen fordított Medgyesi angoltól, 1637-ben, a hitvédő munkák számát gya-

²² Kollányi Ferenc szerint Vépi Benedek esztergomi érkanonok hátrahagyott könyve közül ez volt az egyik. „Könyvek...”. 210.

²³ Medgyesi (az is a *Praxis* előszavában írja. Néhány elismerő vélemény: Grosse, Alexander, *Mennyei igazság tüzes oszlopa*, ford. Mikolai Hegedűs János, Utrecht 1648, (4). — *Igaz út*, ford. Somosi Petkó János, Sárospatak 1656, (20). — Hildersam, *Idvösség Kapuja*, (21).

²⁴ Bodonhelyi, *Az angol puritanizmus*, 62.

²⁵ Életrajza: *DNB*, xvi, 261—5.

²⁶ Életrajzaik: *DNB*, lvii, 397—9, illetőleg lv, 175—7. Az előbbit Szilágyi Benjámin István dicséri, „Acta synodi nationalis”, *Sárospataki Füzetek*, i, 1857—8, 172. Az utóbbit Medgyesi említi, *Dialogus*, 54, 80 és több műve megvan a Schola Rivulina könyvtárában, írja Morvay, „Két nagybányai könyvtár”

²⁷ Életrajza: *DNB*, xii, 387—8.

rapította. A szerző kifejti, hogy Simon Zelotes, Arimathiai József, sőt maga Szent Pál apostol is tanították az evangéliumot Britanniában és hamar megtérítették a lakosságot. Krisztus után 124 körül már Lucius és Donald, a déli, illetőleg az északi részek királyai is felvették a keresztséget. Később, Diocletianus császár idején, a szigetnek a rómaiaktól megszállott déli részéről északra menekültek az üldözött keresztények, „Crachlinthoz, akkori skóciai királyhoz, ki nagy örömezt fogadá őket és ő nekik lakásukra az Ember szigetet rendelé, holott templomot is építtete, mely más néven *Sodorensis Ecclesia*-nak neveztetik.”²⁸ A rómaiak kivonulása után az ősi hit elterjedt és uralkodott az egész szigeten, míg Augustinus Junior, Krisztus után a 600-ik esztendőben be nem vétette a britekkel a római ceremóniákat. Ezentúl a pápa fősége alá tartozott a két sziget, azután is, hogy Róma az Antikrisztus székhelye lett. Ime, itt a választétel arra a kérdésre, hogy „hol volt a ti Ecclesiátok Luther előtt?” Látjuk tehát, hogy Cowper könyve is az angliai egyház apostoli eredetét bizonyította, úgy mint az *Apológia* és Perkins *Catholicus Reformatus*-a s így igen alkalmas volt a protestáns öntudat megerősítésére. Második kiadása is volt Debrecenben, 1661-ben.

Ugyanezen az úton haladt az ismeretlen angol szerzőtől származó *Szent Agoston Vallása* is, Medgyesi Pál fordításában. A szerző bebizonyítja, hogy a nagy egyházdoktor, aki majdnem 1200 évvel élt Luther előtt, nemcsak, hogy a pápistákhoz nem tartozott, hanem éppen sokban különbözött tőlük, a protestánsokkal pedig a hit minden lényeges ágazatában egyetértett. A kisterjedelmű könyvecske a fönt már említett *Scala Coeli*-vel együtt jelent meg Debrecenben 1632-ben és tudunkkal az első angol nyelvből fordított magyar munka.

Alexander Grosse (1596—1654) presbiteriánus hittudós²⁹ munkái közül a *Fiery Pillars of Heavenly Truth* című, 1641-ben megjelent hitbuzgalmi munkát fordította, mint *Az menygyei igasságnak tüzes oszlopá*-t a buzgó hazafi és jó protes-

²⁸ Cowper, *Hét napoki beszélgetések*, 72.

²⁹ Életrajza: *DNB*, xxiii, 274—5.

táns Mikolai Hegedüs János, saját szavai szerint azért, mert „olyan hasznos munkát nem látott s nem olvasott, sőt nem is hallott, mely Istennek a választottak körül való dolgait, az üdvösség mélységes titkait, miképpen viszi tudniillik Isten az övéit a mennyei dicsőségre, ily szép röviden leirta volna mint ez kis könyvecske“.³⁰ Végeredményben katekizmus-féle ez, amely kérdéseket tesz fel a hit lényeges tételeiről — Isten létezéséről, az eleve elrendelésről, a megváltásról, az elhívásról, a megdicsőülésről — és mindegyik kérdésre 2—3 bibliai idézettel válaszol. Igen érdekes benne Mikolai utószava, ahol elmondja, hogy milyen nehézséget okozott neki nyelvünk akkori szegénysége, mint kellett megmagyarítani a logikai terminusokat és sok mást is; tudja, hogy nyelvújításáért gáncsolni fogják, de el fogja tűrni, fődolog, hogy a nyelv gazdagodjék.

Grosse könyve nem egymagában jelent meg, hanem Mikolai még három másik, rövidebb katekizáló munkát is csatolt hozzá, amelyek lehet, hogy szintén angol eredetűek. Ezek közül a *Biblia Tanui* a Szentírás olvasására és rendszeres tanulmányozására szoktat; a *Szentek Napi-Száma* az újjászületettek számára állítja össze a kegyesség-gyakorlás módját; az *Istenes Tselédeknek Lelki Prebendájok* pedig a gyermekek családi nevelésére és a szolgák lelki irányítására oktatja a családapát és a jómódú házigazdát.

Ugyancsak katekizmus a *Lelki A Be-Ce* is, amelyet Lorántffy Zsuzsánna fejedelemasszony „apróbb cselédjeinek hasznokra“ fordított le, „egy istenfélő tudós Anglus tanítónak irásából“ Medgyesi Pál. Mint már említettük, a buzgó vallásos kor felfedezte a szolgában is a hittestvért, a puritánság pedig egyenesen kötelességévé tette a munkaadónak, hogy alkalmazottai lelkét gondozza. Ebben segít az *A Be-Ce*. Előbb kérdésekben és feleletekben végighalad a hit leglényegesebb ágazatain — teremtés, eredeti bűn, megváltás, isteni kegyelem, jó cselekedetek szükségessége — azután ismerteti a keresztény ember kötelességeit különböző élethelyzetekben. A „kérdéző“ kérdésére a „felelő“ mindig bibliai idézettel válaszol, amelyhez néha párszavas magyarázatot is fűz, „az

³⁰ Grosse, *Tüzes oszlop*, (5).

gyengékhez képest“. Így tanuljuk meg, hogy mik a kötelességei a tisztviselőknek, az alattvalóknak, a lelkészeknek, a cselédes és a magános embernek, a gazdagnak és szegénynek, az öregnek és a fiatalnak. A könyv használatára Medgyesi ilyen tanácsot ad: „1. Napjában két-három kérdést tanultasának meg ezekben; csak az dolgozás közben is meglehet ez könnyen. Vasárnap aztán mind mondja el az ki mit tanult. 2. A feljegyzett helyeket a Bibliában keressék fel és szép magyarán a gazda vagy gazdaasszony vagy más ő helyettök olvassa el előttük. 3. Szoktassák reá arra is, hogy a praedicationokban hallott tanuságokat és hasznokat ez kérdések valamelyikére tudják vinni és 4. aki mikor vagy szóban vagy cselekedetben mit vét, azt is mindjárt mutassák meg, hol melyük kérdés és felelet ellen esett: a jót hasonlatosképpen, mely kérdés szerint lett“.³¹ Így válik a könyv az egyéni valóságosság támaszán túlmenően a társadalmi fegyelmelés eszközévé. Hasznosságát valószínűleg a kortársak is felismerték, mert négy kiadásban jelent meg 1645 és 1684 között.

Néhány világi író

Az ilyen puritán szellemben fogant vallási művek, Perkins, Bayly és a többiek munkái mellett csak igen kis szerep jutott másfajta műveknek. Tudjuk, hogy olvasták John Barclay (1582—1621) híres *Argenis*-ét, amely több európai nevezetes kortárs között Bethlen Gábort is szerepeltette Peranhy-leus, vagyis Erdőntúli álnéven;³² ismerték a Florilegus Junius álnév alá rejtőzött angol író munkáját a részegességről, amelyet Diószegi Bónis Mátyás fordított le 1649-ben;³³ Comeniusnak a *Janua Linguarum*-hoz írt angol és belga indexét, azaz

³¹ *Lelki A Be-Ce*, ford. Medgyesi Pál, Gyulafehérvár 1645, (4).

³² Barclay életrajza: *DNB*, iii, 162—4. — Peranhy-leus szerepéről l. *Argenis*, Frankfurt 1650, 95—7. — Szilágyi Benjámin István már 1646-ban említi a „gunyoros angol Barclay“-t, „Acta synodi nationalis“, 174. Mégvolt a Bethlenek keresdi könyvtárában is Lukinich, „Bethlen Elek könyvtára 1685-ből“, *Magyar Könyvszemle*, xxix, 1922.

³³ Florilegius Junius, *Az Reszegesnek gyűlöseges, Utálatos és rettenetes állapotja*, ford. Diószegi Bónis Mátyás, Leyden 1649. Ismerteti *Akadémiai Értesítő*, 1844, 162; idéz belőle Hóman-Szekfű, *Magyar Történet*, v, 144.

szótárát is lefordították Csaholci János és Bihari János, főként az erdélyi iskolák használatára 1647-ben.³⁴ Azonban a magyar protestantizmus érdeklődése sokkal inkább a vallásnak szólt, semhogy világias olvasmányokkal sokat bibelődhettek volna. Az egyetlen munka, amely teljesen világi jellegű Frölich Dávidnak, a császár matematikusának és kalendárium-csinálójának latinnyelvű utikalauza, a Bártfán kiadott *Medulla Geographiae Practicae*.

Ez az ősrégi Baedeker, amely tudomásunk szerint az első a maga nemében Magyarországon, mert hiszen 1639-ben jelent meg, olyan érdekes és megbízható fejezetet közöl Nagybritanniáról, mely a mai olvasót is meglepi. Az ország helyzetének, éghajlatának, termékeinek, lakosainak rövid ismertetése után a szerző felosztja az országot a tankönyvekben megszokott négy részre, tehát Angliára, Skóciára, Walesre és Írországra és hozzákezd az egyes részek ismertetéséhez. Ezt az ismertetést az utazó szükségleteihez szabja. Megyéről-megyére halad és mindenütt részletesen leírja különösen az emberföldrajzi tényeket. A városok, az építmények, a lakosok, a gazdasági tevékenység jól kidomborodik, ezzel szemben a hegyek és a vizek kissé háttérbe szorulnak. Ezen az önmagától szűkreszabott határon belül azonban a szerző tudása valóban tiszteletreméltó. Amikor Cambridge-ről ír, nem elégszik meg néhány közhellyel a „híres egyetemről“, hanem feljegyzi, hogy a város mocsaras, egészségtelen vidéken épült, a Cam folyó mindkét partján, sok régi épülettel büszkélkedik, híres a söréről és a vásáraitól. Somersetbe érve, nem felejt el megemlíteni a „glastonbury-i apátság rendkívül híres romjait, amelynek temetőjében látható a britek legnagyobb királyának, Arthurnak emlékműve“; Cheshire-ben mulasztja el megemlíteni Chester különleges, árkados építkezését. Az ő leírásában London nem nagyhangú, de üres szuperlatívuszok halmaza, hanem igazi város. Habár „Európának a legnépesebb, leggazdagabb és legnagyobb kiterjedésű fővárosa“, mégis „legtöbbnyire szűk, sötét, rendetlenül épült faházakkal teli“. Sok szabadságot élvez, annyira, hogy „semmi-

³⁴ A szótár címe *Index Vocabulorum* volt, Gyulafehérváron jelent meg először 1647-ben, aztán Lőcsén két évvel később.

féle királyi tekintélyt nem ismer el maga fölött, habár a király maga is ott lakik“. Van itt 12 kollégium, „amelyeket a nép nyelvén vendéglőknek hívnak; ezekben szokták ifjajaikat a jogtudományokra és törvényeik ismeretére szoktatni“. A látványosságok hosszú sorát (amelyek közül nem hiányoznak *theatra suburbana pro histrionibus et ferarum venatoribus* sem) azzal a megjegyzéssel zárja le, hogy hetenként 9000 ökröt szoktak levágni a 350.000 főnyi lakosság táplálkozására. Sajnos, a szerző nem árulja el forrásait, nem tudjuk, hogy honnan szerezte oly részletes és alapos ismereteit. Azonban a topográfia elhanyagolása és a regionális tárgyalási mód erősen emlékeztet William Camden híres *Britannia*-jára (1586) és így felvetődik a kérdés, hogy vajjon nem ebből az első nagy angol földrajzból merített-e a magyar tudós, esetleg német közvetítéssel? (35)

* *
*

Amint látjuk, századunk harmincas és negyvenes éveit meglehetősen fontosak az angol-magyar szellemi érintkezés történetében. Ekkor kezdik a magyarok nagyobb számban látogatni és személyes tapasztalathoz megismerni a brit szigetet. Ekkor jutnak el Magyarországra a puritán eszmék, amelyek később oly erővel befolyásolják majd a református egyházat. Tolnai és Medgyesi működése ezekben az években kezdődik és — ami bennünket itt legjobban érdekel — ekkor jelennek meg az első angoltól fordított magyar könyvek is. Ezek a könyvek legnagyobb részt a vallásos irodalom körébe tartoznak, puritán szellemű hitvédő, hitbuzgalmi, erkölcsjavító munkák. De azért az angol világi irodalom néhány alkotását is megtaláljuk a magyar könyvtárakban, sőt a magyarra fordított munkák között is. Valószínűnek látszik, hogy ezekben az évtizedekben erősödött meg Magyarországon az angol szellem nagyrabecsülése, amelyet oly sokszor kiemelnek a század második felében hazánkat látogató angol utazók és amely örökségül maradt későbbi századokra is.

³⁵ Az idézetek Frölich, *Medulla Geographiae Practicae*, 418, 424—5.

A SZÁZAD DEREKÁN

A század középső évtizedei, az ötvenes és hatvanas évek rendkívül mozgalmasak voltak, mind az angol mind a magyar nép számára. Angliában a *Commonwealth* néven ismert köztársasági kísérlet, majd Cromwell katonauralma, végül a királyság helyreállítása és a restaurációs belpolitika állandó nyugtalanásban tartotta a lelkeket. Magyarországon ugyanez volt a helyzet: itt a török utolsó nagy támadásai, Várad, Zrinyivár eleste, keleten az erdélyi fejedelemségnek gyenge kezébe kerülése, nyugaton a leopoldi önkényuralom egyre erősödő nyomása jelentették a nyugtalanító tényezőket. Azonban politikai nyugtalaniságtól függetlenül a személyes érintkezés nemcsak, hogy folytatódott, hanem jelentősen meg is erősödött. Angol részről nem sok történt; csak Isaac Basire erdélyi tanárkodását jegyezhetjük fel 1655 és 1661 között és Edward Browne utazását 1660-ban¹, de magyar részről már legalább harminc utazóról tudunk, aki rövidebb-hosszabb időt töltött Angliában, így például Komáromi Csipkés György (1652), Budai B. István (1653-5), Schaum Konstantin, II. Rákóczi György fejedelem Cromwellhez küldött követe (1655), Martonfalvi György (1657), Tolnai F. István (1660), Bethlen Miklós (1663) és Szentiványi Márkos Dániel (1667-8).² Ezek az utazók azután másokat is fellelkesítettek, olyanokat, akik „sosem jutottak el az angliai Korinthosba és

¹ Az előbbiről jó összefoglalás Endrődi Frigyes, „Basire Izsák Erdélyben“, *Angol Filológiai Tanulmányok*, II, 1957. Browne útleírásának címe *A Brief Account of Some Travels in divers Parts of Europe, viz. Hungaria* (etc.) London 1660.

² Részletes összeállítás Trócsányi, „Református teológusok“.

sosem hajózhattak át a britanniai óceánon³ s együttes munkával széles utat nyitottak hazánk felé az angol szellemiségnek, amely ezekben az évtizedekben továbbra is a puritánság jegyében állott.

A puritánság történeti fejlődését nyomon követve, fentebb már eljutottunk az emlékezetes 1649-es évig. Láttuk, hogy a lényegében vallási és erkölcsi reformra törő mozgalom mint olvasztotta magába a fennálló társadalmi renddel elégedetlen elemeket, mint vette fel a politikai párt jegyeit és mint győzte le ellenfelét, a király körül csoportosult nemességet. Ezzel a puritánság mint politikai mozgalom elérte a tetőpontot és rálépett a lefelé vezető útra. A pártba foglalt heterogén elemeket csak a királyság ellen folytatott közös harc cementje tartotta össze s így szinte a győzelem pillanatában megindult a bomlási folyamat. A nincstelen szegények, akiket *leveller* és *digger* néven emlegettek, az emberek egyenjogúságát kezdték hangoztatni és az egész angol föld újrafelosztását követelték, a birtokosok és vagyonos kereskedők nagy megütközésére; az independensek vallási türelmet, a quakerek pacifizmust kezdték hirdetni, nagy ellentétben az igazi puritán hivatás-tudattal; a *New Model Army* politizáló tábornokai katonai uralmat akartak és így szembe kerültek a köztársasági elemekkel, mindazokkal, akik éppen az önkényuralom ellen fogtak volt fegyvert. Ilyen erőktől széthúzva, a politikai értelemben vett puritánság tíz év alatt elgyengült és 1660-ban a legkisebb ellenállás nélkül, szinte önmagától adta vissza a hatalmat a régi uralkodó osztályoknak.

Azonban a puritánságnak mint gyakorlati politikai mozgalomnak csődje nem jelentette egyben a puritán világszemlélet életképtelenségét is. A parlament, amely 1649 január 4-én kijelentette, hogy „minden igazságos hatalom kútfeje, Isten után, a nép” és hogy „Angliának a népből, a népért választott s a parlamentben összegyűlt képviselői a legfőbb hatalom birtokosai az országban”⁴ valóban nem mindennapi önbizalommal rendelkezett és hivatása tudatában mindjárt a király

³ Komáromi Csipkés György ezeknek ajánlotta angol nyelvtanát. Az idézett hely *Anglicum Spicilegium*, 5.

⁴ *Commons Journals*, vi, 111. Idézi Davies, *The Early Stuarts*, 158.

halála után a legnagyobb erővel fogott hozzá az ország és a nép puritán szellemű megreformálásához. Tevékenységének eredményeként megváltozott az állam alkotmánya; az egyház szervezetéből eltűnt a püspöki hierarchia; az istentiszteletnél és általában minden liturgikus ténykedésnél a parlamenti *Directory of Public Worship* váltotta fel a vértanu Cranmer *Prayer Book*-ját; a külpolitika a vallás irányítása alá került. Amikor Cromwell piroskabátosai 1653-ban végetvetettek az angol történelem leghosszabb ideig együttmaradt parlamentjének és a legfőbb hatalmat forma szerint is Cromwell kezébe adták, a reformáló tevékenység tovább folytatódott, mert — amint Davies írja⁵ — „a lelkes puritán reformvágya az égvilágon mindenre kiterjedt; éppen olyan szívesen szállt hadba az uralkodó divat, mint a divatozó bűnök ellen.“ A puritán állam magára vállalta az egyén életének szabályozását és ebbeli igyekezetében nem kímélte polgárainak magánéletét sem: eltiltotta az „üres“ szórakozásokat, mint például a színelőadások és a kaskasviadatok látogatását, a kocsmába járást, a májusfa körüli táncot; ellenben előírta a szombat megtartásának módját, a házassági erkölcsöt, a ruhaviseletet és sok minden egyebet is. A királyság helyreállítása nem sokat változtatott a helyzeten. A sok nyomorúság és nélkülözés után trónrajutott király, Charles II, epikureus volt és udvarában a vidám, felelőtlen életigenlés lármáját szerette hallani. De az udvar még nem azonos a néppel és az angol népben változatlan erővel élt tovább a puritán gondolat, elsősorban a keménykötésű, meggyőződésükhöz ragaszkodni tudó kisemberek, kereskedők, iparosok, kisbirtokosok között. Ezek elfordultak a hiúság vásáratól, amely ott nyüzsgött a király körül és tovább dolgoztak, hogy megvalósíthassák Isten országát a földön. Charles trónralépésekor Bunyan még 32 éves volt és 28 évi apostolkodás előtt állott; Milton még alig kezdett bele a puritán szellem legnagyobb irodalmi alkotásának, az *Elveszett Paradicsom*-nak diktálásába, Baxter még el sem jutott Kidderminster-be, reformtevékenységének igazi színhelyére. A puritán világszemlélet a politikai puritánság kudarca után is megtartotta uralmát a lelkek felett.

⁵ Davies, *The Early Stuarts*, 306.

Ennek a világnézetnek átalakító ereje egészen csodálatos volt. Tawney azt állapítja meg róla, a puritánizmusról írt nagyogó elemzésében: „A puritánság hozta meg az igazi angol reformációt, nem pedig a Tudorok szakítása Rómával. A puritánságnak a régi szellemmel való harcából látjuk először felmerülni a modern Angliát. Azonban bármilyen nagyok voltak is a közügyek színpadán elért sikerei, még sokkal nagyobb eredményekre jutott abban a belső világban, amit a politika szennyes kulisszái elrejtenek szem elől. Mint ahogy a jéghegy is csak azért tudja fenséges méreteivel megfélemlíteni az utazót, mert még sokkal nagyobb, szemmel láthatatlan tömegre támaszkodik, úgy a puritánság is kisebb forradalmat okozott az egyházban és az államban mint az emberek lelkében.“⁶ Még legnagyobb ellenfele, az államegyház sem tudta magát hatása alól kivonni: „A restauráció egyházi férfiai helyreállították a hagyományos istentisztelet méltóságát és megtartották a puritánizmus komolyságát, annak embertelensége nélkül“ — állapítja meg a restauráció történetírója.⁷ A puritán csak egy arisztokráciát ismert el, az Istentől kiválasztott földi szentekét s ezzel elősegítette a demokratikus fejlődést, egyszerűsítette a társadalmi érintkezés formáit. A gazdagságot, az üzleti sikert mint Isten tetszésének jelét magyarázva, átfogalmazta a gazdasági élet erkölcstanát, szentesítette az egyéni vállalkozást és hallatlan lendületet adott az üzleti életnek. Viszont a művészettel szemben elfoglalt negatív álláspontjával évszázadokra megakasztotta az angol zene és képzőművészet fejlődését. Nem túlozunk ha azt állítjuk, hogy a puritánság volt a tizenhetedik századi angol történelem leg-alapvetőbb szellemi megmozdulása és az angol lelkiség egyik legerősebb alakító tényezője.

A magyarság állásfoglalása a puritánsággal szemben kettős volt: a világnézetet örömmel fogadta, a politikai következtetéseket azonban nem volt hajlandó levonni. Ez egyébként természetes is volt. Egy olyan sok rétegre oszló és politikailag annyira arisztokratikus nemzet, mint amilyen a magyar volt a tizenhetedik század folyamán, nem helyesel-

⁶ Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, 180.

⁷ Clark, G. N., *The Later Stuarts*, Oxford 1934., 33.

hette azokat a kollektivista és demokratikus hajlandóságokat, amelyek a puritánság szélsőséges elemeinél megnyilvánultak. Ezért már a század első felében is bizonyos ellenállás mutatkozott a puritánsággal szemben, James *Basilikon dórónjának* puritán-ellenes kijelentései visszhangra találtak⁸, a puritán név „nemzetünk között is csúfkiéppen igen fenn kezdett forgani“⁹, a szatmárnémeti zsinat pedig — amint láttuk hivatalosan is úgy döntött, hogy a puritánus név mint botrányos eltiltandó, a tan pedig ellenkezik az igazi keresztény vallással.¹⁰ A király kivégzésének a híre természetesen nagy sajnálkozást és megdöbbenést keltett mindenfelé¹¹ és csak fokozta a politizáló puritánok ellen érzett ellenszenvet. De a puritán gondolat eddigre már olyan mély gyökeret vert a magyar nép lelkében, hogy még a királygyilkosság sem tudta többé kitépni onnan.

Szerencsére a hittudósok és lelkészek el tudták választani az embereket az eszméktől s míg az előbbieket határozottan elítélték, az utóbbiakért fenntartás nélkül lelkesedtek továbbra is. Általában úgy fogták fel az eseményeket, mint lelkiismeretlen izgatók cselekedeteit és a felelősséget ezekre hárították. Medgyesi Pál, akinek a presbiteri rendszer mellett írt *Dialogus*-a éppen a legrosszabbkor, 1649 végén készült el, nem győzött eleget sajnálkozni a „nyomorult Anglián“ és tiltakozott a vád ellen, hogy a puritánság Magyarországot is Anglia sorsára juttatná.¹² Miskolczi az independentizmust okolta és „ártalmas mirigy“-nek mondotta, amely „a nemes tagot, az Angliai Ecclesiát mint halálos fene szíjja s emész-

⁸ James szemére veti a puritánoknak, hogy farizeusok (23), király ellenesek (78), alázatosságot prédikálnak és kevély módon a királyoknak akarnak törvényt szabni (185), mindezekért óvakodni kell tőlük, sőt gyűlölni kell őket. James álláspontja nem maradt ismeretlen nálunk, bizonyítja Medgyesi, *Dialogus*, 42 és Miskolczi, *Independentismus*, 9.

⁹ Így mondja Telkibányai István abban az ajánlásban, amelyet Ames *Puritanismus Anglicanus* című munkájának fordítása elé írt. Ames *Angliai Puritanismus*, Utrecht 1654, 4. és Felvinczi, *Haeresiologia*, 454.

¹⁰ Szilágyi, „Acta synodi nationalis“.

¹¹ Ezt részletesebben ismertetjük majd alább, Meleghi Ferencnek Charles tragédiáját feldolgozó iskoladramájával kapcsolatban.

¹² *Dialogus*, (11), 8. — *Doce nos orare*, Bártfa 1650, (18).

ti".¹³ Az 1657-ben kiadott *Papistak meltatlan üldözese a vallasert* című röpirat névtelen szerzője annyira ment, hogy a jezsuitákban vélte feltalálni a sok háborúság és vérontás okozóit.¹⁴ Abban mindannyian egyetértettek, hogy az egyszerű már meglévő ellenszenv leküzdésére legalkalmasabb az angliai utazás, vagyis a személyes érintkezés, ennek híján pedig a kulturális kapcsolat, az angol irodalom megismerése. Ezért szaporodtak meg a fiatal teológus-nemzedék angliai tanulmányútjai és ez volt az oka az angol irodalmat ismertető, fordító és átdolgozó tevékenység hirtelen megerősödésének az ötvenes években. A restauráció azután elsimította az utolsó ellentéteket és lehetővé tette nálunk is a politika salakjától megtisztult puritán eszmék diadalát. A restaurációra következő megértés és megbecsülés légkörében a magyar református egyház megvalósította a mérsékelt presbyteriánizmust¹⁵, a magyar kálvinista jellem pedig lassanként felvette puritán vonásait, amelyek még egy század elmúltával is szemébe tűntek a Debrecent meglátogató angol utazónak, Townsonnak.¹⁶

Az angol irodalmi hatás, amely ezeknek az egyházszervezeti és világnézeti változásoknak útját egyengette, több formában nyilvánult meg a most tárgyalt évtizedek során. Elsősorban azt kell megemlítenünk, hogy az angol írók eredeti munkái eljutnak a magyar könyvtárakba és így közvetlenül hatnak, különösen a felnövő teológus nemzedékre. A nagybányai Schola Rivulina többször említett könyvtárának második könyvjegyzéke, amely valamikor 1669 és 1696 között keletkezett, 50 angol könyvet említ,¹⁷ a debreceni kollégium könyvtárában pedig a legkülönbözőbb hittudományi és hitbuzgalmi munkák találhatók angol szótárakkal és nyelvtanokkal együtt.¹⁸ Ezeket a könyveket szorgalmasan olvassák

¹³ Miskolczi, *Independentismus*, 6.

¹⁴ *Papistak meltatlan üldözese a vallasert*, Nagyvárad 1657, 31.

¹⁵ Zoványi, *Puritánus mozgalmak*, 380 és köv. lapokon.

¹⁶ Townson, Robert, *Travels in Hungary*, London 1797, 248.

¹⁷ Morvay, „Két nagybányai könyvtár“.

¹⁸ Tanu rá Komáromi Csipkés György, aki az *Anglicum Spicilgium* előszavában a nyelvtanok és szótárak szorgalmas forgatását ajánlja tanítványainak és egész sereg angol írói sorol fel, akiknek a

és így eredeti, magyar szerzőktől való művekben is gyakran találunk utalásokat olyan angol írókra, akiknek művei egyébként nem jelentek meg magyarul és nagyobb mértékben nem is hatottak.¹⁹ Az eredetiek mellett persze közkézen forognak, sőt újabb kiadásokban is megjelennek az első évtizedekben angoltól fordított vallásos munkák, így a *Praxis Pietatis*, Cowper *Hét napoki beszégetés-e*, Grosse *Tüzes oszlop-a* és a *Lelki A Be-Ce*.²⁰ A meglevő munkák mellé nagy számmal sorakoznak újabb fordítások, elsősorban Ames, aztán Daniel Dyke, Nicholas Byfield, John Rogers, John Cameron és több névtelen szerző műveiből. Megjelennek világi tartalmú könyvek is, amelyek mondanivalójuk kisebb vagy

műveit érdemes (és lehet is) tanulmányozni. Ennek a rendkívül érdekes könyvanyagnak nagyrésze máig is megvan Debrecenben, állapítja meg Bodonhelyi, *Az angol puritánizmus*, 7.

¹⁹ Ilyen ritkábban említett írók Henry Ainsworth, ([Dyke], *Szű Titka*, 12.) — Lancelot Andrewes(?), (Komáromi, *Anglicum Spicilegium*, 4.) — William Attersoll, (*Ugyanott*) — Thomas Bilson, (Medgyesi, *Dialogus*, 55-7) — Robert Bolton, ([Dyke], *Szű Titka*, 73.) — John Bridges (Medgyesi, *Dialogus*, 53.) — Thomas Brightman, (Medgyesi, *Dialogus*, 8, 64, 174, 180.) — John Clark (Medgyesi, *Doce nos orare*, (5) — Thomas Cooper, (Komáromi, *Anglicum Spicilegium*. 4.) — George Downname, (Medgyesi, *Dialogus* 50, 58-8, 94.) — Thomas Edwards (Miskolci, *Independentismus* 100.) — William Fulke, (Bayly, *Praxis 1643*, 479 és Komáromi, *Anglicum Spicilegium*, 4. — John Milton. (A válasról írt röpiratát említi egyszer Miskolczi, *Independentismus*, 117.) — John Prideaux, (Komáromi Csipkés György, *Pestis Pestise*, Debrecen 1664, 13.) — John Rider, (Komáromi Csipkés György, *Anglicum Spicilegium*, 7.) — Samuel Rutherford. (*De Gratia Dei* című könyve megvolt Demétei András református lelkész hagyatékában, 1657. febr. 22. Lásd Zoványi, „Református pap könyvtára.”) — Thomas Taylor, (Komáromi, *Anglicum Spicilegium*, 4.) — William Twisse, (mély értelmét dicséri Nógrádi Mátyás, előszavában Hildersam könyvéhez, az *Idvösség kapujá-hoz*, (21). — Edward Weston, (*Jesuita Paterék*, 91.) — Francis White (Komáromi, *Anglicum Spicilegium*, 4.) — Andrew Willet, (*Ugyanott*.) — Thomas Wilcox, (*Ugyanott*.)

²⁰ A *Praxis*-nak újabb kiadása nem készült 1643 és 1677 között, de megjelent hozzá kiegészítésképpen Hrabovszki, *Manuale latino-hungaroslavonicum*-a, Bártfa 1668; nagy népszerűségéről tanuskodnak többek között Somosi Petkó János, *Igaz út*, (20) és Mikolai Hegedűs János, *Szentelek Napi-Száma*, Szeben 1665, 191. — *Lelki A Be-Ce* 1652-ben, a *Hét napoki beszégetés* 1661-ben, a *Tüzes oszlop* 1665-ben jelent meg a második kiadásban.

nagyobb részt angol forrásokból merítik; ezek közül műveléstörténeti szempontból messze kiemelkedik Bayer János műve, amely Bacon bölceletét hozza Magyarországra.

1. A vallásos irodalom

William Ames

Az angol írók közül, akiknek művei ebben az időben kerülnek először a magyar olvasó elé, ki kell emelnünk a pietizmus vezető hittudósát, William Ames-t (1576-1633), mert a többiek meg sem közelítik népszerűségét és a magyarságra gyakorolt hatását. Ez a hatás máig sincsen teljesen felmérve. Tudjuk, hogy Ames munkáinak fontos szerepük volt a hazai protestáns hittudomány és hitszónoklat fejlődésében, tudjuk, hogy befolyásolták iskoláink tanrendjét és egész fejezeteket adtak készen az első magyar enciklopédiának. De nincsen tisztázva például, hogy milyen mértékben hatott a nagy puritán társadalmi és gazdasági etikája a magyar protestáns társadalomszemlélet kialakításában. *De Conscientia, ejus Jure vel Casibus* című gyakorlati erkölcsi kézikönyve a puritánság legnagyobb hatású szociáletikai műve volt, újra, meg újra idézett alapvető tekintély és mivel nálunk is ismerték, sőt újra ki is adták, valószínűleg nem maradhatott hatás nélkül. De sem ezt nem tudjuk, sem pedig azt, hogy az akkoriban bontakozó magyar tudomány mit köszön Ames logikájának. Mindamellett az eddigi adatok alapján is nyugodtan állíthatjuk, hogy Amest egész külön hely illeti meg, a tizenhetedik századi angol-magyar művelődési kapcsolatok történetében.

Ames Ipswich-ben született és így ő is kelet-angliai volt, mint a *Mayflower* zarándokai, mint Cromwell és mint az *Ironsides* dragonosok, a *New Model Army* gerince. Életének legfogékonyabb éveit a nagy puritánok kirepítő fészkeiben, Cambridgeben töltötte, Perkins keze alatt és már diákkorában kitűnt szigorúan puritán erkölcsi felfogásával. Lelkesszé szentelték és a colchesteri gyülekezet meg is választotta papjának, de a londoni püspök eltiltotta a prédikálástól és így 1610-ben kivándorolt Hollandiába. Itt egy ideig Leydenben

működött, majd 1622-ben a franekeri egyetem hittudományi tanszékére került. Tanárkodásának ideje alatt fejezte be és adta ki két fő művét, a *Medulla Theologica*-t (1623) és a *De Conscientia*-t (1630). Szervezete nem bírta a franekeri nedves éghajlatot és ezért 1632-ben az egészségesebb Rotterdamba költözött, sőt foglalkozott az Amerikába vándorlás gondolatával is, de akkor már késő volt. Alig egy évi rotterdami tartózkodás után meghalt 57 éves korában.¹

A magyar szellemiséggel bizonyos mértékben még életében kapcsolatba került, mert hírnevétől vonzva számos magyar teológus kereste fel a franekeri egyetemet s az ő vezetésével végezte el teológiai tanulmányait. Így például 1625-ben négy, 1631-ben egy, 1632-ben két, 1633-ban egy magyar diákról tudunk, aki az ő elnöklete alatt disputált.² Maga Tolnai Dali János is hallgatói közé tartozott és Zoványi szerint „az ő előadásai ültették el lelkében azokat a gyökérszalakat, amelyek hamarosan kisarjadoztak és később terebélyes fává növekedtek”.³ De igazi nagyságát csak halála után ismerték fel nálunk és a magyar irodalomra gyakorolt hatásának kezdetét az ötvenes évekre tehetjük. A kezdetet itt is Medgyesi Pál jelenti: az ő *Dialogus*-ában és *Doce nos orare*-jában, vagyis két 1650-ben kiadott munkájában találunk először Ames-ből vett idézeteket. Utána hamar megszorodnak az Amesre vonatkozó munkák. 1650 és 1654 között már több értekezés és vitairat jelenik meg, amelyben a szerző Amest vallja mesterének és Apáczai *Encyclopaedia*-jának előszavában, a „könyvszerzők” között, „akiknek külömb-féle dolgokat foglaló írásaikból sokat kiírt”,

¹ Eletrajza: DNB, i, 355 és Reuter K., *Wilhelm Amesius, der führende Theologe des erwachenden reformierten Pietismus*, Neukirchen 1940.

² Röviden közöljük a disputációk címeit. Franekerben jelent meg 1625-ben, Csúzi Cseh János, *De Praedestinatione*, Kapornai Péter, *Disputatio Theologica*, Miskolci Puah Pál, *De ecclesia Triumphante*, Thaba Tamás, *De Justificatione hominis peccatoris coram Deo*. 1631-ből való Kecskeméti Mihály, *De Justificatione hominis peccatoris*; 1632-ből Széli L. György, *De Veris Visibilis Christi Ecclesiae Notis* és Uzoni J. Boldizsár, *Brevis Theologiae disputandi materia*; 1633-ból Gidófalvi S. Balázs, *De Sacro-Sancta et semper adoranda Trinitate*.

³ Zoványi, *Puritánus mozgalmak*, 22.

szintén említi, mint akit az „okoskodási mesterségben“, aztán a „terhemelési mesterségben“ és az „istenes tudományban“ követett.⁴ 1653-ban négy értekezését adják ki az eredeti latin nyelven Nagyváradon; 1654-ben Telkibányai István lefordítja *Puritanismus Anglicanus* című propagandaíratát. Ebben az időben már *Medulla*-ját tanítják Sárospatakon és Gyulafejeváron.⁵ A hatvanas évekre esik a *Puritanismus* újabb lefordítása, ekkor kezdődik meg a *Medulla* egyes részeinek megmagyarázása, exegézise, ekkor adja ki Martonfalvi György Ames alapján álló szónoklástani munkáját, az *Ars Concionandi Amesiána*-t. A hetvenes években Martonfalvi már az egész *Medulla* magyarázatára vállalkozik és két, egyenként több mint ezeroldalas kötetben fejti ki Ames teológiáját; Tisza-Varsányi Dániel viszont a *De Conscientia* magyarázatát adja. 1685-ben aztán megjelenik a két sokat magyarázott munka teljes szövegében is Debrecenben és végleg elfoglalja helyét a magyar szellemet formáló nagy könyvek sorában.

Külön-külön vizsgálva Ames műveinek magyarországi hatását, azt látjuk, hogy mindannyi között a *Medulla Theologica* keltette a legnagyobb visszhangot. Ez a könyvecske — amely a debreceni kiadásban 408 tizenkettedrét lapra terjed — címe szerint a teológiai tudomány velejét adja, de minthogy a szerző felfogása szerint a teológia nem annyira az Istennel és a Szentírással foglalkozó tudomány, mint inkább az Istennek szentelt élet tudománya, a munka középpontjába az ember és lelki élete kerül. A lelki életnek két fő mozzanata a hit és az engedelmesség, ezért az első könyv a hittel foglalkozik, a második a hitből fakadó engedelmes-séggel, az istenes élet alapjával. Az egész munkán végigvonul az a kemény voluntarizmus, amelyet a későbbi kor, a mi korunk az angol lélek egyik alapvonásaként ismert fel.⁶

⁴ Apáczai, *Encyclopaedia*. (= Új kiadás 1805).

⁵ Sárospatakon Tolnai Dali János vezette be — írja Zoványi, *Puritanus mozgalmak*, 75; Gyulafehérváron maga Apáczai, akiről ezt Bethlen Miklós jegyezte fel, *Önéletírás*, 154.

⁶ Az akarat uralkodó szerepéről az angol lélekben sok helyen ír Wilhelm Dibelius nagy Anglia-könyve, *England*, Stuttgart-Berlin 1931; jó összefoglalás ii, 221-4.

az erősakarátú ember előtt — Isten segítségét feltételezve — nincsen akadály és ahogy meg tudja hódítani a világot, úgy meg tudja szerezni az üdvösséget is, csak akarni kell. Ez a tanítás természetesen nagyon is szívéhez szólott a tizenhetedik századi magyaroknak, akik szokva voltak ahhoz, hogy kemény küzdelemben teremtsék meg maguknak az életlehetőségeket és eddigi adataink szerint legalább tíz írónk fordította, elemezte, vagy magyarázta a *Medulla Theologica*-t a század második felében. Ezeket fogjuk most röviden ismertetni.

Elsőnek hadd említsük meg mindjárt a magyar tudomány nagy dicsőségét, Apáczai Csere Jánost. *Encyclopaedia*-járól, amelyről általában csak azt tudjuk, hogy Pierre Ramée és Descartes gondolatai tükröződnek benne, most Hazagh Mihály kimutatta, hogy jelentős részeiben hűséges fordítás a *Medulla*-ból és Amesnek egy másik munkájából.⁷ A *Medulla*-ból természetesen az erkölcsi és teológiai részeket vette Apáczai és pedig könyvének tizedik és tizenegyedik fejezetét; a tizedik fejezet „az Ember maga-viseléséről” szól és az erkölcsöt, az emberek és az Isten iránti kötelelességeket tárgyalja; a tizenegyedik fejezet címe „Istenről és az ő dolgairól”, itt Isten tulajdonságait, aztán a teremtést, az eredeti bűnt, a megváltást, az eleve elrendelést, az ó- és az újszövetséget, a világ végét ismerteti. Az előbbinek forrása a *Medulla* második részének 1-16. caputja; az utóbbié az első rész, 4-41. caput. Ezekben a fejezetekben igen sokszor szó szerint megegyezik Ames és Apáczai szövege, ami azonban nem azt jelenti, hogy Apáczai mindent felvett volna amit a *Medulla*-ban talált, hanem inkább azt, hogy a vezérgondolatokat szó szerint lefordította, a kiegészítő, bizonyító, magyarázó részeket pedig kénytelenségből kihagyta. Ha ehhez még azt tesszük hozzá, hogy az *Encyclopaedia* második és harmadik része, a logikai és filozófiai rész Amesnek egy másik munkájából, a később sorra kerülő *Demonstratio logicae verae*-ből való és azt, hogy a négy fejezet együttvéve az egész könyvnek egynyolcadát jelenti, kétségtelenül bebi-

⁷ Hazagh Mihály, „Az első magyar enciklopédia angol forrásai“, *Angol Filológiai Tanulmányok*, v-vi, 1944.

zonyosodik az amesi hatásnak nemcsak ténye, hanem nagysága is.

A hűséges Ames-tanítvány, Tolnai Dali János egyetlen ránkmaradt nagyobb munkája szintén a mester főművéből merít. Ugyanabban az évben, amikor az *Encyclopaedia* először szólaltatta meg magyarul Ames gondolatait, megjelent Kassán egy franciából fordított és kibővített vitairat, amely durván megtámadta őt és az egész magyarországi puritán mozgalmat: *A' Mi-Atyánk Avagy Minden-napi Imadsaggal való élésnek állatása és meg-oltalmazása. E' mostani időbeli Tanítóknak ellenvetések ellen... Daneus Racai által, Kassa 1653.* Ezt a vitairatot a *Daneus Racai* anagramma alá rejtőzött Váczi András, Angliát járt sárospataki tanár fordította és azt bizonyította benne, hogy Ames és követői helytelenül vélekednek, az Úr imádságának mindennapos használata felől. Tolnai erősen felháborodott az „embertelen és kereszténységtelen” vádolásokom és *Dáneus Ráca-I. Az az: A' Mi-atyánk felől Igaz Értelmű Tanítóknak Magok Mentése Váci Andrásnak Usorás Vádja és Szidalma ellen* címen kiadta a választ, Sárospatakon 1654-ben. A vitairat először higgadtan, tárgyilagosan indul és Ames-nek a *Medulla*-ban kifejtett nézetét előbb a Szentírással, aztán a többi „református doktorok” nyilatkozataival összehasonlítva leszögezi, hogy nincs közöttük eltérés; hogy szabad, sőt szükséges is a Miatyánkot mindennap imádkozni. Azután azonban Tolnai elveszti önuralmát, szemére veti Váczinak, hogy „Amesiusnak dicséretes nevét s írását cégérre kötve kikorcsmárolná”, hogy az Amesius névből csúfolódó anagrammát szerkesztett — *I a me sus!* vagyis „eredj tőlem disznó!” — és végül ő sem marad adós a gorombasággal. Így bizony munkája nem válik nagy dicsőségére józanabb felfogású, mérsékeltebb mesterének.⁸

Sókkal magasabb színvonalon mozog a tudóslélekületű, Tolnainál jóval kiegyensúlyozottabb Komáromi Csipkés Györgynek részben a *Medulla* felhasználásával írt hittudo-

⁸ Az egész Váci-Tolnai vitát részletesen ismerteti Hazagh Mihály, „Amesius és a magyar puritánizmus”, *Angol Filológiai Tanulmányok*, iv, 1942.

mányi munkája, az 1666-ban kiadott *Igaz hit*. Ezt a munkát a híres debreceni tanár és későbbi bibliafordító hét évig készítette, csiszolgatta a hívő lélek türelmes lelkesedésével, míg végre kibocsátotta, „hogy holta után is tanítson, Nemzete javára, az Anyaszentegyház épületére és Istennek dicsőségére.“ Célja az volt, hogy a keresztényi igaz hit minden ágazatát világossá és érthetővé tegye hívei előtt, ezért 240 prédikációban adta elő mondanivalóját. Hogy a hatalmas, nyolcszáz nagyalakú lapra terjedő könyv anyagának mekkora része származik a *Medullá*-ból, nehéz eldönteni: Komáromi 12 munkára hivatkozik előszavában és szövegében sehol sem jelzi, hogy mikor melyik munka alapján áll. Minthogy azonban a felsorolt munkák — egy kivételével — jóval ismeretlenebbek Ames főművénel, feltehetjük, hogy ez utóbbinak túlnyomó hatását tudná igazolni az alapos szövegekritika.

A *Medulla* tanításának legbuzgóbb magyarországi terjesztője Martonfalvi Tóth György volt. Mint a debreceni kollégium teológia-tanára, „nagy részben az Amesius irányának ápolására és művelésére szentelte erejét, lassanként csaknem egyeduralomra emelve azt a szakmai oktatás körében, annyira, hogy még prédikációiban is elmagyarázta hallgatói előtt az Amesius *Medullá*-ját.“⁹ Már az 1662-ben az ő elnöklete alatt kiadott *Disputatio Theologica De Presbyterio* mutatta az Ames-hatást, ami azután egész világosan megnyilvánult az 1663-ban, a debreceni gyülekezetben elmondott *Keresztény Inneplés* című beszédében. Itt az ünnepeknek puritán szigorúsággal való megtartását követelte és élesen elítélt mindennemű szórakozást.¹⁰ Három évre rá, 1666-ban a *Medulla* első könyve 35. fejezetében, *De ministris ordinariis & eorum officio in concionando* címen előadott homiletikai elveket fejtette ki *Ars Concionandi Amesiana* című értekezésében. Ezekután majdnem egy évtizedet szentelt az egész mű beható tanulmányozásának és négyévi munkával elkészítette az első rész, azután újabb öt év alatt a második rész magyarázatát. A két könyvet latinul írta meg,

⁹ Zoványi, *Puritánus mozgalmak*, 386.

¹⁰ Bodonhelyi, *Az angol puritánizmus*, 52.

Exegesis Libri Primi Medullae Amesianae, Debrecenben 1670, illetőleg *Exegesis Libri Secundi*, Debrecenben, 1675, címen, mert elsősorban a szakembereknek, a szent hittudomány művelőinek kívánt vele szolgálni, azokat segítette a vitatkozásban és a szentbeszéd-készítésben. De a laikusok kedvéért megírta ugyanezt röviden magyarul is, ez volt az élete vége felé kiadott *Tanító és Czáfoló Theológia*, Debrecen 1679. Elmondhatjuk tehát, hogy Martonfalvi hittudományi működése nagyobb részt a *Medulla* visszhangja.

A *Medulla* „egyik czikkelyét“ fordította magyarra Szentgyörgyi P. István benedeki prédikátor is és pedig pontosabban a második könyv 3. caputját, a jócselekedetekről szóló fejezetet *Jó cselekedetek gyémánt köve* címmel, Kolozsvárt 1678-ban. Az előszóban elmondja, hogy a „szegény római atyafiak“ vagyis a katolikusok szemükre vetik a protestánsoknak, hogy olyan vallást tanítanak, amely szerint nincsen szükség a jó cselekedetekre. Ezért ő lefordította „Amesius Villyám Szent Írás magyarázó Doctornak“ erre vonatkozó értekezését, ugyanazon „tudós Doctornak több írásából s többeknek is tanításából bővebben megvilágosította“ és most kiadja, hogy hittestvéreit megvédelmezze a méltatlan vád ellen. Az előzetes bíráló, Tiszabecsi Gáspár erdélyi református püspök, aki aztán a könyv *imprimatur*-ját megadta, úgy nyilatkozott, hogy Szentgyörgyi „szépen és ügyesen“ követte az eredetit és műve sok embernek hasznára válhatott.¹¹

Drégelypalánki János, akiről említettük már, hogy összevonta és rövidítve kiadta Bayly *Praxis Pietatis*-át, szintén fordított a *Medulla*-ból és pedig az első könyv 5 fejezetét, 26-tól 30-ig, az elhívásról, a megigazulásról, a fiúvá fogadásról, a megszentelődésről és a megdicsőülésről. Ezeket *Catena Salutis*, vagyis „üdvösség láncá“ címmel, mintegy függelékben közölte szentbeszédgyűjteménye, a *Conciones in Catechesim Palatinatam* végén. Ez a gyűjtemény a latin cím ellenére is magyar nyelven jelent meg, először Kassán 1667-ben, aztán kis változással Debrecenben 1682-ben és egy másik

¹¹ Ames, William, *Jó cselekedetek gyémánt köve*, Kolozsvár, 1678, (6).

ames-i munka hatása alatt készült, amelyre még visszatérünk.

Szorgalmasan forgatta a *Medullá-t* Felvinczi Sándor, a „belgiumi akadémiákon“, vagyis Hollandiában végzett kassai iskolamester is. Amikor a kassai iskolában hittudományt adott elő, lépten-nyomon beleütközött a különböző eretnek tanokba és tanítványainak kérdéseitől sarkalva, sok időt töltött el megcáfolásukkal. Végre is úgy segített magán, hogy ábécé-sorrendbe állította össze az összes eretnekségeket, mindegyiknek leírta keletkezését, fejlődését és hanyatlását, végül pedig felsorolta a cáfolásra alkalmas érveket. Ezeknek jelentős része Ames munkájából való, az antiscripturiánusok, az ariánusok, schwenckfeldiánusok, donatisták, ebioniták, és a többi, ma már elfelejtett eretnekség megcáfolásánál újra meg újra előkerülnek a *Medulla* megállapításai, hogy a szentírás, aztán Calvin, Maresius és Wendelin szavaival együtt végérvényesen eldöntsek a kérdést. Így a könyv, amelyben Felvinczi végül egész anyagát kiadta, az 1683-ban Debrecenben megjelent *Haeresiologia* szintén értékes bizonyosságot szolgáltat a *Medulla* magyarországi hatása mellett.

Ugyanez a hatás természetesen többször megnyilvánult a franekeri egyetemen tanuló theologusainknál is, annál is inkább, mert a *Medulla* ott tankönyvszámba is ment. Így disputációkat írtak egyes fejezeteiről, Szenci Pál kétkötetes munkát adott ki, *Goil. Amesii Medulla Theologica Illustrata* címmel, Franekerben, 1670-ben, Apáti Miklós, bölcsezetünk egyik úttörője legalább részben ezt követte főművében, az 1688-as *Vita triumphans civilis*-ben, egy másik úttörő, Pósházi János pedig ezzel vitatkozott 1662-ben megjelent *Intro-*

¹² A disputációk: Debreceni Gele Johannes, *Scholarum Theologiarum in Medullam G. Amesii Disp. xlv. & xlvi. De Decreto, Consilio et Creatione Dei*, Franeker 1658; Tolnai Stephanus, *Disputatio Theol. Exegetica Ad Cap. i. Medullae Amesianae*, Franeker 1662; Mezőlaki Johannes, *Disputatio Theologica in Cap. xi. Lib. i. Medul. Ames. és Disputatio Theologica in Cap. xiv. xv. xvi. xvii. Lib. i. Med. Ames.*; ez utóbbi kettő Franeker 1666. Apáti Miklósról lásd Erdélyi János, „Apáti Miklós“, *Sárospataki Füzetek*, i, 1857-8. Pósháziról lásd Makkai Ernő, *Pósházi*, Kolozsvár, 1942, 47-8.

ducorium Philosophicum-ában.¹² Bizonyára ennél sokkal több disputáció, ismertetés és magyarázat foglalkozott vele, de ezek felkutatása még anglisztikánk jövődő feladatai közé tartozik. Viszont véleményünk szerint már az eddig felsorolt művek is kétségtelenül bizonyítják, hogy Ames összes munkái közül ez terjedt el és hatott leginkább a magyar protestáns szellemiségre.

Áttérve Ames többi munkáira, először is meg kell állapítanunk, hogy a másik fő mű, *De Conscientia*, sokkal kisebb barázdát vont a magyar ugaron, mint a *Medulla*. A szerző, akinek a földi élet problematikája iránti nagy érdeklődése még az elméleti hittudományt is a keresztényi élet tudományává változtatta át, ebben a munkájában teljesen gyakorlati útmutatást kívánt adni felebarátainak a keresztényi viselkedésre, olyant amilyen Perkins *De Conscientia*-ja, Bayly *Praxis*-a, vagy Arthur Dent *Plaine Man's Path-way to Heaven*-je volt. Sorravezette tehát az emberi együttélésben felmerülhető lelkiismereti problémákat és mindegyiket megoldotta igazi puritán szellemben. Ezek a megoldások azonban valószínűleg nem egészen feleltek meg a magyar társadalom akkori felépítésének: lehet, hogy demokratikus kijelentései sértették a nemesi öntudatot és valószínűleg a kereskedőréteg is túl szigorúnak találta az üzleti életéről hirdetett felfogását. Nézete szerint — amit az ötödik könyv 43. és 44. fejezetében fejt ki részletesen — olcsón venni és túldrágán eladni nem rossz üzletpolitika, hanem bűn; az egyes vásárlók gyengeségének kihasználása, az árúk indokolatlan feldicsérése, a hatósági maximális árak túllépése mind tilos. Az ilyen felfogás pedig valószínűleg túlságosan konzervatív volt nagystílű kereskedőinknek, akik ezer és ezerszámra hajtották fel a marhát Auspitz vagy Bécs vásáraitra, vagy az egész ország harmincadjövedelmével kereskedtek, vagy éppen, mint a Thurzók, főnemességig és nádorságig emelkedtek. Akármilyen volt is az ok, tény az, hogy a *De Conscientia*, amelyet pedig az angol könyvészet és szakirodalom inkább számon tart mint a *Medullát*,¹³ nálunk egy kissé

¹³ A *Cambridge Bibliography*, i, 857, például csak a *De Conscientia*-t említi, a *Medulla*-ról hallgat; Tawney a puritánság leghatásosabb szociáletikai munkájának nevezi az előbbi, az utóbbit nem is említi, *Religion and the Rise of Capitalism*, 195.

háttérbe szorult. Medgyesi használta a *Doce nos orare* összeállításánál;¹⁴ Martonfalvi követte az *Ars Concionandi Americana*-ban;¹⁵ ebből vett idézeteket Nánási Lovász István a *Szű Titka* kiegészítésére¹⁶ és Felvinczi használta különböző eretnek nézetek megcáfolására.¹⁷ Az egyetlen önálló mű, amely vele foglalkozik, Tisza-Varsányi Dánielnek közel 500 lapos *Compendium Analyticum et Exegeticum*-a, amelyet a szerző Franekerben adott ki 1671-ben, éppen a kritikus ötödik könyv megmagyarázására. A hatás tetőpontját természetesen az 1685-ös, debreceni kiadás jelentette, amelyet a nyomdász, Töltesi István II. Apafi Mihály erdélyi fejedelemnek ajánlott. Itt 446 lapon¹⁸ a munka teljes kiadását kapjuk az eredeti latin nyelven. De mindez együttvéve sem jelent sokat és nem mutat a *Medullá*-ét megközelítő népszerűségre.

Ames többi munkájával még rövidebben végezhetünk. A posthumus *Christiana Catecheseos Sciagraphia* volt az alapja két magyar könyvnek, amely a Miatyánk magyarázatával foglalkozott. Az első Komáromi Szvertán István munkája, *Mikoron imádkoztok, ezt mondjátok*, Várad 1651. A szerző kifejti a könyörgés fontosságát, felsorolja előnyeit és végül a Miatyánk hat kérésének megfelelően, hat biblikus imádságot is csatol. A második Drégelypalánkú Jánosnak már említett, 1667-ből való *Conciones*-e, őszinte hitbuzgalomról és nagy olvasottságról tanúskodó munka, amely *Via Salutis* címen 1682-ben újra megjelent. Az érdekes ajánlólevélben elmondja, hogy a Sátán elejétől fogva törekedett az igaz hit megrontására; ellene harcoltak az egyházatyák és doktorok; a mai római egyház, amelyben az Antikrisztus valósult meg, pusztába kergette az igaz anyaszentegyházat, mindaddig amíg „amaz örökké való Evangéliumot rejtekből világosságra hozó angyalok, azaz: református tanítók, úgy mint Viclevus János Angliában 1371-ben, kinek segítő társai

¹⁴ Medgyesi, *Doce nos orare*, (10), (17).

¹⁵ Lásd Bodonhelyi, *Angol puritánizmus*, 43-4.

¹⁶ [Dyke] *Szű Titka*, 10, 16, 86, 95, 420, 475, 579, 580, 612, 700 stb.

¹⁷ Felvinczi, *Haeresiologia*, 153-5, 189 stb.

¹⁸ Szabó Károly tévesen adja a lapszámot, 346-ot ír 446 helyett. Az utolsó lapon valóban 346 áll, de sajtóhibával.

voltak Ricardus, Killingtonus, Robertus, Langlandus“ újra vissza nem helyezték jogaiba.

A négy kisebb tanulmány közül, amelyet 1653-ban adott ki Váradon Szenci Ábrahám,¹⁹ bennünket különösen a *Theses logicae* érdekel, mert az egyike volt az Apáczai-féle *Encyclopaedia* forrásainak. Hazagh Mihály már említett tanulmányában a két szöveg gondos összehasonlításával tisztázta, hogy azt a két filozófiai fejezetet, amelyet Apáczai „A dolgoknak közönséges tekintetekről“ és „A dolgoknak egybekötött tekintetekről“ művébe beillesztett, nem maga szerkesztette egybe az aristotelesi és descartesi filozófiából, mint eddigi kutatói állították, hanem készen kapta Amestől. A szóbanforgó két fejezet nem egyéb, mint a *Theses logicae* első thesisének átültetése.

Ames munkái között soroljuk fel a *Puritanismus Anglicanus* című röpiratot is, amelyet kétszer fordítottak le magyarra. Ezt a munkát, amelyet Leube „puritán programmbeszédnek“, Bodonhelyi „a puritanizmus ekkleziasztikájának“ nevez,²⁰ eredetileg William Bradshaw (1571-1618) puritán lelkipásztor írta és adta ki angolul 1605-ben, de miután Ames latinra fordította, az ő neve alatt kezdett szerepelni s 1658-tól kezdve művei közé is felvétel. Hat részre oszlik és ismereti a vallást általában, az anyaszentegyházat, a prédikátorok és presbiterek működését, az egyházi és világi hatóságokat. Tömörsége és világos stílusa folytán rendkívül hatásos propaganda-mű lehetett.

Az első fordítás, Telkibányai István műve 1654-ben jelent meg, Utrechtben és célja a puritánsággal szemben érzett ellenszenv eloszlatása volt. Amint láttuk, a polgárháború és főleg a királygyilkosság nagyon rossz hírbe keverte a puritánokat a század ötvenes éveiben s ezt céltudatos felvilágosító munkával kellett ellensúlyozni. Telkibányai is azért fordította le Ames munkáját, hogy honfitársainak meg-

¹⁹ Ramus, *Dialecticae Libri Duo* című munkájával egybeszerkesztve és külön címlap nélkül megjelentek: 1. *Technometria*, 2. *Theses logicae*, 3. *Disputatio Theologica adversus metaphysicam*, 4. *Disputatio Theologica de perfectione SS. Scripturae*.

²⁰ Leube, „Kirche und Glauben“, 50. — Bodonhelyi, *Angol puritanizmus*, 55.

magyarázza a különbséget a puritán és independens között s rámutasson az előbbi ártatlanságára.²¹ Jól kihangsúlyozza például a puritánság nem-politikai jellegét, mondván: „Tagadgyák pedig, hogy (a puritánok lelki hatalma) akár melly embernek is szabadságának, jussának, vagy valami méltóságának, nem hogy a Fejedelmek s Királyok koronájoknak, páltzájoknak avagy fegyvereknek elrekesztésére szolgálna.“²² Az eredmény tudjuk, hogy kielégítő volt: az *Angliai Puritanismus* és a többi művek megtették hatásukat, megtisztították a puritánságot a társadalom-felforgatás vádjától és lehetővé tették a puritán világnézet nagyobb térhódítását a magyar kálvinizmusban.

Kevésbé ismert írók

Ames műveinek hatását szervesen egészítették ki az angol vallásos irodalom más alkotásai is, általában puritán, de néha anglikán szerzők tollából is.

A puritánok közül ismerték például Thomas Cartwrightot (1535-1603), akinek a korai puritánság történetében játszott kimagasló szerepét nem felejtették el a század közepén működő magyar puritánok. Annak ellenére, hogy jó két emberöltő választotta el őket tőle, mégis forgatták és idézgették egyik-másik munkáját. Az a műve, amelyben megbíráltta a „rheimsi bibliát“, vagyis William Rainolds és több más angol katolikus hittudósnak Rheims-ben készült jegyzetes Újtestamentum-kiadását — *Confutatio Glossematum Rhemensium super Novum Testamentum*, 1582 — kezeügyében volt Medgyesinek a *Dialogus* írásánál.²³ Szentírásmagyarázata — *Proverbia et Ecclesiastes* — meg volt Demétei András református lelkész hagyatékában és Nánási Lovász Istvánnál is aki idézte a *Szű Titká*-ban.²⁴ Az egyházi kormányzásról szóló értekezésére — *A Directory of Church Government* — és

²¹ Ames, *Angliai Puritanismus*, 4.

²² *Ugyanott*, 29.

²³ *Dialogus*, 33, 117.

²⁴ Zoványi, „Református pap könyvtára“, 382 és [Dyke], *Szű Titka*, 377, 502, 622.

Whitgifttel folytatott vitájára Medgyesi úgy utal, mintha olvasója is egészen természetesen ismerné azokat.²⁵

Ugyancsak Medgyesi foglalkozott egy másik puritán író és hittudós, az elveiért Hollandiába száműzött Robert Parker (1564?-1614) munkáival is.²⁶ A *Dialogus*-ban ismételten „tudós férfiú“-nak nevezi és hosszú oldalakat idéz *De Politia Ecclesiastica* című, latinnyelvű munkájából:²⁷ az ő szavaival harcol a zsinatok, a püspökös rendszer, a langymeleg, alkalmazkodó fél-keresztények ellen. Medgyesi után Felvinczi Sándor is foglalkozott vele, sokra becsülte és többször hivatkozott rá az eretnekségekről szóló munkájában, így például az anarchikusok, a barrowisták és a kálvino-papisták, vagyis az anglikánokról szóló cikkeiben.²⁸

A harmadik puritán, akinek munkáit ismerték nálunk ebben az időben, Daniel Dyke volt (†1614). Jellemét ugyanazok a tényezők formálták, amelyeket általában megtalálunk a nagy puritánoknál, vagyis Kelet-Anglia, Cambridge és a bújdosás. Akadémiai fokozatait a cambridge-i Sidney Sussex College-ban szerezte, az essex-i Cloggeshill lelkésze volt és egyideig külföldön bujdosott.²⁹ Egész életében az egyház puritán értelmében vett, teljes reformjáért küzdött és műveiben a keresztényi élet útját kutatta. Ezek közül az 1615-ben kiadott *The Mystery of Self-deceiving* megragadta az angol műveltség nagy barátjának, Nánási Lovász Istvánnak figyelmét, aki lefordította és más szerzőkből vett részlétekkel kibővítve kiadta 1670-ben, *Szű Titka* címmel. Magyar átdolgozásban a könyv elég nagy terjedelmű, 83 prédikációra oszlik, főtárgya a szív hamissága, amely megcsalja, bűnre viszi az embert. Dyke igazán puritán módra, kemény szigorúságot, bűnbánatot és aszkézist ajánl a bűn legyőzésére és állandóan hangoztatja a képmutatás nélküli, őszinte élet szükségességét. Megtaláljuk nála az elhívottak és a bűnösök közötti különbségek leírását is.

²⁵ *Dialogus*, 53, 173.

²⁶ Életrajza: *DNB*, xliii, 269-71.

²⁷ *Dialogus*, 66-7, 98, 183-4.

²⁸ *Haeresiologia*, 32, 81, 99.

²⁹ Életrajza: *DNB*, xvi, 291.

Az angol-magyar irodalmi kapcsolatok kutatója igen sok érdekes dologra talál a *Szű Titka*-ban. A kegyes olvasóhoz intézett ajánlásban például az ellen a (valószínűleg gyakori) vád ellen tiltakozik a fordító, hogy „akik az Angliai nyelvet értik jobban, vagy csak valamennyire is, nem tanulnak egyéb könyvekből, hanem azoknak kész étkeket adják fel“, vagyis, hogy csupán lefordítják az angol műveket. „Hidd el, hogy itt is nem így vagyok“ — mondja. „De ha így volna is, hogy azoknak kész prédikációjokat adják elő, micsoda kárhoztatás az, ha a tudomány szent és igaz? Ha ezeknek Angliai nyelvből nem szabad tanulni s szólni, tenéked sem szabad más nyelvből, Deákból vagy egyébből és így csakhamar eszköz nélkül maradsz.“ És végül még fordításának gyengeségét is mentegeti az angolul tudók előtt: „Tudom, hogy akik a nyelvet jobban értik nálamnál, így szólnak: Ékesebben kellett volna fordítani, az holott az author bé-esett a munkában. Úgy vagyok: én is megvallom azt. De a minémű ruhában én öltöztethettem, olyanban öltöztettem én.“³⁰ Egyszóval már az ajánlásból megtudjuk nemcsak azt, hogy voltak akik kifogásolták a puritán gondolkodású lelkészeknek kizárólag angol szerzőkre való támaszkodását, hanem azt is, hogy 1670 táján sokan voltak már Magyarországon, akik angolul tudtak és össze tudták hasonlítani a fordítást az eredetivel.

A könyv szövegében is sok angol vonatkozás akad, elsősorban utalások az angol írókra, aztán angol idézetek. Gyakran említi Ames két főművét, Perkins-et, Grosse-ot, Cartwright-ot és még 6-7 író.³¹ Az angol idézetek nem teljesek, inkább félben maradt mondatok vagy egyes kifejezések.³² A 235-ik lapon például Nánási így utal forrására: „Lásd az Anglusok öregbük Catechismusát nagy bőséggel, pag. 185. *O what are those aggravations that make some sins more heinous than others.* Nem töltöm én az onnan való leírással

³⁰ *Szű Titka*, előszó.

³¹ Az idézett írók Ames, 10, 16, 86, 93, 420, 573, 579, 580, 612, 700 stb. — Perkins, 160, 366 — Grosse, 142 — Cartwright, 377, 502, 622 — Ainsworth, 12 — Attersoll, 252 — Bolton, 730 — Byfield, 58 — Fenner, 159 — Goodwin, (20) — Norton 490, — *Annotiones Angli in Psalmos* 31, 296, 318, 344, 358, 502.

³² A 235, 358, 492 lapokon.

most az időt.“ Szinte azt gondolná az ember, hogy olvasójáról is feltételezi az „öregbik angol catechismus“ állandó kéznél tartását, habár mégsem valószínű, hogy túl sok példány lett volna belőle Magyarországon ebben az időben. Általában az egész könyv az angol vallásos írók és az angol nyelv magyarországi elterjedésének értékes bizonyítéka. Megemlítjük, hogy 1680 körül a marosvásárhelyi kollégiumnak ajándékozták egy példányát és 1690-ben megvolt a Schola Rivulina-ban is.³³

Kevésbé népszerű volt Nagyari Benedek *Orthodoxus Christianus, azaz igaz vallású keresztény* című, Váradon 1561-ben kiadott munkája, amelyhez a szerző egy sokat szenvedett puritán író és egy símulékony, alkalmazkodni tudó skót teológus műveiben keresett anyagot.³⁴ Az angol puritán író John Rogers volt (1572-1636), korának egyik legnagyobb hatású igehirdetője, akinek *Doctrines of Faith* című munkája nagy hírnévre tett szert.³⁵ A skót teológus, John Cameron (1579?-1625) nemzetközi nevelést kapott, Párisban, Genfben, Heidelbergben tanult, majd a saumur-i és glasgow-i egyetemen tanárkodott és híres volt James-szel szemben tanúsított engedékeny magatartásáról.³⁶ Könyvei közül azonban nem tudjuk, hogy melyik hathatott az *Orthodoxus Christianus*-ra; a munka célja az Isten előtt megigazító hit okainak és tulajdonságainak ismertetése volt a Szentírás alapján és így valószínűbb, hogy Nagyari inkább Rogers munkáját követte, Cameronból csak kisebb mértékben merített.

Az eddigiekkel ellentétben anglikán szellemű könyv volt a névtelenül megjelent, de később John Gauden (1605-1662), worcester-i püspöknek tulajdonított és nálunk is ismert *Eikon Basiliké*, 1649. Kevéssel azután, hogy Charles, a „királyi színész“ eljárta tragikus szerepét a Banqueting House előtt, lopva megjelent London utcáin egy könyv, amelyről a király-

³³ Koncz, „Marosvásárhelyi könyvtár“, *Magyar Könyvszemle*, iv, 1879, 217 és Morvay, „Két nagybányai könyvtár“.

³⁴ „Az auktorok, akiknek írásokból én ezt kiszedegettem, im ezek, Cameron János, Rogers János, Vilson János, Baáll János és Streso Gáspár.“ Nagyari, *Orthodoxus Christianus*, (45).

³⁵ Életrajza: *DNB*, xlix, 129-30.

³⁶ Életrajza: *DNB*, viii, 295.

hűek azt suttogták, hogy Őfelsége maga írta a börtönben, elmondva benne szenvedéseit, tépelődéseit és magános beszélgetéseit Istennel: ez volt az *Eikon Basiliké; the Pourtraicture of His Sacred Majestie in His Solitudes and Sufferings*. A király tragédiájától felizgatott Európában a könyv úgy terjedt mint a futótűz; Milton szembeszállt ugyan vele és bizonyította *Eikonoklastes*-ében, hogy az egész csak hamisítvány, hogy az annyira megcsodált *Prayer in Time of Captivity*-t, a börtön-imát Sidney *Arcadia*-jából vette az ismeretlen szerző, de minden hiába; az *Eikonoklastes*-ből egy francia és két angol kiadás teljesen elegendőnek bizonyult, míg az *Eikon Basiliké* 50 kiadást ért el egy év alatt,³⁷ s Angliában az emberek kezdtek már a Biblia mellé állítani. 1651 március 12-én Rákóczi Zsigmond lengyelországi levelezője elküldötte tudunkra első példányát Magyarországra,³⁸ ahol nem maradt hatástalan: II. Rákóczi György még 1654 novemberében Cromwellhez írt levelében is nyíltan kifejezésre juttatta, hogy mennyire sajnálja a királyi vér kiontását,³⁹ ugyanakkor pedig Miskolczi Csulják Gáspár így írt Charlesról a később még részletesen ismertetendő *Angliai Independentismus*-ban: „Ki mind ennyi keresztviseelési között is, melly kegyesen, melly istenesen viselte légyen magát, fogságában maga kezével írott *Ikon Basiliké* nevű könyve az egész világ előtt erős bizonytságot tészon.“⁴⁰ Egyébként Miskolczi forrásai között is említi és a két szöveg alapos összehasonlítása valószínűleg ki tudná mutatni a ráhatás mértékét.

Egy másik hasonló könyv, amelyet Miskolczi még gyakrabban használt mint az *Eikon*-t, a *Regii Sanguinis Clamor ad Coelum adversus Parridicas Anglicanos*. Ez szintén névtelenül jelent meg 1652-ben, de szerzőségét Alexander More (1616-1670), skót származású, Franciaországban és Hollandiában élő protestáns hittudósnak tulajdonították, akit ezért

³⁷ Davies, *The Early Stuarts*, 157.

³⁸ Szilágyi Sándor, *Erdély és az északkeleti háború*, Bp. 1891, i. 170.

³⁹ Szilágyi Sándor, *II. Rákóczi György és az európai diplomácia*, Bp. 1875, 696.

⁴⁰ *Independentismus*, 96.

Milton többször is megtámadott.⁴¹ Az *Angliai Independensizmus* több megindító részlete, így például Cromwell tagadó válasza a király szabadombocsátását kívánó skót követeknek, Charles viselkedése a halálos ítélet kimondásakor, háromnapos előkészülete a halálra és holttestének meggyalázása (ami egyébként csak költött mese) mind More munkájából valók.⁴²

Anglikán szellemben fogantak az utoljára hagyott Isaac Basirenak (1607-1676) erdélyi tanárkodása alatt készült kisebb munkái is.⁴³ Basire-ről tudjuk, hogy nem sokkal Erdélyben való megtelepedése után erélyesen fellépett a terjedőfélben lévő presbyteriánizmus ellen⁴⁴ és az 1656 júniusában tartott marosvásárhelyi zsinaton, amelynek elnöke volt, megpróbálta egyházszervezeti nézeteit az összes lelkipásztorokkal elfogadtatni. Ekkor olvasta fel 15 főpontba sorolt tervezetét, amely sokáig kéziratban lappangott és csak nemrégiben jelent meg nyomtatásban, 1910-ben, *Considerationes quaedam ecclesiasticae* címmel.⁴⁵ A zsinat után gondja volt Basire-nak arra is, hogy nézetei szélesebb körben terjedjenek s ezért kiadta a püspökös rendszer melletti iratát, *Triumviratus Side Calvinus, Beza & Zanchius Pro Episcopatu*. Mint már címéből is látszik, Basire itt támadásba ment át s a kálvinisták vezéralakjainak szavait fordította a presbiteri rendszer ellen. Munkáját sokfelé olvasták és Medgyesi Pál még ugyanabban az évben megpróbálta hatását csökkenteni a *Trecentum-Viratus et Ultra* című feleletével, ahol 13 és még annál is több tekintélyt sorakoztatott fel a maga igazsága mellett. Basire ezután felhagyott a vallási polemizálással — amire Erdély akkori szorult helyzetében csakugyan nem is volt szükség — de irodalmi tevékenysége nem maradt abba: készített egy nagyobbterjedelmű politikai röpiratot a fejedelem megbízásából⁴⁶ és több útleírást

⁴¹ Életrajza: *DNB*, xxxviii, 411.

⁴² A részleteket olvashatjuk *Independentismus*, 81, 95—6, 99.

⁴³ Életrajza: *DNB*, iii, 356-60 és Endrődi Frigyes, „Basire Izsák Erdélyben“, *Angol Filológiai Tanulmányok*, ii, 1937.

⁴⁴ Bethlen, *Önéletírás*, 149.

⁴⁵ *Erdélyi Múzeum*, 1910, 210-17.

⁴⁶ Ezt Kropf Lajos adta ki a durhami káptalan levéltárából, *II. Rákóczy György felelete az „Innocentia Transsylvaniae“-ra*, Bp. 1888.

is, amelyek Pápai Páriz Ferencről Chishull-hoz kerültek 1702-ben⁴⁷ de mindmáig kiadatlanok s így nem tudjuk megállapítani, hogy mennyiben vonatkoznak Magyarországra.

Fordítások ismeretlen szerzőktől

Említettük már,⁴⁸ hogy korszakunk vallásos írói elsősorban embertársaik lelkiüdvösségét kívánták szolgálni s ezért gondolkodás nélkül vették mondanivalójukat onnan, ahol találták. Egyiknek-másiknak aztán annyira nem volt fontos művének forrása, hogy nem is említette meg a szerző nevét. Így Ames és kisebb angol írók művei mellett legalább fél-tucat angol eredetű munka jelent meg nálunk a század közepén, amelyeknek szerzőit egyáltalán nem lehet megállapítani.

Időrendben először következik ezek közül két *conduct-book*, a *Léleknek Uti költsége* és a *Mennyei Lámpás*, mindkettő utrechti kiadás 1651, illetőleg 1652-ből. Az elsőt Felsőbányai S. Mihály, a másodikat Bökényi Fülöp János fordította le „Anglusból magyar nyelvre“. Utánuk említjük meg a Fogarasi Ferenc fordításában, 1654-ben kiadott katekizmust, a *Kis Keresztyén-t*, amely az istenes élet alapelveit foglalta magában a lehető legegyszerűbb nyelven, a „szólni kezdő kisdetek“ használatára. Ez a könyv még a 18. század közepén megvolt Bethlen Kata könyvtárában⁴⁹ de aztán elveszett és csak egy könyvtáblázatból kiáztatott töredék maradt ránk, Todoreszku Gyula gyűjteményében. Így érdemlegeset nem tudunk róla mondani.⁵⁰

Ezeknél jobban ismerjük azt a Szentírás-magyarázatot, amelyet Somosi Petkó János fordított magyarra *Igaz és tökéletes bódogságra vezérlő út* címmel. Az ajánlólevél ismét rávilágít az angol irodalommal foglalkozó magyar puritánok cselekvésének lelki rugóira. „Midőn idegen országokban az lelki dolgoknak vásárlása végett bujdosván, Angliának Londinum nevű fővárosában lakásomat valami kevés ideig

⁴⁷ Chishull, *Travels*, 95.

⁴⁸ II. fejezet: „Az irodalom jellemző vonásai“, 33—5.

⁴⁹ Bod Péter, *Bethlen Kata... Magyar bibliotékájának lajstroma*, Bp. 1911, 30.

⁵⁰ Először ismertette a *Magyar Könyvszemle*, xix, 1911, 353.

continuáltam volna“ — írja a fordító — “ egy vasárnapi alkalmatossággal... egy templomba bemenék és az nékem mutatott székben be ülván... láték egy mellettem ülő tiszteletes férfinak kezében egy nyelveken lévő Bibliát... melyet midőn forgatnék a végén akadék egy szép munkára. Ottan Isten elmémbe lövelé, mely szép és mely szükséges volna az mi szegény nemzetünknek azt Magyar nyelvre fordítani... Istenes szándékomat sok időre nem halasztám, hanem... harmad nap mulván Isten segedelmével hozzá kezdék, tíz vagy tizenegy hetek alatt az Úr jóvoltából meg is fordítottam.”⁵¹ Persze a derék teológusnak több volt a használni akaró lelkesedése mint a pénze és így a munka csak négy évvel azután, 1656-ban jelenhetett meg, Patakon, amikor a fordító már szikszai prédikátor volt. A 616 kisalakú lapra terjedő, vaskos könyv kérdésekben és feleletekben végighalad a Biblia összes könyvein és megmagyarázza azokat. Eredetije talán William Chillingworth (1602-1644) 1638-ban kiadott, nagysikerű könyve lehetett, *The Religion of Protestants a Safe Way to Salvation*. Ezt a feltevést azonban a címek hasonlatosságán kívül egyelőre más nem támogatja.

A Tolnai István fordításában, 1661-ben Lőcsén kiadott és jelenleg óvóhelyen tartott, tehát hozzáférhetetlen szentbeszédgyűjtemény, a *Prédikáló székbeli szikrák* után ismét egy *conduct-book* következik, a *Kegyes Tselekedetek Rövid Ösvénykéje*. Ezt Kézdivásárhelyi Matkó István, híres erdélyi térítő és hitvitázó „szedegette és fordította Angliai nyelvből a kegyes életre vágyódóknak hasznokra“; egyike azoknak a magyar puritánoknak, akik nem jutottak el Angliába, hanem idehaza tanultak meg angolul.⁵² Fordítása Szebenben jelent meg 1666-ban és később Vinczi János protopópa román nyelvre is lefordította.⁵³ Így Révész Imre ebben a munkában látja „az első érintkezést az angol és a román

⁵¹ *Igaz út*, (3-5).

⁵² Bod Péter írja róla, hogy Kolozsváron tanult, azután a gyulafehérvári „akkor igen szépen virágzó nagy hírű, kollégiumban, az holott a szükséges görög és zsidó nyelveket s még a jó könyvekre nézve az Angliai nyelvet is megtanulta.“ *Magyar Athenás*, 1766, 321-2.

⁵³ *Sikriiul de aur*, Szászsebes 1683.

irodalom között.⁵⁴ Nagy művelődéstörténeti érdekességénél fogva egy kissé részletesebben fogjuk ismertetni.

A kisalakú és csak 111 lapos könyvecske a kedvelt párbeszédés formában adja elő mondanivalóit. Szerepel benne egy „jó lelkű Úton-járó“, aki a „jócselekedetek ösvénykén“ járva mindegyre kérdéseket tesz fel az „Útmutatónak“, aki viszont bőséges bibliai idézetekkel válaszol. Összesen 44 kérdést és feleletet találunk, de ezek kiterjednek a lehetséges élethelyzetekre és minden társadalmi osztályra. A „közönséges regulák“ mindenkire kötelező érvennyel írják elő (többek között) a tiszta beszéd, a külső magaviselet, az öltözködés, a vendégeskedés, a jó gazdagságyűjtés, a szombat-szentelés szabályait, hamisítatlan puritán szellemben. Így például amikor az Útonjáró megkérdezi: „Hát gazdagságot miképpen szerezhettek vétek nélkül?“ az Útmutató erősen lelkére köti az üzleti tisztességet. „Ne gyűjts gazdagságot uzsorásásgoddal... ne nyeld bé a szegényeket... igaz mértéked, igaz fontod, vékád, köblöd, vedred, kupád. itszéd, pinted, singed s. a. t. légyen mindenkor... gyakorta elméllkedgyél arról, hogy a gazdagság és a kegyesség igen igen ritkán férnek öszve.“ A szombat megszentelésének fő szabálya pedig: „Soha ne tégyed az Úrnak szent szombatját testi vásárodnak, vendégeskedésednek, játékodnak, sétálásodnak és egyéb magad testi gyönyörködtetésének napjává, amint sokan szoktak cselekedni; hanem testestől adjad magadat a te Istenednek szent szolgálatjára.“

A „kiváltképpen való regulák“ szólnak a házasulandóknak s a házásoknak, atyáknak, anyáknak, gyermekeknek, szolgát tartó és szolgáló embereknek, magisztrátusoknak és lelképászoroknak, tudósoknak, tudatlanoknak, mindenkinek. A szabályok legtöbbször régi ismerőseink, különösen a *Praxis Pietatis*-ra emlékeztetik az embert. A gazda tartóztassa meg vasárnap cselédjeit a „postálkodástól, játéktól, dorbézolástól és minden rabotás munkától“. Magisztrátus ügyeljen arra, hogy ne legyen különb (= különböző) törvényük a szegényeknek a gazdagokétól, hanem mind sze-

⁵⁴ Révész Imre, *La réforme et les roumains de Transylvanie*, Bp. 1957, 30.

gényt, mind gazdagot azon egy jó törvénnyel ítéljenek.“ Meglepő az a szabály, amelyet a templombajáró elé ír: „Ne szomorítsd meg a Tanítót, se másokat ne botránkoztass lefekvéseddel, alvásoddal avagy egyéb akármely illetlen magad viselésével.“ A templomban elalvásról egyébként máshelyt is elmélkedik és megállapítja, hogy „sokan vannak, olyanok, akik a tanításnak idején csak alusznak“, aminek 13 oka közül az egyik lehet „néha a Tanító unalmas és restes tanítása“, egy másik pedig „az igen hosszú tanítás.“ Egyetlen adatból nem szabad általánosítani, de lehetséges, hogy a század második felére lassan megcsappant a vallásos lelkesedés és nem volt már elegendő a rendkívül hosszú, sokszor váltott prédikátorokkal vezetett istentiszteletek figyelmes végighallgatására. Ettől eltekintve az egész könyvecske a puritánság megszokott szigorúságú, kicsit rideg, kicsit kemény szellemét leheli.⁵⁶

2. A világi irodalom

Francis Bacon hatása

A tizenhetedik századi Magyarországon ismert angol írók közül az egyetlen, akit mai mértékkel is a legnagyobbak közé számítunk, Francis Bacon (1561—1626). A közkézen forgó életrajzok és méltatások egész tömege felment attól, hogy itt részletesebben ismertessük pályafutását.¹ Elég annyi, hogy

⁵⁶ Ennél a tanulmánynál a *Kegyes Tselekedetek Rövid Összevetyelése*-nek könnyebben hozzáférhető, újabb kiadását használtam, amely Nagykárolyban jelent meg 1762-ben. Az idézett helyek lapszámai ebben a kiadásban: 30, 44, 65, 71, 80, 87.

¹ Kimerítően ír a *DNB*, ii, 328—60. — Alapvető jelentőségű Spedding, James, *An Account of the Life and Times of Francis Bacon*, London 1878. és Abbot Edwin, *Francis Bacon. An Account of his Life and Works*. London 1885. — Az újabbak közül Theobald B. G., *Francis Bacon. Ein Leben zwischen Tat und Gedanke*. Berlin [1939] és Williams, Charles, *Bacon*, London 1935. — Regényes életrajza, amely neki tulajdonítja a shakespeare-i művek szerzőségét is, Ince, Richard, *England's High Chancellor*, London 1935. — Népszerű összefoglalás Durant, Will, *A gondolat hősei*, ford. Benedek Marcell, Bp. 21937.

előkelő családból származott; a cambridge-i Trinity College-ban, majd a londoni Gray's Inn-ben készült hivatására; ügyvéd lett, majd bíró és képviselő; James király pártfogásával feljutott a legmagasabb méltóságokba, volt *Attorney General* (koronaügyész), *Keeper of the Great Seal*, (főpecsétőr), *Lord Chancellor* (Anglia legfőbb egyesbírája és igazságügyminisztere); végül megvesztegethetőség vádja miatt elvesztette hivatalát és életének utolsó öt évét visszavonultan töltötte. Minthogy bennünket itt nem a magasállású jogász vagy a mai fogalmak szerint nem egészen hibátlan jellemű közéleti férfiú érdekel, hanem az író és a gondolkodó, élete helyett inkább munkásságát fogjuk szemügyre venni.

Munkáit a nagy kritikai kiadás² közrebocsátói három csoportba osztották. Az elsőbe kerültek a nagyközönség számára írt bölceleti, történeti és erkölcsi munkák; a másodikba sorolták a jogászkartársak számára írt jogbölceleti és jogi értekezéseket; a harmadikba végül a leveleket, beszédeket, vitairatokat és egyéb alkalmi írásműveket, amelyek mind egyes személyeknek, vagy legalább is testületeknek szóltak. A három csoport közül természetesen legfontosabb az első amely egy rendkívüli kifejező erővel megáldott stílművész és egyéni utakon járó nagy gondolkodó képét mutatja. Ebben a részben találjuk az angol próza egyik első klasszikus alkotását, a híres tanulmánykötetet — *The Essays or Counsels Civil and Moral*, 1597 — amelyet „a gondolat és a kifejezés tömörsége, a költői képek gyakori ragyogása és a jósló hang hatásos szárnyalása“ jellemez.³ Ide tartozik merész utópiája, *New Atlantis*, 1627 és a Tudor-uralkodóház megalapítójának szépen megírt története, *History of King Henry VII*, 1622. És végül itt vannak Bacon bölceleti főművének, a befejezetlenül marad *Instauratio Magna*-nak, vagyis „nagy újjáépítés“-nek elkészült darabjai, amelyek mint igazi *monumentum aere perennius* őrzik szerzőjük emlékét: a *Novum Organum*, 1620 és a *De Augmentis Scientiarum*, 1623.

² *The Works of Francis Bacon...* Collected and Edited by James Spedding, Robert Leslie Ellis and Douglas Denon Heath, London 1857—74.

³ Legouis-Cazamian, *History of English Literature*, 371.

Bacon bölcséleti műveinek legfőbb célja az egész emberi tudás épületének újjáépítése volt. Már cambridge-i diákkorában tudatosította magában ezt a célt, amely mellett minden hivatásbeli ténykedése jelentéktelenségbe törpült. Azt valotta, hogy a természettudományok és a bölcsélet egyetlen nagy egészet alkotnak és a régi görög bölcselőkre emlékeztető önbizalommal azt hitte, hogy egyetlen emberi elme át tudja fogni az egészet. Harminc éves korában már azt írta Burleigh-nek, a mindenható miniszternek: „Gondolkodásbeli céljaim éppen oly óriásiak mint amilyen mérsékelték a polgári életcéljaim: mert országomnak az egész tudományt választottam.”⁴ Minthogy pedig a gondos megfigyelés meggyőzte arról, hogy az emberi értelem könnyen megzavarodik és nem használja fel a kezeügyében lévő lehetőségeket, „elhatározta, hogy minden erejével igyekszik helyreállítani és kifejleszteni az elme és a dolgok közötti igaz és megillető viszonyt.” Erre pedig csak egy mód volt: „jobb segítséggel egészen újra kezdeni a munkát és szilárd, erős alapra újra felépíteni a természettudományokat, a szellemtudományokat és általában az egész emberi tudást.”⁵ Amint látjuk, olyan nagy cél lebegett a szerző előtt, amelyet a középkori *Summák* bölcselői óta senki sem mert maga elé kitűzni.

Ezt a célt valósította volna meg az *Instauratio Magna*, amelyet Bacon hat részre tervezett.⁶ Elsősorban is számba akarta venni „azt a tudást amellyel az emberiség már rendelkezik.” Aztán „elő akarta készíteni az emberi értelmet a továbbhaladásra”, meg akarta állapítani a tudományos gondolkodás szabályait, „új eszközt” akart mindenkinek kezébe adni. Harmadik feladatként „a mindenség tüneményeinek bemutatását” vagyis a természeti jelenségek leírását, tűzte ki maga elé. A negyedik lett volna az új gondolkodási módszernek természeti tünemények megmagyarázására való alkalmazása, vagyis mintegy szemléltető oktatás a tudományos gondolkodásban: ezt Bacon *scala intellectus*-nak, a „megértés létrájának” nevezte el. Az ötödik részben saját tapasztalatait

⁴ Idézi Legouis-Cazamian, *History of English Literature*, 368.

⁵ Ezt írja a *Franciscus de Verulamio sic cogitavit... kezdetű* bejelentésben, amelyet az *Instauratio Magna* elejére helyezett. *Works*, i, 121.

⁶ *Distributio Operis*, *Works*, i, 134—5.

és találmányait akarta az emberiséggel közölni, a hatodik és utolsó részben pedig következett volna „a filozófia, amely az eddig tanított és előkészített igaz, tiszta és szigorú kutatásból folyik.“ Olyan terv volt ez, amelyről ma már tisztán látjuk, hogy túlnő az egyes ember erején és képességein.

Bacon maga annál is kevesebbé tudta ezt megvalósítani, mert csak hivatali munkájának és közéleti szereplésének szüneteiben foglalkozhatott vele. Így a nagy műből igazán csak az első és a második rész készült el, a harmadikból csak néhány nagyobb töredék, a többiből pedig semmi. Az első részt *De Dignitate et Augmentis Scientiarum Libri IX* címen ismerjük; először angolul jelent meg 1605-ben, de ebben a formában Bacon rövidnek találta és minthogy az angol nyelvet sem tartotta eléggé időállónak, kibővítette és latinra fordítatva adta ki 1623-ban. A második rész a *Novum Organum*; ez körülbelül húsz éves csiszolgatás után jelent meg 1620-ban.⁷ A harmadik részbe tartozó természettudományi leírásoknak egy része *Historia Naturalis et Experimentalis ad Condendam Philosophiam* címmel jelent meg 1622-ben, más részét pedig már csak halála után adta ki hűséges titkára Rawley, *Sylva Sylvarum* címmel. De sem ez, sem pedig a befejező részek hiánya nem befolyásolta a mű sikerét. A célkitűzés nagyon megfelelt a kor szellemének, amelyről láttuk, hogy szenvedélyes erővel vetette magát a világrejtvény magyarázatára; azután pedig Bacon csodálatosan kifejező stílusa is elragadta az olvasókat, úgyhogy a mű még csonkaságában is hatalmas sikert aratott. Az *Instauratio* egyes részei igen sok kiadást ér-

⁷ A könyv külső címlapjára az *Instauratio Magna* felírás került; utána jött a már fent idézett bejelentés, *Franciscus de Verulamio sic cogitavit*; utána ajánlás James királyhoz; aztán előszó az egész *Instauratio*-hoz aztán a *Distributio Operis*; azután egy felírás, *Deest Pars Prima Instaurationis*, vagyis „itt hiányzik az Újjáépítés első része“; csak ezután kezdődött, külön címlap nélkül, *Pars Secunda Operis, quae dicitur Novum Organum*.

⁸ *Novum Organum*, London 1620; Leyden 1645, 1650; Amsterdam 1660; — *De Dignitate et Augmentis Scientiarum*, London 1623, 1635; Leyden 1645, 1652; Amsterdam 1662; angol fordítás G. Wats-tól, Oxford 1640. — *Sylva Sylvarum*, London 1627, 1628, 1631, 1635, 1639; Leyden 1648; 1651, 1658; Amsterdam 1661, 1664, 1670, 1676, etc.; francia ford. Paris 1631. Részletesebben lásd *Cambridge Bibliography*, i, 868—70.

tek meg a század folyamán⁸ és pedig nem is annyira Angliában, mint inkább a kontinensen, ahol Bacon népszerűsége igen nagy volt. Egy Olaszországban utazó angol főnemes, az Earl of Devonshire, már Bacon életében ezt írta haza róla: „Igen nagyon várom Bacon lordkancellár uram újabb essay-ait, történeti munkáit és bármi egyebet írjon is... Őt itt egyre jobban és jobban kezdik ismerni, könyveiben egyre jobban és jobban kezdenek gyönyörködni és azok az emberek, akik a szellemi dolgokban az átlagon felül járatosak, őt tartják korunk egyik legtehetségesebb elméjének.“⁹ Egy emberöltővel halála után, 1657-ben pedig Rawley azt írta róla életrajzában, hogy hírneve sokkal nagyobb külföldön, mint saját hazájában. „Hírneve nagyobb és messzebb hangzik idegen országokban“ — írta¹⁰ — „mint idehaza, saját nemzetében... Híre nem csökken az idő múlásával, hanem inkább növekszik. Különböző munkáit régebben, de újabban is lefordították idegen nyelvekre, régiekre és modernekre is“, etc. Nem szabad tehát meglepődnünk azon sem, hogy ezek a munkák eljutottak Magyarországra is.

Bacon magyar olvasói közül eddigi adataink szerint az elsők Zrinyi Miklós és Apafi Mihály voltak. Zrinyi ismerte az *Essays* latin fordítását, amely 1638-ban jelent meg *Sermones Fideles sive Interiora Rerum* címmel, Apafi könyvtárában pedig megvolt az *Opera Omnia* 1665-ös, frankfurti kiadásának hatalmas folio-kötete.¹¹ Zrinyinek abban a munkájában, amely a hadvezér tulajdonságairól, a vitézség körülményeiről és következményeiről való gondolatait foglalja magában, vagyis a *Vitéz hadnagy*-ban¹² van egy discursus a hadvezérnél nélkülözhetetlen jószerencséről, egy hétoldalas

¹⁰ *Works*, i, 15.

⁹ Az Earl leveléből Rawley idéz Bacon-életrajzában. *Works*, i, 15.

¹¹ Lásd Bacon, [Francis], *A Novum Organum első része, ford. és magy. ellátta Balogh Ármin*, Bp. 1885. 122—3, illetőleg Thallóczy Lajos, „Öreg Apafi könyvtára“, *Magyar Könyvszemle*, vi, 1881, 124.

¹² Zrinyinek ez a munkája sokáig készült, 1649 és 1657 között és elkészülte után sem került nyomdába, hanem kéziratban terjedt a szerző barátai és ismerősei között. Nyomatásban csak 1853-ban jelent meg először, a Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor gondozásában kiadott *Zerinvári gróf Zrinyi Miklós összes munkái* című kötetben.

elmefuttatás, amely világosan mutatja Bacon hasonló tárgyú essay-jének hatását. Ebből Zrinyi nemcsak hogy egyes sorokat lefordít, hanem idézeteket is átvesz, sőt egy helyen olyat is „tanul“ a „politikus“-nak nevezett Bacon-tól, amit nem is javall, nem is igazol. Néhány részlet összehasonlítása könnyen igazolhatja állításunkat.¹³

Igy például mindjárt a két essay kezdete. Bacon szerint: „*It cannot be denied but outward accidents conduce much to fortune; favour, opportunity, death of others, occasion fitting virtue: but chiefly, the mould of a man's fortune is in his own hands.*“ Zrinyi ezt úgy fogalmazza meg, hogy „az emberek munkálkodásában és tusakodásában, az mellyel minden állapoton fáradoznak és keverik ez világot, semmi sincsen bizonyos, semmi a szándéknál egyéb a mi hatalmunkban nincsen.“ A felvilágosító példát mindketten szóról szóra veszik Liviusból, aki ezekkel a szavakkal írja le Cato Major-t: „*In illo viro, tantum robur corporis et animi fuit, ut quocunq; loco natus esset, fortunam sibi facturum videretur.*“ A szerencse útjának leírása is megegyezik a két műben. Bacon-nél: „*The way of fortune is like the milky way in the sky; which is a meeting, or knot, of a number of small stars, not seen asunder, but giving light together: so are there a number of little and scarce discerned virtues, or rather faculties and customs, that make men fortunate.*“ Zrinyinél a sorrend megváltozik, de a gondolat ugyanaz: „Sokféle jószágos cselekedetek vannak; némelyek akik nyilvánvalók, jó hírt, becsületet, tisztességet szereznek és nem sokaktól láttatnak, és ezek azok, akik az embernek szerencsét csinálnak. Bizonyára nagy hasonlatosságok vagyon ezeknek azokkal a sok sűrű csillagokkal, akik az eget általkötötték, kiket deákul *via lactea*-nak hívnak. Ez a *via lactea*, avágy tejesút, sok apró csillagoknak sűrűségéből vagyon; nem látom ugyan egyiket

¹³ Bacon *Essay*-inek rendkívül sok kiadása van. Ennél a tanulmánynál a B. Montagu-féle kiadást használtuk, *The Essays or Counsels Civil and Moral*, London 1840, a *Vitéz hadnagy-ra* vonatkozólag pedig Zrinyi prózai munkáinak Markó Árpád-féle kiadását, *Gróf Zrinyi Miklós prózai munkái*, Bp. 1939. Ebben a kiadásban a *Vitéz hadnagy* a 98—224. lapokra terjed.

is magánosan, és különben, de együtt mindnyájok fényességét láthatni.“ Az a gondolatsor pedig, amellyel Zrinyi nem ért egyet, a következőképpen jelenik meg Bacon-nél: „*Certainly, there be not two more fortunate properties, than to have a little of the fool, and not too much of the honest: therefore extreme lovers of their country, or masters, were never fortunate: neither can they be; for when a man placeth his thoughts without himself, he goeth not his own way.*“ Zrinyi erről így nyilatkozik: „Még két dolgot tanultam a politicusoktól *in ista materia*, de én egyáltalán véggel nem is javallom, nem is igazolom. Egyik, hogy az igen okosok nem nyerhetnek nagy szerencsét. Másik, hogy a hazája- és ura-szeretők azok sem lehetnek igen szerencsések. Ilyen okát mondják: hogy az okosak semmit nem akarnak szerencséltetni, hanem mindent okkal cselekedni, az mely mindenkor nem lehet. Az hazája-avagy ura-szeretőkrül pedig mondják az axiomát: *homo qui habet cogitationes extra se, non ambulat in via quae est pro se.* Héjában való sententia mind a kettő“ stb. stb. Ezekután a két tanulmány közötti összefüggést bebizonyítottnak vehetjük és valószínűnek tarthatjuk azt is, hogy alapos kutatással más helyt is ki lehetne mutatni Bacon hatását Zrinyi gondolkodásmódjára s általában prózai műveire.

Egy másik írónk, aki már nem az *Essay*-ket, hanem a bölcséleti műveket olvasta, hatásuk alá került és aztán munkásságának javarészét a baconi gondolatok terjesztésére szentelte, Bayer János volt, a magyar bölcsélet egyik úttörője.

Bayer, aki 1630 körül született a Felvidéken és 1653-ban ment ki Wittenbergbe, mint elismert tudós és a bölcsészeti doktora tért vissza szülőföldjére 1660-ban.¹⁴ Eperjesre került tanárnak és 1662-ben már az ottani evangélikus líceum rektora volt. Rektorsága idején élénk tudományos tevékenységet fejtett ki. Elsősorban is tanítványait igyekezett az új bölcséletnek megnyerni, amiről számukra kiadott és legnagyobb-részt Duns Scotus bölcsellete ellen irányuló metafizikai tételei

¹⁴ Életéről részletesen ír Hörk János, *Az eperjesi ev. ker. kollégium története*. Kassa 1896—97. A magyar bölcsészet történetében elfoglalt helyét illetőleg lásd Erdélyi János, *A bölcsészet Magyarországon*, Bp. 1885. 145—7, 150.

tanuskodnak.¹⁵ Azután megpróbált a művelt olvasóréteghez is szólani és könyvekbe foglalta meggyőződését.

Gyors egymásutánban két munkája is megjelent, az *Atrium Nature*, 1662 és a *Lux Mentium*, 1663, az utóbbi igen nagy mértékben Bacon hatása alatt; a *Lux Mentium*-ban kezébe adta olvasójának az új eszközt a tudományos gondolkozásra,¹⁶ az *Atrium Naturae*-ben az új eszközt alkalmazta természeti alapjelenségek leírására. Szándékában volt az összes természeti jelenségek leírása és megmagyarázása is, három további könyvben amelyeket *Continentes Naturae*, *Regna Naturae* és *Orbis Naturae* címen adott volna ki,¹⁷ de ezt a szándékát már nem tudta megvalósítani. Minthogy nyugtalan természetű ember volt és fölényes képességének tudatában talán a kelleténél gőgösebben is viselkedett, hamar kihívta maga ellen az eperjesi kispolgárok haragját és sok ellenséget szerzett magának, akik végül is kitűrték állásából. Ezután különböző felvidéki városokban lelkészkedett 1674-ben bekövetkezett magának, akik végül is kitűrték állásából. Ezután külön-külön annyira szükséges nyugalmat és semmi jelentőset nem adott ki többé.

Bayer bölceleti felfogását igen jó tükrözi az *Atrium Naturae* előszava, amelyben élesen szembefordul a hagyományos aristotelesi bölcelettel.

„A természetről tudtuk“ — mondja¹⁸ — „hogy az az ember hasznára adatott: nem a pusztia töprengésre, hanem az életben való hasznosításra való. Tehát az isteni bölcsesség fáklyájának fényével fel kell deríteni és meg kell vizsgálni

¹⁵ Néhányat közül ezekből az *Atrium Naturae* végén, 344—7. lapokon.

¹⁶ Maga így vélekedett róla: „*Quod vero Mentium Lucem praesentem attinet cogitandum est, Instrumentum eam esse*“. *Lux Mentium*, X 7 r. — Bayer szóbanforgó bölceleti munkáinak tanulmányozását megnehezíti, hogy rendkívül terjedelmes részekben a lapoknak nincs folyószámuk, csak minden *második* lapon találunk egy-egy ívet jelző betűt (vagy számot) és lapszámot 1-től 8-ig. Így idézésnél mindig meg kell adnunk az ív betűjét vagy számát + a lapszámot, + azt, hogy a lap elején (*recto*) vagy hátán (*verso*) fordul elő az idézett szöveg. Az itt idézett rész, például a tizedik ív hetedik lapjának elejéről való.

¹⁷ *Lux Mentium*, X 8r.

¹⁸ *Atrium Naturae*, b 1r—b 2v.

rejtekhelyeit. Nem azért, hogy legyen miről sokat szónokolni és szóban-írásban vitatkozni; hanem, hogy könnyítsünk vele szerencsétlenségünkön, hogy boldogabbá és jobbakká legyünk Isten dicsőségére. De milyen messzire elvezetett bennünket ettől a pogány bölcelet! Aristoteles idejétől mostanáig ki akadt olyan, aki komolyan törekedett volna a természetet az ember hasznára alkalmazni? ... Vitatkoztak a tudomány neméről, a tárgyról, az őszanyagról, az elemekről, az úrról a mozgásról, a teremtésről, a formákról, a tulajdonságokról, a világ örökkévalóságáról ... És mi ezeknek a vitatkozásoknak az elve, a forrása, a kánona, a normája, szabálya? Egyedül csak Aristoteles mind logikában, mind fizikában és metafizikában ... De miért kell a keresztény embernek, a természet bölcselőjének azt tudni, hogy mi az Aristoteles igazi és hamisítatlan véleménye és döntése a formáról, az anyagról, a csillagokról, a világ örökkévalóságáról, az elemekről, a helyről és az úrról? Kinek használ ennek a vizsgálata? Mit számít az, hogy tudja, vagy nem tudja mindezt a tudós? ... A Szentírást és a Természetet kell tanulmányozni, nem a szillogizmus eszközével, amely a Természet és a Szentírás értelmét és hasznát nem tárja fel, hanem csak jól, vagy rosszul feltárva mutatja ... hanem egy másik eszközzel, amely megmutatja a Természet és a Szentírás magyarázásának és felhasználásának igaz és helyes módját, az eszközzel, amelyet körvonalazni próbáltunk a *Lux Mentium* kiadásával ...“ Egyszóval a bölcelet gyakorlati legyen, a természetet és a szentírást kutassa, szakítson Aristotelesel és a szillogizmus helyébe alkalmazzon egy másik okoskodási módot az itt névvel nem nevezett, de másutt részletesen kifejtett induktív módszert.

Ezeknek az elveknek alapján áll Bayer főműve, a *Lux Mentium*, amelyhez az *Atrium* csak mintegy kommentárként szolgál. Itt először egy 160 lapra terjedő előszóban mintegy tudománytörténeti bevezetést ad és bebizonyítja az új bölcelet szükségességét. Azután három részben, több mint négyszáz lapon bemutatja 1. az ismeretszerzés módját, 2. a megszerzett ismeretek kiértékelését és 3. az ismeretek közlésének módját.

A bevezetésben a szerző tizenegy *phaenomenon*-ba, jelenségbe csoportosítja mondanivalóját. Abból indul ki, hogy

az embernek joga van a természet erőinek és lehetőségeinek kihasználására, mert Istentől örökségbe kapta az egész világot és jogát megerősítette egyrészt Noé szerződése, másrészt a megváltás. A természet kihasználása különböző mesterségekkel történik, amelyekre Isten már a legrégebb időkől kezdve fokozatosan rávezette az embereket; tanú rá a Szentírás, amely elmeséli Noé sikereit a földműveléssel, Jákob gyógyító tudományát és hasonlókat. „Ha az utókor ezeknek a mestereknek nyomdokain haladt volna és egészen mostanig folytatta volna azt, amit a régiek olyan jól kezdtek meg... óh milyen boldogok lennének most és milyen hatalmunk lenne a dolgok felett.“ De az emberiség nagy gyűlölője, az ördög, tévútra vezette őseinket, a vallás helyett babonáságra, a tudás helyett tudatlanságra szoktatta őket. „A görögök, és közülük leginkább Aristoteles, az emberiség balszerencséjére belekaptak a filozófiába és megfosztva a Szentírás világosságától... úgy elhomályosították azt, hogy az utánuk következő korok egészen mostanig annak magyarázatával, fejtegetésével, védelmezésével töltötték el az évszázadokat.“ Csak a múlt században, tehát a tizenhatodikban kezdtek ismét virágozni a tudományok és művészetek, miután a boldog emlékezetű Luther ismét bevétette az emberekkel az igaz evangéliumot. „Lassanlassan kinyíltak a filozófusok szemei és levetkőzve a régi, öreges vagy gyerekes hiszékenységet és utánzó hajlamot, most már magától a természettől és a tapasztalástól kérnek tanácsot.“ Persze ez sem könnyű dolog, mert az alapvető tények elrejtettsége, nemkülönben az emberi elmének veleszületett gyarlósága és az ismeretközlés nehézsége mind nagy akadályt jelent a megismerés útján. Szükség van tehát egy eszközre, amelynek segítségével mindezeket az akadályokat le lehet küzdeni, egy olyan gondolkodási módszerre, amely valódi ismereteket ad, nem könyvekből, hanem magából a természetből merít, kiküszöböli az elme gyarlóságát, könnyen alkalmazható és csalhatatlan.¹⁹

Aristoteles logikája, a skolasztikusok minden dicsérete ellenére sem felel meg ezeknek a követelményeknek; nem alkalmas a peripatetikusok logikája, sőt Ramus és Lullius dia-

¹⁹ *Lux Mentium*, IV 3v, IV 4v, IV 6r.

lektikája sem. Ez utóbbiról a nagy Verulami Baco is igen rossz bizonyítványt állított ki a *De Augmentis Scientiarum*-ban, mondja Bayer és hosszasan idéz állítása bizonyítására: „Nem mulaszthatjuk el annak megemléztését sem, hogy egyesek, akik inkább nagyképűek voltak, mint tudósok, nagynehezen kidolgoztak valami módszert, ami ugyan nem érdemli meg a módszer nevet, minthogy inkább csak csalás, de azért kétségtelenül elfogadható lesz a zavarosfejúeknek. Ez a módszer úgy szerteszt szórja a tudományok cseppjeit, hogy minden tudóskodó alkalmazhatja és a tudás látszatát keltheti vele. Ilyen volt Lullius művészete.“²⁰ Tehát Lullius módszere sem alkalmas. Az egyedüli módszer, amely megfelel a fenti követelményeknek, Verulami Baco módszere; ezt fogja a *Lux Mentium* ismertetni.

Ezután következik a bevezetés legérdekesebb része, ahol Bayer elmondja az egész munka keletkezésének körülményeit. „Ami az elmének ezt az *Uj Világosságát* illeti, erről mi abból az alkalomból kezdtünk gondolkodni, melyet a kiváló Verulami Baco Ferenc, St. Albans grófja és néhai Jakab angol király kancellárja adott nekünk, két igazán aranyat érő könyvecske kiadásával, az egyik a Tudományok Haladásáról, a másik pedig a Tudományok Uj Eszközéről. Ennek a nagy férfiúnak az igaz tudomány helyes és tökéletes eszközéről szóló intő szavait a Tudományok Haladásáról szóló kilenc könyvben találtuk meg, híres példáját pedig magában az Uj Eszköz-ben láthattuk, amely azonban sajnálatosképpen nincsen befejezve. Miután ezek véletlenül kezünkbe kerültek, megpróbáltuk őket a természettel, az értékekkel, a tapasztalással, az ember szükségleteivel és a szentírással összehasonlítani. Nemsokára láttuk, hogy itt sokkal kiválóbb a cél kitűzése, mint a közönséges filozófiában és eszközöket is bőven szolgáltat . . . Amiért is nekifogtunk a munkának és hogy közelebbről megismerjük a verulami célt és eszközöket, ezeket és egyéb igen nemes írásait szorgalmasan, de nagy örömmel is, elolvastuk . . . Időközben alkalmunk nyílt az általános bölceletet, a matézissal

²⁰ Ez az első utalás Bacon-re. Az idézet a *De Augmentis* hatodik könyvéből való, a második fejezet utolsó bekezdése. V. ö. *Works*, i, 669 és *Lux Mentium*, IX 5v.

együtt, bizonyos magántanítványoknak, kivonatossan előadni. Tehát egészen új oldalról közelítettük meg a feladatot és ezt az Elme Világosságát úgy dolgoztuk ki, illetőleg úgy tanítottuk tanítványainknak, hogy amit a kiváló Baconnak vagy Uj Eszközében, vagy Tudományok Haladásában idevágót találtunk, kiválasztottuk és nemcsak hogy illendőképpen rendeztünk, hanem új kitalálásokkal megszaportítottuk és amennyire lehetett kiegészítettük.“

„Könyvünkben hat, mondhatni fő értekezést találunk. Az első a dolgok megközelítéséről szól, a második a dolgok mélyébe való hatolásról, a harmadik az indukcióról, a negyedik a szillogizmusról, az ötödik a módszerről, a hatodik az átadásról. Ezek közül az indukcióról szóló egészen verulami alkotás, már ami az első felfedezést és a legnagyobb rész kidolgozását illeti. De ha mégis valaki a kiváló kancellárnak *Novum Organum*-át, amelyben az indukcióról van szó, a mi indukció-tanunkkal összehasonlítja, egészen új formát és külsőt fog találni.“

„Verulamiusnak *Organum*-ában mintegy építőkövet, fát és egyéb anyagot találtunk, jót és nemeset, de nem elegendő mennyiségben és ami a legfontosabb, nem a célhoz szükséges formában és rendben. Megtartva ezért, sőt továbbfejlesztve és kiegészítve az anyagot, megtartva ahol lehetett a szavakat is, (tekintettel arra a könnyedségre és erőre, amellyel Verulamius stilusa kifejezi a természeti jelenségeket) egész új formát és mintegy építészeti szerkezetet gondoltunk ki az indukció számára...“

„Ami a hátralevő öt értekezést illeti, azok a felépítésben és általában az itt látható formában teljesen újak és sajátjaink, éppen úgy, mint az indukcióról szóló is; de mégis úgy, hogy ami az anyagot illeti, nem hanyagoltuk el a megbízható vezetőket vagy pedig a tanult és bölcs férfiaktól megmutatott dolgokat.“²¹

Ezekután még a „megbízható vezetők“ közül megemlíti Comeniust, akinek *Panargia*-ját követte a második értekezésben meg a „rendkívül kiváló angol orvos“, Harvey könyvét,

²¹ *Lux Mentium*, X 2v—X 4r.

*De Generatione Animalium*²² és azt kívánja, hogy az olvasó minél több haszonnal forgassa a könyvet.

Ezután a bevezetés után abban a meggyőződésben kezdünk bele a tulajdonképeni mű tanulmányozásába, hogy az indukcióról szóló fejezetben baconi hatást fogunk találni, a többi fejezetek viszont közömbösek lesznek az angol-magyar kultúrkapcsolatok szempontjából. De közelebbről szemlélve, hamar meggyőződünk arról, hogy Bacon kezenyomát még sok mindenfelé másutt is meg lehet találni a könyvben.

Az indukcióról szóló rész — *De Inductione Verulamiana* — amellyel legrészletesebben kívánunk foglalkozni, körülbelül 180 lapra terjed és így a könyv gerincének mondható. Négy alfejezetre oszlik, úgy ismerteti az indukciónak 1. előfeltételeit, 2. felépítését, 3. támaszait és 4. működését. Általánosságban az „előfeltételeket“ a *Novum Organum* első könyvével és az 1622-ben kiadott *Historia Naturalis*-szal állíthatjuk párhuzamba, a többit pedig a *Novum Organum* második könyvével.

Az „előfeltételekről“ szóló rész — *De Praerequisitis Inductionis* — párhuzamos a *Novum Organum*-mal. Az első 37 axiómát Bayer ugyan nem érinti, mert ezek a már meglévő tudományok meddőségét, a logika haszontalanságát és az indukció szükségességét tárgyalják, vagyis olyan kérdéseket, amelyről már a bevezetésben hallottunk; Bayer tehát mind ezt elhanyagolja. De viszont az emberi elme téves képzetéről szóló tanítása, már teljesen a 36—68. axiómák alapján áll. Miután meghatározta a négyféle tévképzetet, a törzs, a barlang, a piac és a színház képzetét,²³ mindegyikre példákat

²² William Harvey — életrajzát olvashatjuk *DNB*, xxv, 94—99 — korának egyik leghíresebb orvosa, a vérkeringés felfedezője. Itt említett műve 1651-ben jelent meg először és egy év alatt négyszer kellett kiadni.

²³ Összehasonlításként hadd álljon itt a négyféle tévképzet meghatározása, előbb Bacon, aztán Bayer megfogalmazásában; lásd Bacon, *Works*, i, 163—4 és Bayer, *Lux Mentium*, 141.

a) *Idola Tribus sunt fundata in ipsa natura humana, atque in ipsa tribu seu gente hominum...*

Idola quaedam fundata in ipsa Natura Humana corrupta, quasi per omnes Tribus seu genera Hominum...

b) *Idola Specus sunt idola hominis individui. Habet enim unus-*

hoz fel és részletes magyarázatot ad, legtöbbször Bacon szavait használva fel. A színház tévképzeteiről szóló részben megtaláljuk a hamis filozófiák hármasszortályozását és részletes cáfolatát.²⁴ Ezután a 71—77. axiómák alapján beszél azokról a jelekről, amelyek világosan megmutatják a mostani tudományok értéktelenségét: ellenük tanúskodik eredetük,

quisque specum sive cavernam quandam individuum, quae lumen naturae frangit et corrumpit; vel propter naturam cujusque propriam et singularem; vel propter educationem et conversationem cum aliis; vel propter lectionem librorum, et auctoritates eorum quos quisque colit et miratur; vel propter differentias impressionum...

Idola alia fundantur in propria cujusque Natura, Animi, Phantasiae, Affectuum et similium facultatum, atque etiam in Educatione, Consuetudine, aliisque negotiis fortuitis; adeoque non per omnes Tribus seu Genera hominum vagantur sed in quorundam tantum hominum Specu, id est, Phantasia, genio, indole, atque consuetudine delitescunt.

c) Sunt etiam Idola tanquam ex contractu et societate humani generis ad invicem, quae Idola Fori, propter hominum commercium et consortium appellamus. Homines enim per sermones sociantur; at verba ex captu vulgi imponuntur...

Idola alia fluunt ex Contractu seu Societate hominum ad invicem, seu ex consortio atque commercio hominis, velut Publico Foro...

d) Sunt denique Idola quae immigrarunt in animos hominum ex diversis dogmatibus philosophiarum, ac etiam ex perversis legibus demonstrationum; quae Idola Theatri nominamus; quia quot philosophiae receptae aut inventae sunt, tot fabulas productas et actas censemus, quae mundos effecerunt fictitios et scenicos...

Idola denique alia immigrant extrinsecus in Animos hominum, tum ex diversis Dogmatibus et sectis Philosophiarum; tum ex perversis legibus Demonstrationum; tum ex Assensu intempestive concessio aut cohibito: unde factum est, et fit quotidie, ut quot Philosophiae receptae sunt recipiunturque, tot Fabulas producant et agant in Theatro veluti Scenico, Mundumque nobis exhibeant fictitium...

²⁴ Ellis azt állítja, hogy Bacon „valószínűleg nagy fontosságot tulajdonított ennek az osztályozásnak, mert műveinek sok különböző helyén említi.“ (*Works*, i, 92.) Ugylátszik Bayer is átértette ezt, mert ebben a részben még az eddiginél is bővebben kölcsönöz a bacon-i eredetiből.

A hamis filozófiák felosztása Bacon-nél: *Stirps errorum et philosophia falsa, genere triplex sit: Sophistica, Empirica, et Superstitiosa* (*Works*, i, 173; a 62. axióma végén.) Bayernél ez így hangzik: *Genera Sectarum, seu falsarum Philosophiarum tria fuisse hactenus, docet illustris Baco: Philosophiam nempe Sophisticam, Empiricam et Superstitiosam...* (*Lux Mentium*, 151.)

kis eredményük, kevés haladásuk.²⁵ Áttéve az okokra, amelyek a tudomány haladását eddig hátráltatták, többé-kevésbbé szószerint és eredeti sorrendben átveszi a 78—90. axiómákba foglalt 12 okot.²⁶ Viszont azokat az érveket, amelyeket Bacon a 93—113. axiómákban hoz fel a tudomány jövője mellett, már kissé szabadabban kezeli és csak nyolcat emel ki belőlük.²⁷ Ezután kitérés következik, amelyben szerzőnk a meg rögzített tévedésektől való szabadulás módját vázolja, de pár oldal után megint visszakanyarodunk a *Novum Organum* országútjára: Bayer is sorra veszi a 116—128-ik aforizmákba foglalt lehetséges ellenérveket a baconi és bayeri „újjáépítés” ellen és szembeszáll a váddal, hogy új filozófiát akarna alapítani. A 239—42. lapokon pedig a 129. aforizmára emlékeztető hévvel védelmezi az új célkitűzés nemességét és kiválóságát.

Az „előfeltételek” részét kiegészíti még egy rövidebb értekezés, Bacon-nek már említett *Historia Naturalis*-a alapján, amelyben az indukcióra vonatkozó elvi kijelentések után a természettudományba tartozó dolgok felsorolását láthatjuk.

²⁵ A hamis filozófiák főbaja, Bacon szerint, az, hogy a görögöktől erednek, egy olyan néptől, amely bizony még keveset ismert a világból. „*Scientiae quas habemus fere a Graecis fluxerunt... Erat autem sapientia Graecorum professoria et in disputationes effusa: quod genus inquisitioni veritatis adversissimum... Angusta enim erat et tenuis notitia per illam aetatem, vel temporis vel orbis: quod longe pessimum est, praesertim iis qui omnia in Experientia ponunt. Neque enim mille annorum historiam, quae digna erat nomine historiae, habebant; sed fabulas et rumores antiquitatis etc.* (Works, I, 181—2; 71-ik és 72-ik axióma.) Ugyanezt és még a következő 15 sort szóról-szóra megtaláljuk Bayernál is (*Lux Mentium*, 165—8.)

²⁶ A 79-ik axióma csak bevezető mondataiban különbözik Bayer 2-ik okától (*Lux Mentium*, 175); a 87. axióma (két kissé átalakított sortól eltekintve) szóról-szóra megvan (*Lux Mentium*, 188—9.); ugyanúgy a 89. axióma is (*Lux Mentium*, 192—4.)

²⁷ A 93. axiómát megtaláljuk a *Lux Mentium* 199. lapján, a 94-et a 200-on, a 109-et a 201—212-iken; a 110-ik axióma, amely a lópor, a selyemfonal, az iránytű és a papír feltalálásával bizonyít a tudomány jövője mellett, megvan a 213—4. lapokon; végül a 113-ik axióma, amelyben Bacon azt hozza fel, hogy ha ő, elfoglalt közéleti férfiú és beteges ember létre tudta vinni a tudományt, mennyivel többet fognak tudni tenni olyanok, akiknek erejük és idejük is lesz, ez a szép szóközi lendületű részlet megtalálható a 215. lapon.

Ide való a minden testben megtalálható, legáltalánosabb elvek és tulajdonságok, az elsődleges testek, a másodlagos testek (ásványok, növények, állatok) és végül az ember és az emberi műveltség tárgyalása.

Az „előfeltételek“ után az indukció „felépítéséről“ szólva, Bayer ismét a *Novum Organum* alapjára helyezkedik és kifejti Bacon híres eljárási módját a négy táblázattal. Bacon tudvalevőleg úgy képzelte el az indukció alkalmazását a természettudományokban, hogy a kutató táblázatokba gyűjti azokat a jelenségeket, amelyekben a vizsgált anyag vagy forma 1. megvan, 2. hiányzik, 3. különböző fokokban található; azután pedig 4. kizárásos módszerrel megállapítja, hogy miből *nem* származhat. Példaként a hőt vizsgálta meg ezzel a módszerrel a *Novum Organum*-ban.²⁸ Bayer szerint: *Historia illa (t. i. naturalis) traducatur ad Usum hoc pacto: Fiant quatuor Indices seu Tabulae. In prima Tabula consignentur Exempla et Experimenta illa, ex Historia eruta, in quibus Natura, Forma vel Conditio inquisita reperitur quomodocunque, quanquam materiae seu subjecta varient: in secunda Tabula locentur Exempla et Experimenta, quae Natura, Forma vel Conditione inquisita destituuntur... conficienda Tabula haec ex Exemplis et Experimentis... in tertia Tabula ponantur Exempla et Experimenta, in quibus Natura, Forma vel Conditio inquisita inest secundum majus et minus, hoc est juxta diversos gradus, seu ascendendo seu descendendo... in quarta denique Tabula sistantur Exempla et Experimenta in quibus Natura, Forma vel Conditio sumit Ortum et initia prima seu per Naturam, seu per Artem; vel vero similiter interit ac destruitur... Prima Tabula vocatur merito Tabula Praesentiae, Secunda Absentiae, Tertia Graduum, Quarta Ortus, Interitus et Status.*²⁹

Az indukciós módszer „támaszaira“ — *Adminicula Inductionis* — azért van szükség, hogy tévedéseit a legkisebb mértékre csökkentsük, vagy pedig, hogy alkalmazását megkönnyítsük.³⁰ Ennek a fejezetnek részletes kidolgozását Bacon már csak megígérte a *Novum Organum* második részének

²⁸ *Novum Organum*, ii, 11—20. axióma, *Works*, i, 236—67.

²⁹ *Lux Mentium*, 294—5.

³⁰ *Lux Mentium*, 319.

huszonnegyedik axiómájában,³¹ de a kidolgozásig már nem jutott el. Ennek megfelelően Bayer is csak röviden emlékezik meg a kísérletekről, amelyeket az indukció támaszainak mond, bizonyítja szükségességüket és felsorolja fajtáikat.

A legutóbb elmondottakból megállapíthatjuk, hogy Bayer könyvének gerince, az indukciókról szóló — harmadik — fejezet, nemcsak alapgondolataiban és felépítésében, de igen sokszor még fogalmazásában is a *Novum Organum*-ot követi. A többi fejezetben pedig a *De Augment* is hatását fedezhük fel, habár az eddiginél kisebb mértékben.

Az első fejezet — *De Adductione Mentis ad Res* — mintegy odavezet a könyv tárgyához. Elmondja, hogy az emberi tudás vonatkozhatik Istenre, a világra, az emberre és az angyalokra; ez megfelel a *De Augmentis* harmadik könyvében, az első és második fejezetben ismertetett felosztásnak.³² Ismerteti a világ eredetét, részeit, a benne uralkodó rendszert, majd áttér az emberre. Az emberre vonatkozó tudás, vagy a történelem, vagy a költészet, vagy pedig a politika birodalmába tartozik. A történelem különféle fajtáinak leírása a *De Augmentis* második könyvének alapján áll;³³ a

³¹ *Works*, i, 268.

³² Bacon szerint ugyan: „*Philosophiae autem objectum triplex, Deus, Natura Homo*, de később hozzász: *Quod ad Angelorum et Spirituum naturam attinet... sobria circa inquisitio neutiquam prohibetur.* (*Works*, i, 540, 546.)

³³ Például mi az irodalomtörténet meghatározása? Bacon szerint: „*Justam atque universalem Literarum Historiam nullam adhuc editam asserimus. Ejus itaque et argumentum et conficiendi modum et usum proponemus. Argumentum non alius est, quam ut ex omni memoria repetatur, quae doctrinae et artes quibus mundi aetatibus floruerint.*“ (*Works*, i, 503.) Bayer szerint: „*Historia Literaria, ex Memoria omni repefit, quae doctrinae et artes, quibus mundi aetatibus et regionibus floruerint... sed hanc historiam merito inter desiderata recenset Verulamius.*“ (*Lux Mentium*, 38) Vagy pedig a politikai történetről mit olvashatunk? Bacon-nél: „*Memoriae, sive praeparationes ad historiam [civilem], duplicis generis sunt; quorum alterum commentarios, alterum registra vocare placet. Commentarii nudam actionum et eventuum seriem ac connexionem proponunt, praetermissis causis rerum et praetextibus, initiis quoque earundem et occasionibus, consiliis itidem et orationibus, et reliquo actionum apparatu.*“ (*Works*, i, 506) Bayernél: „*Historia Civilis complectitur primo materias, seu nudam Actionum et Eeventuum seriem*

költészet hármias felosztása elbeszélő, drámai és allegorikus költészetre ugyanonnan származik, a második könyv tizenharmadik fejezetéből;³⁴ az ember életének igazgatásához szükséges tudományok, politika, etika, ökonomia, medicina, részben a negyedik, részben a nyolcadik könyvre emlékeztetnek.³⁵ Persze mindent sokkal rövidebben, a lényegre korlátozva találunk meg, a baconi eredetinek sok-sok felvilágosító példája, hasonlata, klasszikusokra való utalása nélkül.

A második fejezet — *De Ingressu in Res* — a dolgok lényegébe való behatolásról, a tényleges megismerésről szól. Ennek igen fontos eszköze a kísérletezés, amelynek nyolc módját ismerteti Bayer, a *De Augmentis* ötödik könyvének második fejezete szerint, de az eredetnél jóval rövidebben.³⁶ A kísérletek szép rendbe állítva szülik az indukciót, amelyről majd a következő fejezet beszél részletesebben. A megismerés három forrása a világ, az elme és Isten. A megismert dolgok jobb megtartása végett Bayer 15 körülmény figyelembevételét ajánlja, amelyeket a *Novum Organum* második könyvéből, a huszonhatodik axiómából tanult el.³⁷ Itt sem lehetünk tehát kétségben a forrás felől.

Ami a negyedik fejezetet illeti, — *De Syllogismo* — bizonyos hasonlatosságot lehet felfedezni közötté és a *De Augmentis* ötödik könyvének negyedik fejezete között; hasonlatosságot találunk a hatodik fejezet — *De Traditio* — és a *De Augmentis* hatodik könyvének első fejezete között is. Ezeknek részletesebb kifejtésére hiányzik a tér és az idő is, de mindenesetre megállapíthatjuk, hogy Bayer főműve való-

ac connexionem, per partes, praetermissis causis rerum, praetextibus, initiis, occasionibus, consiliis, orationibus etc., quod genus memoriarum Verulamius vocat commentaria“ (*Lux Mentium*, 39.)

³⁴ Bacon szerint: „*Partitio Poeseos verissima ea est, ut sit aut Narrativa, aut Dramatica, aut Parabolica*“ (*Works*, i, 518.) Bayer szerint: „*(Poesis) species habet praecipue tres, Narrativam, Dramaticam ac Parabolicam*“ (*Lux Mentium*, 41.)

³⁵ Bayernél is megvan például az „élet meghosszabításának tudománya“ a többi tudomány között. Lásd *De Augmentis*, iv, 2. fejezet és *Lux Mentium*, 52.

³⁶ Az eredetiben nyolc nagy lap, *Works*, i, 624—32; a *Lux Mentium*-ban csak kettő. 96—7.

³⁷ Lásd *Works*, i, 275—6 és *Lux Mentium*, 134.

ban nem egyéb, mint a bacon-i *Instauratio* két meglevő részének egybeolvasztása. Apáczai Csere János módjára, Bayer is lemondott az eredetiség igényéről és amint Apáczai szószerint fordított Ames műveiből, úgy ő is szószerint idézte a helyesnek megismert filozófia alaptételeit. Célja neki is az volt, mint a másik, nálánál nagyobb és jobban ismert tudósnak: a magyarországi tudomány előmozdítása minden akadályon keresztül, amelyet a nehéz viszonyok, a meg nem értés és a rosszakarat állítottak útjába. Sajnos, célját ő sem érte el, mert eddigi tudásunk szerint Bacon bölcelete nem gyökeresedett meg nálunk és nem hatott a korai magyar bölcselőkre, habár talán Nadányi János beszéde, *Oratio De Augmentis Scientiarum*, Nagyszében 1666, baconi hatás alatt készülhetett. De munkája így is érdekes művelődéstörténeti dokumentum marad, Bacon és az angol szellemiség magyarországi hatásának komoly bizonyítéka.

Kisebb munkák

A tizenhetedik század középső évtizedeinek magyar irodalmát tanulmányozva, egyéb világi jellegű munkákra is találunk, amelyek angol hatásra mutatnak: akad köztük történeti mű, nyelvkönyv, jogi értekezés és iskolai szindarab is. Legtöbbnyire kisterjedelmű és kisigényű művek, amelyeknek azonban megvan az az előnyük, hogy eredetibbek, mint a vallásos irodalmunkat gyarapító angolvonatkozású munkák: itt már nem fordításokat találunk, hanem angol forrásokból merítő önálló munkákat. Azért ezeknek ismertetésében eltérünk eddigi feldolgozási módunktól, amelynek kiindulási pontjában mindig az angol író vagy mű állott és kivételesen a magyar műből fogunk kiindulni.

Időrendben első Miskolczi Csulyák Gáspárnak az előbbi fejezetekben már többször is idézett *Angliai Independentismus*-a. Ez Utrecht-ben jelent meg 1654-ben és szerzője tulajdonképpen az angliai kisebb felekezetek történetét akarta megírni okulásul honfitársai számára. De úgylátszik nagy mesélő hajlandóságú és történeti érzékű ember lehetett, mert háttérként leírta az egész angol polgárháború történetét is, úgy hogy munkáját részben mint világi történelemkönyvet olvas-

ták a kortársak. Kétségkívül sok értékes adatot is meríthettek belőle, mert a szerző igen jó és egészen friss kútfőket használt.³⁸

Az első részben (1—13. lap) az angliai szekták keletkezésének okát keresi és végül a püspöki rendszerben találja meg, amely pénzsóvárgásával és kötelességmulasztásaival ellenkezést váltott ki a népből. A püspökökkel elégedetlen, meghasonlott emberek aztán különböző szektákba léptek be, amelyek egyre tovább szakadozva tönkretették a régi egységet. Az egyik ilyen szekta a „brunnismus“ volt (Brownism), erről szól a második és a harmadik rész (14—35. lap). De ennél sokkal nagyobb hírnévre tett szert az independesek szektája, amely először Anglián kívül terjedt el (36—47. lap), különösen Amerikában, ahol „egy Neo-plemmuda nevű szép pusztaszigetben megtelepedtek és ott új republikát, új Angliát emelvén, ekklézsiájokat is, amint szintén akarták, az independentismus szerint fundálták.“³⁹ Amerikából lassan visszazivárogva az anyaországba, ott is hatalomra jutottak. Ezt írja le az ötödik rész (48—102. lap), amely történeti jellegénél fogva bennünket itt leginkább érdekel.

Miskolczi szerint az independensek hamar elkezdtek támadásaikat a püspökök ellen. „Elsőben is az alacsony rendeket, vitélző népeket környékezték meg és azt nagy részént kevés munkával magukhoz csábították.“ Aztán a király ellen fordultak és pápistasággal kezdték vádolni. Idővel magában a parlamentben is többségre jutottak. „A Parlamentum semmi egyéb, hanem az ország színe közül, érsekekből, püspökökből, hercegekből, zászlósurakból, nemesekből és vá-

³⁸ Forrásait maga sorolja fel az előszó végén. Ismerte Claude Saumaise (Salmasius) *Defensio Regia*-ját és Alexander More *Clamor Regii Sanguinis ad Coelum*-át, vagyis azt a két nagyhatású könyvet, amelyre nem kisebb embernek kellett válaszolni, mint magának Miltonnak; használta Hoornbeck hollandi professzor könyvét, *De Brownismo*, John Gauden-nek fent ismertetett *Eikon Basiliké*-jét és több ismeretlen szerző munkáját is, *Ellenchus motuum nuper in Anglia, Theatrum Tragicum Londinense, Florus Anglicus, Historia Independentiae* címek alatt. Lásd Miskolczi, *Independentismus*, 16.

³⁹ „Neo plemmuda“ természetesen New Plymouth és az említett independesek a *Mayflower* zarándokai, akikről tudunkra ez az első említés a magyar irodalomban. Lásd Miskolczi, *Independentismus*, 41.

rosok követeiből álló országos gyűlés, melynek feje a király. Ez pedig két karban áll, melyre nézve a gyűlésnek idején két karban is szoktak gyülekezni. Az első karban vannak az érsekek, püspökök, hercegek, zászlósurak s ez deákul *superius senaculum*-nak, avagy *domus parium*-nak neveztetik; magyarul felső tanácsnak nevezzük. A második karban ülnek a minden vármegyéből rendeltetett két vagy három nemesek és minden városi község közül oda küldetett egy vagy két tanácsbeli személyek, mely *inferius senaculum* vagy *domus communium*-nak neveztetik, magyarul pedig alsó tanácsháznak mondhatjuk.“ Amikor a király nem tudta leverni a skótok felkelését, kénytelen volt összehívni ezt a gyűlést, segítséget kérendő. De az alsó tanácsház „dült-fült és háborgott“, sérelmeit hozva fel a király előtt. A király előbb feloszlatta a gyűlést, aztán újra egybehívta és a rendek legtöbb kívánságát teljesítette, maga részéről csak azt kívánván, hogy az alsóház adja ki őt, néven nevezett tagját, az elégedetlenkedés vezetőit. Mikor az alsóház ezt megtagadta, a király az „erőszakot erőszakkal akarván megtorlani, mint egy száz nemes embereket s azoknak szolgálait maga mellé véve, az alsó tanácsházat ezekkel környül fogatta, maga pedig Rhenus melletti palatinussal a tanács közé bement és a vádoltatott személyeket kérte kézhez; kik mivel annakelőtte immár érezvén a sáfrányillatot, elébbállottak volt.“ Így a király nem érte el célját, a londoni nép felzendült ellene és távozásra kényszerítette 1642-ben.⁴⁰

A királytól megszabadult gyűlés szövetségre lépett a skótokkal, a felsőházat megtisztította a király híveitől, a püspökök egy részét „a cantuariai érsekkel Willyam Lauddal“ együtt fogságra vetette, a „cerimóniás könyvet“ vagyis Laud *Prayer Book*-ját pedig megégettette. Hamar megkezdődtek a harcok is a király és a parlament hívei között. A parlament seregének „fő generálisul Fairfax Tamást, vicegenerálisának pedig melléje Cromwell Olivért állították, „akik a király seregeit több helyütt megverték, várait elfoglalták, kincseit felprédálták. A király maga a skótokhoz menekült, akik egy

⁴⁰ Az idézett helyeket lásd Miskolczi, *Independentismus*, 57–8 és 60.

darabig nem voltak hajlandók kiadni, „de végre amire erőszakkal nem vétethettek, adománnyal úgymint ötödfélszáz ezer tallérral meggyőztetvén, ily conditio alatt a királyt a parlamentum követeknek és melléjük rendeltetett vitézségnek kezükbe adják, hogy tudniillik a királyi felségednek sem személyében, sem méltóságában semmi bántódása ne legyen.“⁴¹

A királyt a hadsereg és Cromwell színlelt alázatossággal fogadták, de azért csak számkivetésbe és őrizetbe küldték Vectis (Wight) szigetére. Itt a király érintkezésbe lépett a parlamenttel, de az igen súlyos feltételeket szabott a kibékülés elé: a király mondjon le a hadsereg fölötti hatalomról, semmisítse meg a parlament elleni edictumait, saját legjobb híveit végeztesse ki és függetlenítse a parlament összehívásait a királyi elhatározástól. Még a skót követek is belátják a feltételek túlzott voltát. De a parlament nem enged és amikor a király méltóságos válaszban megtagadja a feltételek teljesítését, határozatot hoz, mely szerint nem hajlandó további tárgyalásokra. Amikor a skótok kérik a parlamentet, hogy enyhítsen a feltételeken és engedje szabadon a királyt, „Cromwell nagy tettetes buzgósággal, álnok szemeiből könnyei kifacsarásával, hallatlan gonoszágát az Istenre hártván, a követeknek eképpen felelt meg: hogy ő amiképpen akkor, úgy mostan is a királynak megszabadítására kész volna, melyről mindennap az Istentől tanácsot is kér; bocsássa-e el, nem-e, érette szüntelen esedezik; de könnyörgése közben szava elfogy, nyelve ínyéhez ragad, megnémul, mellyel a Szentlélek neki azt jelenti, hogy az az igyekezet az Úr előtt nem kedves; minekokáért az Ur ellen azt ő nem akarja cselekedni.“⁴² Ami-

⁴¹ Az idézett hely a 80. lapról való, Cromwellnél ez nem volt tettetés, hanem valódi meggyőződés. Mint ahogy oly sokan mások a nagy lapon találhatóak.

⁴² Az idézett hely a 80. lapról való, Cromwellnél ez nem volt tettetés, hanem valódi meggyőződés. Mint ahogy oly sokan mások a nagy puritánok közül, ő is meg volt győződve hivatásáról és legkomolyabban hitte, hogy Isten minden fontos döntése előtt segítségére siet tanácsával. Cromwell jelleméről és hivatástudatáról írnak Drinkwater John, *Cromwell*, London [1927]; Morley, John, *Oliver Cromwell*, London 1905, Oncken, Hermann, *Cromwell*, Berlin 1935.

kor a skótok fegyverrel próbálják királyukat kiszabadítani, ismét Cromwell az, aki ellenük megy a parlamenti sereggel és megverve, visszakérgeti őket Skóciába.

Cromwell távollétében a parlament kibékül a királylyal, de a hadsereg ebben árulást lát és mivel nemcsak az összes városok, de a király személye is kezükben van, ők a helyzet urai. Rajtaütnek az országgyűlésen és „a presbyteriánus tanács urak közül, kik a békességről való végzésnek, vagy amint ők magyarázták, a vitézség ellen való pártütésnek okai voltak, negyven tömlőre hánytanak, az utánuk valóban mintegy kétszázat az ország házából kitaszigáltanak s eképpen rajtuk oly nagy erőszakot tettenek, hogy az ötszáz válogatott főrendekből álló tanácsház azon egy nap negyvenre szállott alá... melyet Cromwell a vitézséggel együtt újra fel akarván állítani, a népnek gazza és a vitézségnek alja közül viszont annyi számú eszeveszett independens pórokat ültetett helyükre, kiknek az ország igazgatását (holott csak a londoni bolondok házának igazgatására is alkalmatlanok voltak volna) kezekben bízta és ugyan ezekből másfél százat bírálkává is választata.“ Ez a parlament aztán perbefogta a királyt és „egy csábító Hugó Péter nevű fő prófétájok“ buzdító szavai után halálra is ítélte. A király méltóságteljes nyugalommal fogadja a hírt és miután tiltakozott bírái illetékessége ellen, távozik „Szent Jakab nevű Palotájába, hajdan kedves házába, most pedig ugymint utolsó tömlőcébe“; itt tölti el utolsó három napját Juxon londoni püspök vigasztalását hallgatva és elmélkedve, negyednap pedig nyugalommal szenved el a halált. „Vele együtt elesett egész Angliának szabadsága, az ekklezsiának tisztasága is.“ Az independentismus diadalra jutott és most szörnyű örvénybe sodorja az egész angol népet.⁴³

⁴³ A parlamentnek ez a „megtisztítása“ volt a *Pride's Purge*; az „eszeveszett independensekkel“ megöltött új parlament pedig a *Nominated Parliament*, vagy, egyik tagja után elnevezve, a *Barebones Parliament*. Érdekes, hogy Miskolczy már ismerte a híres londoni elmegyógyintézetet, a *Bedlam*-et is. „Hugó Péter“ természetesen Hugh Peters, aki az ítélet előtt a 149. zsoltárából vett textusból prédikált, — „Hogy megkötozzék azoknak királyait vasláncokkal és azoknak főfő embereit megbékőzzák, hogy a megírott ítélet szerint cselekedjenek velők“ — a

A hatodik részben az independens hittételek leírását találjuk, meglehetősen elfogult egyoldalúsággal, a hetedik rész pedig, „eszeveszett independensek“ gyűjtőnév alatt ismerteti a különféle túlzó szektákat, beszél az erastiánusokról, antinomusokról, enthusiastákról, anabaptistákról, chiliasták- vagy ezeresek-ről, quaerensekről, expectansokról és anti-scripturistákról. Természetesen a szekták vallásos buzgalmát és őszinte istenkeresését nem tudja kellőképpen méltányolni és csak a rend felforgatására törő, fegyelmezetlen elemeket lát bennük. Általában elmondhatjuk, hogy nézetei meglehetősen egyoldalúak, illetőleg a korabeli felfogást tükrözik, amely Európaszerte elítélte a királygyilkosságért felelősnek vélt independentizmust. Ettől függetlenül azonban ezek a részek is sok értékes adatot tartalmaznak, angol események, személyek, intézmények leírását, tényeket, amelyek bizonyára új vonásokat adtak a magyarság Anglia-képéhez.

Hasonlóan értékes Komáromi Csipkés Györgynek, a debreceni kollégium Angliát járt professzorának *Anglicum Spicilegium*-a, az első magyarországi angol nyelvtan, amely 1664-ben jelent meg Debrecenben és ezzel jóval megelőzte a németek első angol tankönyvét is.⁴⁴ Kisterjedelmű munka, összesen 71 lapra terjed. Nem öleli fel az angol nyelvtan egész problematikáját, de mint „első jégtörés“ és mint ügyesen összeállított tankönyv nagyon is megérdemli a figyelmet.⁴⁵

A bevezetésben Komáromi felveti a kérdést, hogy kell-e a magyaroknak egyáltalán az angol nyelv és erre a kérdésre igenlően válaszol. „Hogy milyen hasznára vált még olyanoknak is, akik csak nem nagy erővel adták magukat a tanulmányozására, megmondhatják azok, akik az angol nyelv

habozó parlament előtt. Az idézet részek a 89–90, 93, 96. lapokon található.

⁴⁴ Az első németországi angol nyelvkönyv, Podensteiner *Clavis Linguae Anglicanae*-je 1685-ből való.

⁴⁵ A könyvet először Kerékgyártó Elemér ismertette részletesen, „Komáromi Csipkés György angol nyelvtana“, *Angol Filológiai Tanulmányok*, iii, 1938, 81–95. Újabb értékelése Berg Pál, *Az angol nyelvtanítás útja a magyar iskolában*, Bp. 1943, 6–10. Ugyanott a címlap hasonmása. Mostani ismertetésünk az utóbbi dolgozatot követi.

szárnyán a megbecsülés legmagasabb fokaira emelkedtek a mi lelkipásztoraink között.“ De nemcsak a lelkipásztoroknak, hanem az ifjúság nevelőinek is fontos az angol nyelv ismerete. „A Jakab király külön parancsára a forrásokból összeállított Bibliafordítás tiszta, hűségesen követi az eredetét és egyszerű... különböző angol embercknek exegetikai munkái, akik közül meg kell említeni Willet, Cooper, Taylor, Byfield, Attersoll, Hildersam, Babyngton, Wilcock nevét, mind igen jól ki vannak dolgozva.“ Ha valaki angolul tud, „az Istenben elhunyt angol írókat holtáikból előhívhatja és azok munkáikkal holtuk után is segítik.“ Komáromi szavai felfedik előttünk 17. századbeli angol nyelvtanításunk egyik fő indítókát: fő cél volt a kiválónak elismert angol bibliafordítás és az angol hittudományi irodalom tanulmányozásának lehetővé tétele a magyar hitélet elmélyítése érdekében.⁴⁶

Komáromi egyébként azt az álláspontot képviseli a nyelvtanulásban, hogy az angolt tanuló egyházi férfiaknak vagy leendő nevelőknek nincsen szükségük tökéletes kiejtésre, vagy éppen fogalmazókészségre; elég, ha hivatásuk gyakorlása közben tudják forgatni az angol szakkönyveket. Őszintén megvallja, hogy nem is vállalkozhatna az angol nyelvnek a maga teljességében való tanítására, mert hiszen csak kilenc hónapig volt Angliában és már tíz év eltelt azóta. Egyébként is az angol nyelv megtanulása született angolok segítsége nélkül lehetetlenség, még a helyes írás eltanulása is bajos. De erre nincsen is szükség, elég, ha szótár segítségével meg tud érteni angol szöveget. „Ehhez pedig három dolog szükséges: 1. az alább következő dolgok, (tehát nyelvtan) ismerete; 2. az angol-latin szótár szorgalmas használata és 3. gyakori szövegmagyarázat.“⁴⁷

Ennek a felfogásnak megfelelően az *Anglicum Spicilegium* nem is ad egyebet, mint csak példákkal megvilágított hangtant és alaktant. A hangtan 21 lapra terjed. Szól a hangokról, általában, aztán az egyszerű s a kettős magánhangzókról, végül a mássalhangzókról; még egyes angol sza-

⁴⁶ Az idézett helyek: *Anglicum Spicilegium*, 3—4.

⁴⁷ *Anglicum Spicilegium*, 6.

vak fonetikai átírására is kiterjeszkedik. Az alaktani rész rövidebb mint a hangtan (!), csak 19 lap. Azért itt is jól kiemeli a szerző az angol nyelv analitikus jellegét és rámutat a partikulák fontos szerepére. A „végződésekről“ szóló fejezetben azonban teljesen összekeveri a ragokat a képzőkkel és nagy összevisszaságot teremt az olvasó agyában. Ez a fejezet a kis mű leggyengébb része.

Általában azt meg lehet állapítani, hogy a szerző nem tud szabadulni a korában szokásos korlátok közül és az angol nyelvtant is a latin kaptafára igyekszik húzni. A rendszerességnek aztán áldozatul esik a gyakorlatiasság. A szerző felismeri ugyan, hogy a nyelvtanulás alapja a nyelvi rátermettség, de azért mondanivalóját mégsem pszichológiailag, hanem logikailag csoportosítja, nem a tanuló lelkeségét, hanem a közlendő anyag természetét véve figyelembe. Ahelyett hogy az anyanyelvből indulna ki és nyelvtant csak a szöveg-tanítás kapcsán nyújtana, mindjárt beleveti magát a nyelvtani dolgokba és lassan, rendszeresen halad előre egyik nyelvi fogalomról a másikra. Igaz ugyan, hogy ebben az időben minden nyelvkönyv ilyesféle volt, mindegyiken a hagyományos latin grammatika deduktív módszer volt az úr. Azt hisszük tehát, hogy az *Anglicum Spicilegium* értékéből nem sokat von le a rendszergondolat túlságos érvényesítése; a John Ryder szótárának és talán John Wallis nyelvtanának felhasználásával készült könyvecske a maga korában a sikerültebbek közé tarthatott és magasabta korlátai között jól használható segédeszköz lehetett.⁴⁸

Komáromi nyelvtana értékes bizonyíték a magyarság angol-irodalmi érdeklődése mellett. A zsolnai származásu eperjesi tanár, Ladiver Sámuel disszertációja, *De Justitia*

⁴⁸ John Ryder (1562—1632), az irországi Killaloe püspöke, szótáríró. *Bibliotheca Scholastica* című szótárát 1589-ben adta ki, újabb kiadásai 1617, 1626, 1633 és 1640. Komáromi a 7. lapon említi meg. — John Wallis (1616—1703) nyelvtana 1652-ben jelent meg; Komáromi nem említi névszerint Wallis könyvét, csak *quidam Anglus, Theol. Doctor* könyvéről beszél, *De Institutione Linguae Anglicae*. Kerékgyártó abból a tényből következtet Wallis nyelvtanának az *Anglicum Spicilegium*-ra gyakorolt hatására, hogy a debreceni kollégium könyvtárában megvan az előbbi és így azt Komáromi biztosan ismerte(?).

Stratagematis In Comburendis Navibus Batavicis A Britannis Ante Biennium Instituti, Wittenberg, 1668, viszont azt mutatja, hogy a politika eseményeit is figyelemmel kísérték, elsősorban természetesen a protestáns magyarok.

A 24 számozatlan quarto lapra terjedő, latinnyelvű diszsertáció az 1665—67 között megvívott angol-hollandi tengeri háború egyik eseményéhez kapcsolódik. Az angolok, akik kezdeti győzelmek után súlyos vereséget szenvedtek a korszak legvéresebb tengeri csatájában, az úgynevezett „négynapos ütközetben“ (1666 június 1—4), nem tüntek el a tengerről, amint azt ellenfeleik várták, hanem két hónap alatt újabb hajóhadat szereltek fel és augusztus 9-én Sir Robert Holmes tengernagynak sikerült 2 hadi és 140 kereskedelmi hajót a Vlie folyó torkolatába beszorítani és gyújtóhajókkal — az akkori idők torpedóival — elpusztítani.⁴⁹ Ladiver, miután a *Diarium Europaeum Francofurtense ad Annum 1666 Mensis Augusti* alapján elmondotta, hogyan küldötte „Eques Holmius“ gyújtóhajóit a hollandok ellen és hogyan pusztította el a majdnem 200 (!) egységből álló hajóhadat, felveti a kérdést, hogy jogos, vagy jogtalan volt-e gyújtóhajók alkalmazása és a kereskedelmi hajók elpusztítása. Tekintettel a nagy nézeteltérésre, ismertetni kívánja a rosszaló és a dicsérő véleményeket egyaránt. Először Hugó Grotiusból idézi hogy „ostoba dolog másnak ártani anélkül, hogy önmagunknak valami hasznunk lenne belőle“ és minthogy a briteknek semmi hasznuk nem volt az elsüllyesztett, kincsetérő rakományból, cselekedetük a természetjogba ütközik. Aztán a Bibliára és pogány példákra, Pythagorasra, Thukydidesre, Themistoklesre és másokra hivatkozva bizonyítja, hogy Isten akarata szerint a kárt nem okozó dolgoknak, mint házaknak, vagy kutaknak nem szabadna, hogy bántódásuk legyen a háborúban, vajjon nem vonatkoznék-e ez a hajókra is? A történelem lapjain olvashatunk felgyújtott templomokról és feldúlt sírokról, de olyan bölcsek, mint Platon és Tullius (=Cicero) mindig elítélték a pusztítást. Tehát mindezek alapján az eljárás elítélendőnek látszik. De viszont fel lehet hozni érveket, amelyek az ellenkezőt bizonyítják. „Habár nem

⁴⁹ Clark, *Later Stuarts*, 65.

lehet helyeselni a régiek kemény hadviselését és a barbárok-nál máig divatozó kegyetlenséget, mégis... kétségtelen, hogy mindazt amivel a háború végét azaz a békét a lehető leggyorsabban el lehet érni, jogszerűen lehet alkalmazni. Ezt pedig nem is lehet alkalmasabban elérni, mintha az ellenség erejét megtörjük, megfosztva őt vagy a háború idegétől, a pénztől, vagy pedig az élelemtől.⁵⁰ Ezen az alapon a britek úgy látszik nem vétettek a hollandi hajók felgyújtásával. Sok más érv és ellenérv felhozatala után a szerző végül is kétségben hagyja olvasóját saját véleménye felől: a végső állásfoglalás valószínűleg a nyilvános vitatkozás alkalmával történt meg, amelyre a disszertáció íródott. //

Egy másik munka, amelyből arra következtethetünk, hogy a magyarság katolikus része is érdeklődött — habár a protestánsoknál kisebb mértékben — az angol események iránt, a Meleghi Ferenc jezsuita professzor nevét viselő iskolai színdarab, vagy inkább prózai oratórium, *Bonum Princium; Consequentiae Pessimae. Seu Carolus Stuardus, Primùm Angliae, Scotiae, & Hyberniae Rex, dein ad Londinum capite minutus*, amelyet Nagyszombatban adtak elő és nyomtattak ki 1680-ban. A szerencsétlen Stuart- király tragédiája, amely egész Európában megdöbbentette a közvéleményt, természetesen nálunk is erős visszhangot keltett, amiről különböző irodalmi emlékek tanuskodnak. Nádasdy Ferenc országbíró könyvtárában könyvet találunk, *Regis Angliae Caroli vita et Regimen* címmel, a költő Zrinyi pedig a *Vitéz hadnagy*-ban sajnálattal említi a „szerencsétlen angliai királyt, kinek tavaly fejét vevék“ és az ő példáján igazolja be, hogy mennyire fontos a hadvezérnél nemcsak a győznetudás, hanem a győzelem kihasználása is. „Mert ha akkor, amikor a parlamentom hadát megverte, avval a serénységgel Londinumot megszállotta volna, ahol immár sok zenebona és támadások az ő hasznára valának, kétség nélkül utolsó fejét vette volna annak az áruló hydrának, aki azután őtet elnyelte; mivelhogy időt hagyta nekik, hogy összeszedhessék ma-

⁵⁰ Az idézett helyek, Ladiver, *De Justitia*, (6) és (12).

gokat.⁵¹ Dőry István, Gömörmegye jegyzője és egyideig országyűlési követe, kéziratot irodalmi gyűjtőkönyvébe bemásolta „a halálraítélt angliai király kivégzésének rövid leírását.“ Ebben azt olvassuk, hogy a hollandi és skóciai követek eredménytelen közbelépése után a bíróság halálra ítélte; erre elbúcsúzott gyermekeitől, három napig készült a halálára doctor Juxon londoni püspök segítségével és végül „az várban arra csináltatott theatrumon, sok ezer emberek láttára exequáltatott“; a másoló nem felejt el hozzátenni, hogy „*imperterrita* (=rettenthetetlenül) ment a halálra, maga meg oldván ingének és dolmányának kötőlékeit“ és végül szóról-szóra(?) közli a király utolsó szavait is.⁵² Apáczai *Encyclopaedia*-jában szintén ott találjuk a király lefejezését a világtörténelem legnagyobb eseményei között.⁵³ Miskolczi Csulyák Gáspár pedig — amint láttuk — egyenesen ezt állította műve történeti részének középpontjába. II. Rákóczi György fejedelem még Cromwellhez írott levelében is nyíltan kifejezésre juttatta sajnálkozását a történetek fölött.⁵⁴ Ennek az általános megdöbbenésnek és részvétnek egyik, habár kissé elkészt megnyilvánulása a nagyszombati jezsuita iskola retorikai osztályának elhatározása, amellyel az új doktorok felavatási ünnepségén előadandó „darab“ tárgyául éppen Carolus Stuardus tragédiáját választotta.

Jezsuita iskoláink már alapításuktól kezdve erősen pártfogolták a drámai előadásokat.⁵⁵ Ismerve a dráma hatását a naiv lélekre, évenként több darabot is színrehoztak, lehetőleg nagy közönség előtt, költséget és fáradságot nem kímélve, a rétorok, a poéták és a grammatikai osztályok elő-

⁵¹ Nádasdy könyvtáráról ír Sitte Alfréd, „Gróf Nádasdy Ferenc országbíró művei és könyvtára“, *Magyar Könyvszemle*, x, 1902. *A Vitéz hadnagy*-ból vett idézet, *Zrinyi Prózái munkái*, 170.

⁵² Dőry István gyűjteménye 290 folio lapra terjed, most a gróf Vay-család berkeszi könyvtárában található. Az itt említett részletet Dékány Kálmán közölte, „Egykorú tudósítás Károly angol király haláláról“, *Századok*, xxxviii, 1904, 179—81.

⁵³ Apáczai, *Encyclopaedia*, Új kiadás, 1803, 397.

⁵⁴ A levél 1654 novemberében kelt. Közli Szilágyi, *II. Rákóczi György*, 695—6.

⁵⁵ Jó összefoglalás Alszegehy Zsolt bevezetése a *Magyar dráma emlékek a középkortól Bessenyeiig* című kötethez, Bp. 1914.

adásában, igen sokszor a barokk-színpad teljes gépezetének felhasználásával és ragyogó díszletekkel is. Az előadások célja kettős, sőt hármas is volt: elsősorban a hallgatóságra akartak hatni, térítő vagy erkölcsjavító hatással, azután növendékeiket akarták a nyilvános szerepléshez hozzászoktatni s végül még a szép latinságra, illetőleg később az emelkedett magyar ékesszólásra is példát akartak adni. Az egész Európát bejáró, nemzetközi darabok ennek a hármas célkitűzésnek szem előtt tartásával készültek. Általában nagy emberek, példaadó jellemek élettörténetét elevenítették fel, nagyon kihangsúlyozzák a barátság és a hazaszeretet érenyeit, nagy gondot fordítottak a katharsisra és természetesen a darab nyelvére is. A tárgyat kezdetben csak a Bibliából és a klasszikusokból merítették, de később felvették az európai és a hazai történet eseményeit is. Így például a török-magyar háború eseményei színrekerültek nyugateurópai kollégiumokban, viszont nyugati eseményeket dramatizáló darabok a mi kollégiumaink színpadán is. Az alább ismertetendő Stuart-színjáték ennek a műfajnak jellegzetes képviselője.

A 27 lapos alkalmi játék előadói — Berényi Zsigmond, Kazinczy András, Sándor Béla, Ujváry Imre, Thedi János és Temérdek Ferenc nevű diákok — először néhány ajánlóssal fordulnak az új doktorokhoz. Elmondják, hogy bár nem tudnak a tanulmányaikat diadalmasan befejező doktorokhoz méltót mutatni, de legalább nagy szeretettel készültek és most tehetségükhöz képest elő fogják adni milyen szomorúan végezte életét, Cromwell és Fairfax miatt, a boldogabb ősöktől származó Carolus Stuardus.

Egyszer a rétorok kísétálnak a kristálytisza folyó smaragd zöld partjára és beszélgetnek. Beszélgetésükben egyszerre belevegyül egy szárnyas istenség, az istenek küldötte; rejtélyes szavakban felhívja a figyelmet Stuardus végzetére, amely a mézédés kezdetet az epésen keserű véggel egyesíti és aztán szárnyaló ódában fordul magához a szerencsétlen királyhoz:

*I Stuarde quo te progenitum satu
 Illustrioris sanguinis evocat
 Honos apitus gloriaeque
 Nubivagae sitibundus ardor!*

Óh nemes vérből származó Stuardus, hová hív téged az ősi becsület és a fellegekben szertecsapongó dicsőség csillogása? A londoni folyón messzeföldről jött hajók hozzák neked a kincseket és országok hallgatnak parancsodra. De a vitorlákat nem mindig a jószerecse kedvező szelei dagasztják. A bölcs hajós csak akkor szeldeli hajójával a végtelen tengert, amikor a lágyan susogó tavaszi szél az eget bíborszínbe borítja — vagyis az istenek küldötte óvja Stuardust a túlságos önbizalomtól. Csak ezután a prológus után kezdődik meg a tulajdonképpeni darab, apró képek sorozata, amelyek más és más formában, néha versben, néha prózában mutatják be a királytragédiát.

Az első képből a címben is említett „jó kezdetet“ látjuk. Stuardust királyként üdvözlik, trombitaharsogás, örömújjongás mindenfelé és Pallas hosszú diadaléneket zeng tiszteletére. De a jó kezdetet nyomon követik a rossz következmények. Az első következmény, hogy alattvalói elől Skóciába kell menekülnie (A kép címe: *Mortem suspicatus fugit in Scotiam*). A rétor rámutat a szerecse forgandóságára: Stuardus egyik nap még trónszékén ül, másnap már a szomszéd országba kell menekülnie és menedéket koldulnia, mert nincsen számára hely Angliában. A második következményben (*Proditur a Scotis*) a rétor felvilágosítja a királyt, hogy tévedett, amikor azt hitte, hogy megmenekült.

Rectè Harpyarum manibus

Te concredidisti Carole

Quando exul in Anglia asylum quaesivisti

In Scotia

Scyllam egressus Regno, te vitare credideras

At falsus es: quia

Falsam subiens viciniam in charybdim incidisti.

Skócia belsejében léprecsalják a lakósok, mintha meg akarnák mutatni, hogy a madárléppel királyi sast is lehet fogni. Vissza kell térnie hazájába. (III. következmény: *Captivus ducitur in suam regiam*) És mi lesz most? Börtönné válik számára a haza, vagy a börtön lesz hazájává? Bizony börtönbe kerül a király.

*Rara avis in Cavea, Captivus Stuardus
In regia
Non modulans, sed conticescens!*

A rétorok védőistene, Svada, tollától megfosztott, börtönbe zárt sast rajzol fel és aláírja: *Plumas perdidit*.

A negyedik következmény az, hogy bíróság előtt perbe-fogják. (*Accusatur in Judicio*). Az igazságszolgáltatás új módja ez, amikor a bűnös ítélkezik a bíró fölött, amikor a király jelenik meg az alattvalók törvényszéke előtt. A vád az, hogy zsarnok lett volna; kitalált mese. De az irigység a kákán is csomót keres. Így aztán halálra ítélik. (V. következmény: *Morte condemnatur*). Nincsen olyan lehetetlen ügy, amely ne találna meg a pártfogóját. Azt mondják: király, de zsarnok, áruló, az állam felforgatója. Cromwellus így mondja, Farfaxius így állítja, Skócia hitszegően megerősíti.

*O legum Osores! & Regum occisores!
An ignoratis?*

*Innocentissimus Caroli candor
Cromvelli oculis pullatus apparet color.
Dudum jam illi glaucoma livor superinduxerat,
Ut rectè non videat.*

Elvész minden remény. Előhozzák börtönéből és kivezetik a vesztőhelyre. (VI. következmény: *Educitur ad supplicium*). Fekete színben borzasztóan mered elébe az emelvény, ahol már várja előkészített ollójával Clotho és a bárdot viselő liktor. Néhány pillanat és le fog nyugodni a ragyogó nap.

Miután felhágott az emelvényre, halála előtt panaszos szavakat mond. (VII. következmény: *Conscenso Pegmate ante mortem querulus loquitur*.) Hallgasd meg Anglia, mit beszél az élet végén, a halál kaszájával feje felett ő, akit nemrégiben még koronával a fején láthattál! Amikor elfogadta a királyságot, útvesztőbe került, ahol két szörnyeteg várta; ezeknek a vadsága okozza most halálát.

*Regnum ingressus, Labyrinthum subii
Non uni, sed duobus monstris
Objectus*

Mala fera Farfaxius, pessima bestia Cromvellus!

*Quarum feritatem aliter vitare non licuit
Quàm
Morte Ariadnam agente.*

A végzet azt parancsolja, hogy végrendelkezzék. Szeretett Angliájának hagyja keblébe fojtott könnyeit és sóhajait; Cromwellusnak a kezén viselt bilincseket, a hitszegő skótoknak a bünhődést és félelmet. Így énekel az ártatlan hattyú is gyászos halála előtt! Aztán odalép a tőkéhez, hogy a bakó lesújtson rá. (VIII. következmény: *Accedit ad truncum à Carnifice feriendus.*) Ábel nyomdokaiba lép és a legfőbb áldozatot hozza meg, amikor a királyság legértékesebb zálogát adja zálogba az örökkévalóságnak. Legvégül aztán bárdal megölik. (IX. következmény: *Percutitur securi.*)

*Redactus, ad summas angustias
Augustus Rex
Cum serpente squammas exuit
Dum regiam thoracem
deponit:
Talarem assumit chlamydem
Ut
Et Confusus coram mundo, & perfusus
suo sanguine,
Toto se corpore involbat.*

Fordítsd el szemedet Anglia, a véres tragédiának előidézője és kegyetlen szemlélője. Az isteni küldött tollat ragad és tinta helyett királyi vérbe mártva felírja a végszavakat:

REX CAROLUS
EVANUIT.

Ezzel a tragédia véget is ér.⁵⁶ Természetesen egy ilyen rövid tartalmi kivonat éppen csak az előadott események ismertetésre szorítkozik és csak nehezen tudja érzékeltetni az eredeti barokk ékesszólását, lendületét, szójátékait. Vi-

⁵⁶ Az idézett részletek, az idézés sorrendjében *Carolus Stuardus*, 2, 13, 15, 18—9, 22, 26—7.

szont arra elegendő, hogy lássuk: az angol király tragikus útjának legfőbb állomásait jól ismerték nálunk még olyanok is, akik nevelésüknél fogva elég messze állhattak az angol szellemtől, mint például a nagyszombati iskola diákjai. A protestáns eredetű könyvek, a *Lux Mentium*, az *Angliai Independentismus*, a Ladiver-féle disszertáció és az *Anglicum Spicilegium* mellett a *Carolus Stuardus* értékes bizonyossága a magyarországi katolikusokban is ébredező érdeklődésnek Anglia és angol dolgok iránt.

* *
*

Tekintsünk végig a fejezetben foglaltakon. Azt látjuk, hogy a tizenhetedik század középső évtizedeiben hirtelen és rendkívüli mértékben megerősödnek azok a szálak, amelyek az angol és a magyar műveltséget összekötik. A puritánság politikai szereplése ellenszenvet kelt ugyan Magyarországon, de a puritánság, mint világnézet mégis diadalra jut protestánsaink között. Utazóink tömegesen látogatják a szigetországot és elhosszabb magukkal az angol nyelv és az angol irodalom szeretetét. Az irodalom természetesen elsősorban vallásos irodalmat jelent az ő számukra, ennek a termékeit magyarítják meg nagy igyekezettel nemzetük hasznára. William Ames művei elősegítik a protestáns hittudomány és hitszónoklat, a magyar iskolaügy és tudomány fejlődését, a kevésbé ismert írók munkái pedig értékes gyöngyszemeivé válnak hitbuzgalmi irodalmunknak és átalakítólag hatnak különösen a magyar kálvinista jellemre. De e mellett a világi irodalom egyes alkotásai is eljutnak hozzánk: Bacon bölcselete buzgó hívőre talál Bayerban, essayi pedig Zrinyire hatnak. A magyarság katolikus részében szintén felfedezhetjük az Anglia iránti érdeklődés első gyenge nyomait. Az angol műveltség azon az úton van, hogy jelentős tényezőjévé váljék az egész magyar műveltség fejlődésének.

A SZÁZAD VÉGÉN

„Minden völgynek hegye, napnak éje vagyon“ — írja Illyefalvi István a fentebb ismertetett *Jepha*-fordítás elején: éppen így az angol-magyar érintkezés sem maradhatott sokáig olyan élénk és termékeny, mint amilyennek a század derekán megismertük. A magyar protestánsok érzelmei ugyan semmit sem változtak, az angol nép részéről pedig meg is nőtt az érdeklődés a magyarság iránt, de ez korántsem volt elég. A tizenhetedik század utolsó évtizedeiben a magyar belpolitika olyan irányba tért, amely határozottan kedvezőtlen volt az angol-magyar kapcsolatokra. Amikor sokesztendő kemény küzdelem után végre sikerült a törököt kiszorítani az országból, az egész szentistváni Magyarország a Habsburgok jogara alá került, akik mintegy lerázva magukról azt a féket, amelyet az önálló erdélyi fejedelemség jelentett, most már teljes erejükkel munkálhatták régi álmuknak, a magyarság megtörésének s az összbirodalomba való beolvasztásának megvalósítását. Ez a politika természetesen magával hozta azt is, hogy a rebellis népet el kellett zárni minden nyugateurópai befolyástól, többek közt az angoltól is, mert Anglia igaz, hogy hasznos szövetségese volt a Habsburg-háznak a XIV. Lajos ellen viselt háborúban, de azért mégis csak az az ország volt, ahol nemrégiben kivégeztek egy királyt; ahol a hatalom kezdett a parlamentbe tömörült köznemesség és középosztály kezébe átmenni; és ahol a Habsburgoktól üldözött protestantizmus az államvallás rangjára emelkedett. Ezért a Diploma Leopoldinum aláírása után a bécsi udvar „egészségügyi kordont“ vont Magyarország nyugati határán és megszüntette, vagy legalább is megnehezítette.

tette az érintkezést angolok és magyarok között. Az osztrákok elkülönítő politikáját önkéntelenül is elősegítette a Rákóczi-szabadságharc, amely gyakorlatilag lehetetlenné tette a külföldi utazást és megbénította a nyomdák működését is. Azonfelül Rákóczi kénytelen volt francia segítséget kérni, elfogadva a francia hitelt, a francia kiképző tiszteket és bizonyos mértékben a franciás műveltséget is. Ilyen körülmények között az angolok és magyarok közötti érintkezés esetei fokozatosan megritkultak és ennek arányában gyengült a magyarországi angol kultúrhatás is, ami pedig kar volt, mert a restauráció, de még inkább az 1688-as dicsőséges forradalom után egyre gyorsabban kezdtek bontakozni az angol szellemi élet új, modern vonásai, amelyek sok ösztönzést adhattak volna a magyar szellemiségnek.

A vallásosság természetesen továbbra is kiemelkedő vonása maradt a szigetország életének. De a nemzedékről-nemzedékre húzódó hitviszályok, különösen pedig a polgárháború évtizedes nyomorúsága elkerülhetetlenül lekoptatták az ellentétes nézetek sűrűlő felületeit és lehetővé tették a vallási türelem érzésének kifejlődését. Közvetlenül a restauráció után az államegyház néhány erélyes rendszabályt léptetett életbe a disszidentekkel szemben, kényszerítve őket az anglikán istentisztelet látogatására és betiltva minden sajtótevékenységüket. De ez csak reakciója volt a puritánság alatt elszenvedett sérelmeknek és a sérelmek emlékének halványulásával gyengültek az intézkedések is. Az 1689-ben kiadott *Toleration Act* törvényesen is megadta a protestáns disszidenteknek a saját templom és saját iskola fenntartásának jogát, az 1691-ben kiadott, félhivatalos kézikönyv, *The New State of England* szerzője pedig már annak a reményének adott kifejezést, hogy „a disszidentek, látván az államegyház páratlan tudományát és a protestáns valláshoz és érdekekhez való legyőzhetetlen ragaszkodását, le fogják rázni magukról alaptalan előítéleteiket és inkább választják az egyesülés boldogságát, mint a hitszakadás veszedelmeit.”¹ Ez a remény ugyan nem teljesült, mert a felekezetek sosem tértek vissza többé az anyaegyház kebelébe, de a szavak igen jól jellemzik a korszak békülékeny hangulatát. Sajnos, a békülékenységek nem

¹ [Miege, Guy], *The New State of England*, London 1691, ii, 67.

terjedt ki sem a római katolikusokra, sem a szélsőséges szektákra, mert úgy látszott, hogy a katolicizmus az ország függetlenségét veszélyezteti, a szekták republikánizmusa pedig a fennálló államrendet: ilyen politikai megfontolások miatt ezeknek a felekezeteknek a tagjai jogtalanok maradtak. De azért az angol vallásosság nagyot változott: a puritánizmus mindent felemésztő lángjai szívet-lelket melengető tűzzé szelidültek. Nem messze volt már az az idő, amikor Pope úgy fordulhatott Istenhez, mint „mindenki Atyjához”. A *Universal Prayer* kezdősorait,

*Father of all, in ev'ry age,
In ev'ry clime adored,
By saint, by savage and by sage,
Jehovah, Jove or Lord,*

még nem fogalmazta meg így a költő, de a közös atya és a világtestvériség gondolata már ott élt az emberek lelkében. Clark megállapítása szerint „az egész korszakban nem találunk egyetlen vértanút, egyetlen szentet, sőt egyetlen klasszikusnak mondható hitbuzgalmi munkát sem, de annál több nyoma van a karitatív és humánus tevékenységnek... Tiltakozások hangzottak el a börtönrendszer kegyetlenségei ellen és megkezdődtek az első lelkiismeretvizsgálások a rabszolgakereskedelem és a gyarmati rabszolgaság miatt. A quaker dologházak és a részben quakerektől, részben másoktól származó, félig filantrópikus, félig üzleti tervezgetések a szegények megsegítéséről, mind előrevetették már a szociális reform árnyékát.”²

Az egyre inkább gyakorlati-erkölcsi irányba tolódó vallásosság mellett a tudományos problémák iránti érdeklődés is jellemző vonása volt a késői Stuartok Angliájának. Miután Charles megalapította a Royal Society-t, 1662-ben, a tudomány egyszerre divatbajött és a király példáján felbuzdulva még a laikusok is távcsövön keresztül nézegették az eget vagy mikroszkópiai kísérleteket folytattak otthonukban, amint azt Pepysnél olvashatjuk.³ De természetesen ennél sok-

² Clark, *Later Stuarts*, 151—2.

³ Pepys, *Diary*, 1666 július 29 és augusztus 7.

kal fontosabb volt az a valóban magasszínvonalú tudományos munka, amelyet a két egyetem professzorai és a Royal Society tagjai fejtettek ki. Az ő érdemükből lassan kialakultak az egyes szaktudományokat egymástól elválasztó határok, tisztázódtak az egyes diszciplínák módszerei. A legnagyobb fejlődésen a matematika és a fizika ment keresztül, ahol az oxfordi professzor, John Wallis és az inkább építészként ismert, de eredetileg csillagász és matematikus Christopher Wren előmunkálatai lehetővé tették Isaac Newton megállapításait a binomokról, a differenciál- és integrál-számításról és a gravitációs törvényről. Newton főműve, a *Principia Mathematica*, 1687, egycsapásra megmagyarázta az egész ég mechanizmusát és a kortársak szemében végleges érvénnyel megállapította mind a matematika, mind a fizika alaptörvényeit. Amint azt Pope sírfelirata mondja Newtonról:

*Nature and Nature's Laws lay hid in Night.
God said, Let Newton be! and all was Light!*

A vegytan tudományának szintén megvolt a newtoni méretű művelője Robert Boyle személyében, aki azonban nem juthatott el a nagy felfedezésekig, mert korán jött és mielőtt az igazi kutató munkába kezdhetett volna, meg kellett előbb tisztítania tudományának területét az alchimistáktól örökölt sok tévedéstől és dogmától. A gázokról szóló törvénye ma is érvényes alaptétele a légneműek fizikájának. Nálánál kisebbjelentőségű, de szorgalmas tudós-egyéniségek úttörő munkát végeztek az ásvány-, növény- és állattanban s felfedezéseikkel szép gyakorlati eredményeket is értek el. Általában a tudományok eredményei kezdtek már megmutatkozni, nemcsak a mezőgazdaságban, az iparban és az orvostudományban, hanem a hajózásban, a hajóépítésben, ágyúöntésben és általában a mérnöki tudományokban. Bacon mondása a tudományról, amely hatalom, kezdett egyre jobban beigazolódni és a tudósok tevékenységét kezdték már nem úgy tekinteni, mint esoterikus szórakozást, hanem mint az államra és a közösségre nézve is fontos munkát.

A tudományok mellett nagyot haladtak a mindennapi élet megszépítését vagy kényelmesebbé tételét célzó mesteriségek, illetőleg művészetek. A világi építkezésben a régi góti-

kus építészeti hagyományai elhanyaglottak, helyt adva Christopher Wren és John Vanbrugh olaszos renaissance-stílusának: ebben a stílusban készültek országszerte az új főnemesség palotái, sőt itt-ott már a nemesi kúriák is, nagy, világos ablakokkal, elegáns diófa bútorokkal, és mindenféle kényelmi berendezéssel. A gyorskocsi intézményessé tétele lehetővé tette a többé-kevésbé menetrendszerű, olcsó közlekedést s a londoni polgár előre megszabott idő alatt érhetett el Dublinba, Yorkba vagy pedig a divatos fürdőkhöz, Bathba, Harrogate-be, Cheltenham-be. Akik nem tudtak utazni, azokat is közelebb hozta egymáshoz a királyi szabadalomlevéllel létesített posta, amely a kilencvenes években már komoly szervezet volt, 182 városban működött és 10 postahajóval bonyolította le a forgalmat Anglia és a külföld között. Az újítások terén természetesen a 800,000 lakosú óriásváros, London vezetett: megvoltak nemcsak a nagy kórházai, középületei és kollégiumai, hanem volt utcai világítása és szervezett tűzvédelme, sőt tűzbiztosító intézete is. Itt volt a társasélet középpontja, itt székelt az udvar, itt éltek a főnemesség hangadói, ide tódultak mindenhonnan Angliából a tehetségesek és a kalandorok, megtöltve a közel 3000 kávéházat és irányítva politikát, ízlést, divatot, irodalmat.⁴ A társadalmi osztályok még külön éltek, egymás mellett, vagy inkább egymás felett, de azért az a diadal, amelyet a parlamentben egyesült *sqwirearchy* és polgárság aratott az abszolút királysággal és annak legfőbb támaszával, a főnemességgel szemben, kiegyenlítőleg hatott és elősegítette a demokratikusabb társadalom kialakulását. Általában, a restauráció utáni Anglia hatalmas lépésekkel haladt előre a polgárosodás útján.

Ebben az időben nagyon megnőtt az angoloknak Magyarország iránti érdeklődése is. Felülről kezdve, vagyis magával a királlyal és udvarával, a katolikus hajlandóságú Charles II és a nyíltan katolikus James II után ismét protestáns érzésű uralkodók kerültek a trónra, akik sok jelét adták a magyarság iránt érzett rokonszenvnek. Így például William of Orange

⁴ A postáról s a többi újításról lásd Miede, *The New State of England*, i, 355-ig ii, 47-8; a társas életről Clark, *The Later Stuarts*, 344.

gyámfiává fogadta a fiatal II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmet és diplomáciai támogatásban részesítette, ezenkívül pedig állandóan érdeklődött magyar protestáns tudósok munkái iránt.⁵ A Stuart-ház utolsó tagja, Anne, lehetővé tette erdélyi protestáns kultúrintézményeknek angol pénzzel való támogatását és követei által sokáig segítette a magyarok ügyét a bécsi udvarban.⁶ Az uralkodói érdeklődés természetesen irányítólag hatott a főnemességre is, akik közül többen kifejezést adtak magyarbarát érzéseiknek.⁷ Különösen azok szerették meg a magyarokat, kik közelről érintkezhettek velük, így a bécsi angol követek és a konstantinápolyiak, akiknek szokásos útja Magyarországon vezetett keresztül. Közülük, Lord William Paget például közbenjárt magyarokért a császárnál és diákokat vitt el magával Angliába, gondoskodva neveltetésükről.⁸ Paget egyik utódjának, George Stepney-nek

⁵ William of Orange és II. Apafi Mihály kapcsolatáról lásd Angyal, *Erdély*, 105. A király elfogadta például Vecsei M. István *Analytica D. Johannis Apostoli & Evangelistae S. Apocalypseos Paraphrasis* című, 1690-ben Franekerben kiadott munkájának ajánlását. Szabó, *RMK*, iii/2, 376. Otrókosi Főríz Ferenc *Apocalyptica Tuba quinta*-jáért, Amsterdam 1690, elismerését fejezte ki a szerzőnek. Pintér, *Irodalomtörténet*, iii, 545.

⁶ A nagyenyedi kollégium felsegítésére indított angliai gyűjtésről ír P. Szathmáry Károly, *A gyulafehérvári főtanoda*. A Rákócziinak juttatott diplomáciai segítségről Angyal, *Erdély*, 119—178.

⁷ Így például Anne minisztere, Sunderland és maga Marlborough is, aki nagyon sajnálkozott azon, hogy a Rákóczi-szabadságharc után „ezt a szegény népet keresztre fogják feszíteni.” Hóman-Szekfű, *Magyar Történet*, vi, 75.

⁸ Eddig négy angol követről tudunk, aki Magyarországon át vette útját Konstantinápoly felé ezekben az időkben. Lord Henry Howard, később Duke of Norfolk (1628—1684), Evelyn barátja és az oxfordi egyetem mecénása, 1664-ben utazott erre. Utját leírta Burbury, John, *A Relation of a Journey of the Right Honourable My Lord Henry Howard from London to Vienna and thence to Constantinople*, London 1671. Egy másik követ, William Hussey 1691 tavaszán utazott át Magyarországon. Jelentése ma a Public Record Office-ban van, Londonban. Idéz belőle Angyal, *Erdély*, 106—7. A harmadik, William Harbord (1635—1692), politikus és képviselő, aki mint önkéntes ott volt már Buda visszafoglalásánál is. Őt 1692-ben küldötte William király Konstantinápolyba, de már útközben meghalt Belgrádban. Szerepéről Buda alatt lásd *DNB, Suppl.*, ii, 587. Követjárásáról ír Angyal, *Erdély*, 109. A negyedik, Sir William Paget (1637—1713), négy évig volt angol

őszinte magyarbarátsága is közismert történeti tény. Ő volt az, aki hollandi követtársával együtt sokaig közvetített Rákóczi és a bécsi udvar között, sajnos eredménytelenül.⁹ A követeken kívül személyes kapcsolatba kerültek a magyarsággal azok a sokszor egészen magasrangú angol katonák is, akik résztvettek a felszabadító hadjárat különféle hadműveleteiben, így Walter Leslie, a költő Zrinyi fegyvertársa, Jacob Richards, a budai ostrom történetírója, később William of Orange és Marlborough hadimérnöke, aztán Francis Taaffe, Earl of Carlingford, az osztrák hadsereg tábornagya és még sokan mások is.¹⁰ De a Magyarországot meglátogató angolok számának szaporodásán kívül a sok magyartárgyú angol könyv, röpirat és hírlapi cikk is amellel tanúskodik, hogy az angolok érdeklődése megnövekedett ebben az időben. A török háború eseményeit és szereplőit több könyv ismerteti,¹¹

követ Bécsben, aztán Harbord halála után megbízták a konstantinápolyi követség vezetésével. 1692-ben utazott le új állomáshelyére és 1702-ben tért vissza hazájába, Erdélyen át. A visszautazás történetét Edmund Chishull írta meg, a Turkey Company szmirnai telepének lelkésze (1671—1733), aki Paget kíséretében tette meg az akkor nem egészen veszélytelen utat. Könyve, *Travels in Turkey and Back to England*, London 1747, sok érdekes adatot tartalmaz az angol kultúra magyarországi elterjedésére vonatkozólag. Gyöngyösi Pál hittudósunk Paget közbenjárására kapta vissza nagyértékű elkobzott könyveinek legalább egy részét; lásd Trócsányi, „Református teológusok“, *Angol Filológiai Tanulmányok*, v—vi, 125. Az általa pártfogolt diákok közül az egyik Almási Benjamin volt, mondja Bod, *Athenás*, 4.

⁹ Erről tanúskodik két egykorú kiadvány, *Conditiones Armistitii, Tyrnaviae 1706* és *Békességről való Punctum*, Bécs 1706. Újabbán Angyal, *Erdély*, 119—161.

¹⁰ Leslieről nem nagyon rokonszenvesen ír Széchy, *Zrinyi*, iv, 83, 159, 173. Taafferéről és több más önkéntesről lásd Markó Árpád cikkét, „British Soldiers at the Recapture of Buda“, *Hungarian Quarterly*, iii, 1937. Jacob Richards munkája *A Journal of the Siege and Taking of Buda*, London 1687.

¹¹ Néhány angol munka a magyar-török háborúról: *An Account of the Imperial Proceedings against the Turks. With an Exact Diary of the Siege of Newheusel and its Taking*, London 1685 (a címben említett Newheusel = Érsekújvár); *Observations upon the Warre of Hungary*, London 1689; Rycaut, Sir Paul, *History of the Turkish Empire, from 1623 to 1627*, London 1679; R. D., *Historical and Political Observations upon the Present State of Turkey ... Together with the Present State of Hungary and History of the Wars to this Day*, London

különösen Thököly romantikus pályafutása ragadja meg az angol képzeletet, amint az kitűnik a rávonatkozó adatok viszonylag nagy számából.¹² A magyar gályarabok sorsa is sokáig foglalkoztatja az angol közvéleményt.¹³ Edward Browne útikönyve, *A Brief Account of Some Travels in divers Parts of Europe viz. Hungaria* (etc.), 1685-ben már második kiadásban jelenik meg és megjelennek irodalmi művek is, amelyek magyar eseményeket mutatnak be. Roger Boyle, Earl of Orrery, *Mustapha, the Son of Solyman the Magnificent* című színdarabját, amely Magyarországon játszódik le, négyszer adják ki a század végén és valószínűleg igen sokszor színre is kerül.¹⁴ A névtelen szerzőtől való *The Seraskier Bassa* című történeti regény pedig azt igéri a címlapon, hogy mindent elmond, ami Buda ostrománál történt.¹⁵ Egy szóval irodalmi adatok is igazolják azt, hogy az angolok figyelemmel kísérték a magyarországi eseményeket a tizenhetedik század utolsó évtizedeiben.

Ugyanekkor a magyarság részéről is igyekeztek fenntartani az angol néppel és műveltséggel való személyes kapcsolatokat. Tarczali Pál (1671). Adámi János (1675 körül), Almási Péter, Gávay Mihály, Böszörményi Rátz János

1683. Ide számít Richards fent említett leírása a budai ostromról és bizonyos mértékig Apafi Mihály hadüzenetének angol fordítása is: *Declaratio Belli Hungarici, Nuper Edita A Serenissimo Michaelae Apafio... The Declaration of the Hungarian War, Latelly set out by the most Illustrious Michael Apafi, Prince of Transylvania, Against the Emperour's S. Majesty. According to The Transylvanian Copy*, London 1682.

¹² Lásd *Memoirs of Emeric Count Teckely. In Four Books. Translated out of French*, London 1693, továbbá Kropf Lajos, „Az angol Thökölisták”, *Századok*, xl, 1906; Fest Sándor, „Régi angol költemények Thökölyről”, *Századok*, xlvii, 1912; Pivány, Eugene, „Hungarians of the 16th and 17th Centuries in English Literature”. *Studies in English Philology*, ii, 1937.

¹³ Kropf Lajos több idevonatkozó könyvet és röpiratot ismertet, „A magyar gályarabok történetéhez”, *Századok*, xxxii, 1898.

¹⁴ Első előadása 1665-ben volt. Könyvalakban 1668-ban jelent meg, újabb kiadásai 1669, 1672 és 1690. Lásd Róna Éva, „Magyar vonatkozások a XVI—XVII. századi angol irodalomban”, *Angol Filológiai Tanulmányok*, i, 1936.

¹⁵ *The Seraskier Bassa. An Historical Novel of the Times. Containing all that pass'd at the Siege of Buda... Out of French*, London 1685.

(1676), Zádori M. István (1681 körül), Kaposi Sámuel (1685-9 között), Kolozsvári István (1685) és mások utazásai fenn tartották a református teológusok angliai tanulmányútjának hagyományait.¹⁶ Nikléczi Boldizsár, a nápolyi gályarabságból kiszabadult alsósztrigovai lelkész négy hónapot töltött Londonban, 1676 novemberétől 1677 márciusáig, mint a gályarabok küldöttségének tagja és értékes diplomáciai tevékenységet fejtett ki a magyar protestantizmus érdekében.¹⁷ Otrókoci Főríz Ferenc, aki szintén tagja volt ennek a küldöttségnek, sokat volt Oxfordban és később, 1690-ben, újra visszatért a Bodleian Library könyvei közé, hogy ott fejezze be *Origines Hungaricae* című munkáját. Ott jelent meg — állítólag — először *Theologia Prophetica*-ja is.¹⁸ Egy Szilágyi (Sylvanus) György nevű hazánkfia is letelepedett Londonban 1676 körül és nagy becsületet szerzett a magyar névnek, mint klasszika-filológus.¹⁹ Azonban a kilencvenes években az utazók száma kisebbedni kezdett. A bécsi udvar elkülönítő politikája kezdte éreztetni hatását. Az angol utazókat nem lehetett távortartani Magyarországtól: a bécsi hatóságok hiába tartóztatták Hussey-t is, Harbordot is, mindkettő nekivágott az útnak, éppen úgy, mint két évtizeddel később a hófűvásokkal, farkasokkal, sőt tatárokkal ijesztgetett Wortley-házaspár.²⁰ De a magyar utazók kényszerhelyzetben voltak és

¹⁶ Tarczali, Adámi, Kaposi, Kolozsvári és több más teológus utazásáról lásd Trócsányi, „Református teológusok“. Almási, Gávay és Böszörményi Rátz londoni tartózkodásának emlékét Nikléczi Boldizsár emlékkönyve őrizte meg, lásd Asztalos Miklós, „A gályarab Nikléczi Boldizsár diplomáciai utazása“, *Károlyi Árpád-Emlékkönyv*, Bp. 1933.

¹⁷ Nikléczi útjáról lásd *Emlékkönyv*-ét, amely az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában van, „Duod. Lat. 81.“ jelzet alatt. Röviden ismerteti Asztalos Miklós fenti cikke.

¹⁸ Otrókoci Főríz oxfordi tartózkodásáról lásd saját könyvének előszavát, *Origines Hungaricae*, Franeker 1693, xxxiv, xxxviii. A *Theologia Prophetica*-ról Szabó Károly állítja, hogy első kiadása Oxfordból való. Lásd *RMK*, ii, 607. Viszont az *RMK* iii. kötetében nincs nyoma.

¹⁹ Isokrates, Theokritos, Homeros, Aisopos és Plutarchos munkáit adta ki 1676 és 1687 között. *RMK*, iii/2, 83, 253, 272, 273, 288, 320, 571.

²⁰ Hussey és Harbord feltartóztatásáról lásd Angyal, *Erdély*, 106 s köv. lapokon. Lady Mary esetéről lásd *Letters of the Right Honourable Lady M-y W-y M-e*, New Edition, Berlin 1799, 75—92.

amikor azt tapasztalták, hogy hosszú hónapokig kell az útlevelelre várni és a visszaérkezéskor még mindenféle kényelmetlenségnek is ki vannak téve, egyre nehezebben szánták rá magukat a nagy útra. Nem akartak úgy járni, mint az 1697-ben útnakindult és oxfordi doktorátust szerzett Gyöngyösi Pál, akit visszatérésekor feltartóztattak és nagyértékű könyveinek átadására kényszerítettek.²¹ Az 1700-as évek elején aztán a szabadságharc majdnem teljesen végetvetett minden angliai utazásnak: 1704 és 1711 között csak három magyarról tudunk, aki Angliában járt, közülük is csak egy volt tanulmányúton járó teológus, az 1710-ben kinnjárt Csécsi János, a másik kettő Rákóczi két diplomatája, Klement (1709 és 1711) és Körtvélyessy (1710).²²

Az érzelmi állásfoglalás azért nem változott meg az angolokkal szemben — ezt éppen angol utazók feljegyzései igazolják. William Hussey azt írja jelentésében, hogy midőn a Dunán lefelé haladt, egy baranyamegyei protestáns küldöttség kereste fel, őt község képviselőjében és az angol király segítségét kérte a püspök kegyetlen elnyomása ellen. A követek dicsérték „Vilmos királyt”, mint a protestantizmus előharcosát és elmesélték, hogy Erdélyben alig van ház, amelyet ne díszítene Őfelsége arcképe.²³ Az ilyen állításokat, amelyeket egyszerű falusi emberek hoztak fel *captatio benevolentiae*-képpen, nem szándékozunk ugyan teljes mértékben elfogadni, de például Lord William Paget ugyanazt a nagy bizalmat és nagyrabecsülést tapasztalta, amikor hazafelé ment keresztülutazott Erdélyen. A határon ágyúlövésekkel fogadták, mint valami királyt; az erdélyi nemesség tagjai felváltva látták el az útimarsal tisztjét; se szeri, se száma nem volt a tiszteletére rendezett lakomáknak és persze az egészségére kiürített kupáknak sem. Mindenki akivel csak beszélt, mintegy adótnak tételezte fel, hogy közben fog járni Bécsben a magyar protestánsokért.²⁴ Ugyanezt a szilárd meg-

²¹ Chishull, *Travels*, 106.

²² Csécsiről lásd Trócsányi, „Református teológusok”, 124; a két diplomatáról igen bőven Simonyi Ernő, *Angol diplomatiai iratok II. Rákóczi Ferenc korára*, Bp. 1872—3, továbbá Angyal, *Erdély*, 165—76.

²³ Hussey jelentéséből idézi Angyal, *Erdély*, 107.

²⁴ Paget úttjáról lásd Chishull, *Travels*.

győződést látjuk a nagyenyedi kollégium vezetőségének viselkedésében is, 1704-ben. Ebben az évben Rabutin tábornok csapatai felégették a kollégium épületeit s így a nagymultú kultúrintézmény valóban kétségbeesett helyzetbe került. De a kollégium kurátorai azonnal Angliába küldöttek segítségért és bizalmuk be is igazolódott: az Anne királynő engedélyével megtartott gyűjtés hatalmas összeget eredményezett, amely nemcsak az újjáépítésre volt elég, hanem még egy évszázaddal később is biztos alapját képezte a kollégium költségvetésének.²⁵ Utolsó példaként szabadjon Rákóczi Ferencnek az angol királynőhöz írott levelét említenünk. Amikor a magyar ügy egészen elveszettnek látszott, a fejedelem a királynőhöz fordult és közvetítését kérte a bécsi udvar felé. „Felséged boldog királysága szabadságának ragyogó csillárja előtt kialvó gyertyánkkal jelenünk meg“ — írta 1710 augusztus 26-án.²⁶ Sajnos a királynő már nem tehetett semmit, de a fejedelem bizalma annak az országnak az uralkodójában, mely névszerint hadban állt az övével, mindennél jobban jellemzi a korszellemet.

A bizalom és a rokonszenv különböző megnyilvánulásai ellenére a magyarság Angliai-képének vonásai lassanként halványodtak. Edmund Chishull, akiről már fentebb említettük, hogy 1702-ben látogatta meg hazánkat, még angolul beszélhetett sokfelé az országban, nemcsak főiskolai tanárokkal, de egyszerű falusi lelkészekkel is. Ő még helyén találta Kaposi Sámuel, a gyulafehérvári kollégium tudós professzorát, angol könyvekkel teletömött dolgozószobájában és örömmel hallotta tőle, hogy a kollégiumban rendszeresen tanítják az angolt. Ő még egykori oxfordi diákokkal találkozott Debrecenben és általában az volt a benyomása, hogy a magyarok igen jól vannak tájékozódva Anglia felől. Ez azonban legfeljebb az idősebb nemzedék tagjaira vonatkozhatott, akikkel Chishull érintkezett, de semmiképpen sem a fiatalokra. Ezeknek már alkalmuk sem volt arra, hogy lépést tartsanak az újabb fejleményekkel. Az elkülönítő politika következtében a korszak legnagyobb angol teljesítményei is

²⁵ Az „angliai pénzről“ lásd Bod, *Athenás*, 210 és P. Szatmáry, *A gyulafehér-nagyenyedi kollégium története*.

²⁶ Rákóczi leveléből idézi Angyal, *Erdély*, 171.

meretlenek maradtak a magyarok előtt és általában az irodalmi hatás is nagyban lecsökkent.

Régi hatások továbbrezgése

Természetesen az irodalmi hatás csökkenése csak fokozatosan következett be és kezdetben annál is kevésbé volt észrevehető, mivel a régebből ismerős Ames, Bayly, Campion, Jewel, Perkins újabban lefordított művei, vagy munkáik újabb kiadásai felejtetni tudták a friss írók hiányát. William Ames-nek a harmincas években kezdődő népszerűsége a hetvenes-nyolcvanas években tetőződött. Ekkor jelent meg a két főmunka, — a *Medulla* és a *De Conscientia* — teljes szövegkiadása; ekkor írták Martonfalvi György, illetőleg Tisza Varsányi Dániel vaskos magyarázó köteteiket; ekkor jelent meg a *Jo cselekedetek gyemant köve* (1678) és a *Catena Salutis* (1667 és 1682), mindkettő a *Medulla* alapján. Ekkor nevezte Amest a *De Conscientia* lelkes kiadója, Töltesi István nyomdászmeister „szent szándékú, minden szentéletű ember emlékezetére méltó“ férfiúnak, aki „Isten ügyének legkitartóbb bajnoka, legerősebb oltalmazója és a szakadároknak, különösen a római-pápásoknak legigazibb kalapácsa.“²⁷ Ameshez hasonlóan Perkins is megmaradt a század végéig a kedvelt írók sorában, tanú rá a *Kettős kereszt* cím alatt 1685-ben kiadott két dialógus és Csúzi Cseh Jakab *Lelki Bölcseségre Tanító Oskolá*-ja, a perkinsi *Metanoiologia* magyar változata. Lewis Bayly *Praxis Pietatis*-ából 1677, illetőleg 1678-ban jelent meg a hatodik és a hetedik kiadás; a könyv kedveltsége mellett bizonyít Drégelypalánki János rövidített kiadása, a *Praxis Pietatis Contracta*, 1692, továbbá az 1674-es tót és az 1683-as német változat is.²⁸ 1684-ben megjelent még az ismeretlen szerzőtől való *Lelki A Be-Ce* negyedik kiadása is. De a korszak végére elfogytak a régi mesterektől szár-

²⁷ Ames, *De Conscientia*, Debrecen 1685, (6).

²⁸ [Bayly Lewis], *Praxis Pietatis. To gest, O Cvicenij se ropoboznosti pravé, Knjzka milostna...* Lőcse 1674 és Bayly, Lewis, *Schriftmessiger Weg-Waiser zur seligen Sterbe-Kunst...* Genommen aus dem schönen Büchlein *Praxis Pietatis...* Brassó 1683.

mazó munkák és az 1700-as évek elején már csak két ide-sorolható könyv jelent meg, Campion *Rationes Decem-je* 1700-ben és Jewel *Apologia*-ja 1704-ben. Mindezekről már az előbbi fejezetekben megemlékeztünk s csak azért említettük itt meg újból, hogy könnyebben beleilleszthessük az időbeli összefüggésekbe.

Újabb vallásos írók

Az írók közül, akiket századunk utolsó évtizedeiben ismertek meg Magyarországon, elsőnek említjük Nicholas Byfieldet (1579—1622). Byfield Oxford neveltje volt, majd a middlesex-i Isleworth lelkésze, puritán gondolkodású hittudós, aki azonban alkalmazkodott az államegyház kíván-ságaihoz s így megmaradt állásában korai haláláig. Hittudo-mányi munkákat írt, amelyek eljutottak Magyarországra is, mert Komáromi Csipkés György őt is a híres angol exegéták között említi.²⁹ Főműve, *The Marrow of the Oracles of God*, 1620-ban jelent meg és 1640-ig 11 kiadásra volt belőle szük-ség.³⁰ Ezt fordította le Köleséri Sámuel debreceni prédikátor is 1666-ban, *Idvesség Sarka* címmel; a magyar fordítás nép-szerúsége azonban korántsem volt akkora, mint az eredetie, mert csak egy második kiadásról tudunk, amely Sándor István szerint 1676-ban jelent volna meg Debrecenben.³¹

Ez az *Idvesség Sarka* a Szentírásban foglalt hitigazsá-gok népszerű összefoglalása. A munka hasznának ismertetése után hosszabb-rövidebb fejezetekben beszél a szerző Istenről, a teremtésről, az isteni gondviselésről, az eredeti bűnről és hasonlókról. Aztán áttér a megváltásra, összefoglalja a tud-nivalókat Krisztus emberségéről, prófétai, papi és királyi tisztéről. Egyes fejezetek szólnak még az Anyaszentegyház-ról, a megigazulásról, a feltámadásról, az utolsó ítéletről és a mennyországbeli nagy-nagy dicsőségről. Köleséri nem szóról-szóra követi az eredetit, hanem bizonyos önállósággal dolgozik. Amint maga írja: „Kitül tanultam e könyvecskében

²⁹ Byfield életéről lásd *DNB*, viii, 112. Komáromi az *Anglicum Spicilegium* 4. lapján említi.

³⁰ *Cambridge Bibliography*, i, 684.

³¹ Sándor István, *Magyar könyvesház*, Győr 1805, 52.

foglalt dolgoknak velejét? Ama nagy tudományú Angliai praktikus teológustól, Bifield Miklóstól, úgy mindazonáltal, hogy a magam ítéletének szabadságát magamnak tartottam, nem követvén őtet ígéről-igére, hanem a magam kezeszennyét is rajta hagyván.“³² Láthatólag igen nagy buzgalommal és lelkesedéssel végezte az átdolgozás feladatát, de mindamelllett fejtegetései kissé szárazak és már nem tudják lekötni a mai olvasót.

Köleséri egyébként az *Idvesség Sarka* előszavában bejelenti, hogy rövid időn belül hozzáfog „ama széles tudományú Usserius Jakob Theológiájának“ lefordításához is.³³ James Ussher (1581—1656) az írországi Armagh érseke volt, kiváló művelője a teológia mellett a patrisztikának és Írország őstörténetének.³⁴ Műveit jól ismerhették hazánkban is, mert körülbelül 12 kötet máig is megvan a debreceni kollegium könyvtárában³⁵ és mert „*Corpus theologicum*-át, melyet az Angliai nyelven írt“, forrásai között említi Komáromi Csipkés György,³⁶ de fordításban nem jelentek meg soha. Köleséri fentemlített terve csak jámbor szándék maradt, amelynek megvalósítására hiányzott az idő és az erő.

Ezzel szemben Köleséri kiadott egy erősen puritán szellemű szentbeszédgyűjteményt, „az emberek lelki állapotjának megrostálására, rész szerint Anglus authorokból, rész szerint maga elmékedéseiből össze szedegetvén.“ Ez az 1677-ben Debrecenben kinyomtatott *Szent Iras Ramaiara Vonatott Fel-Keresztyen* volt, kétszázlapos kis munkácska, amely igen sok példányban maradt reánk.³⁷ Az angol forrásokról mindjárt az előljáró beszédben tájékoztat a szerző, mondván: „Ne ítélj úgy, mintha magamnak tulajdonítanám egészen a mások munkáit, mert én a világ előtt nem szégyellem megvallani, hogy ez munkámnak a dereka egy Matthaesus Medus névű Anglus authoré, némely részét pedig Antonius Burgessius

³² Köleséri Sámuel, *Idvesség Sarka*, Sárospatak 1666, 14.

³³ Köleséri, *Idvesség Sarka*, 18.

³⁴ Életrajza: *DNB*, lviii, 64—72.

³⁵ Bódonhelyi, *Angol puritánizmus*, 86.

³⁶ Komáromi, *Igaz hit*, (10).

³⁷ Szabó, *RMK*, i, 500.

és Thomas Hookerus munkáiból szedegettem.³⁸ Az említett írók közül Matthew Meade (1630—1699) Cromwell pártfogoltja volt, majd a protektor halála után száműzött és a Rye House-összeesküvés gyanúsítottja; Anthony Burgess (*fl.* 1652) katonapap volt Cromwell hadseregében, Thomas Hooker (1586—1647) pedig Amerikába vándorolt; apostoli hajlandóságú lelkész; mindhárom Cambridge neveltje és erős egyéniség.³⁹ Sajnos Köleséri nem mondja meg, hogy melyek voltak a felhasznált munkák és így találgatásokra vagyunk utalva, pedig érdemes volna tudni, hogy a három harcos puritán életművéből mi ragadta meg legjobban a magyar író figyelmét. Egyébként a 10 szép szentbeszédben több angol vonatkozású adatot is találhatunk, így például az 1555-ben máglyahalált halt anglikán vértanú Laurence Saunders történetét, Foxe nyomán és egy mondatot az „Evangeliumnak halcyon napjai”-ról, amely világosan mutatja az eredeti angol szöveg hatását.⁴⁰

Egy másik angol író, akinek sok népszerű munkája közül legalább egy megjelent magyarul is, a sokat szenvedett, sok börtönt megjárt puritán hittudós, Arthur Hildersam (1563-1632).⁴¹ Bennünket érdeklő munkájának eredeti címe *CLII Lectures on Psalm LI* volt, de a fordító [Nógrádi Mátyás püspök a hangzatosabb *Idvösség Kapuja* cím alatt bocsátotta ki a magyar változatot 1672-ben, Kolozsvárt. A munkának négy ajánlása is van. Az Apafi Mihály fejedelemhez intézettben találjuk a James király személyére vonatkozó furcsa tévedést, amelyről már megemlékeztünk.⁴² A debreceni polgároknak szóló verses bevezető boldognak mondja Debrecent, mert három kiváló György is él falai között: Komáromi Csipekés György, Krizsbai György, „kinek elméje törvényhez termett és beszéde Angliai nyelvhez” és Martonfalvi György. Kolozsvár szintén megkapja a maga dicsérő sorait.

³⁸ Köleséri Sámuel, *Fél-Keresztyén*, Debrecen 1677, (1).

³⁹ Életrajzaik: *DNB*, xxxvii, 180; vii, 308; xxvii, 295.

⁴⁰ Köleséri, *Fél-Keresztény*, 27.

⁴¹ Életrajza: *DNB*, xxvi, 382—3.

⁴² A 76. lapon.

A szerző szerint:

Kincses Kolozsvárnak Bécsben nagy ő híre,
El-hatott Anglusra, Gallusra szép neve.

Végül negyedszer az olvasóhoz fordul a fordító és elmondja, hogy a könyvnek kibocsátásában nem vigyázott világi dicsőségre, hanem Isten házának és az abban élő szenteknek javára. „Nem érhettem én el“ — mondja mentegetőzve — „az Angliai nyelvnek perfectioját; mindazonáltal Hildersamnak úgy megcirkáltam írását, hogy *ad rei veritatem* kifejezhettem elméjét. Az author el nem végezhetette éppen az egész zsoltárt, hanem csak félig éltében; de másokból én mind végiglen kitöltöttem, élvén mind más Anglusok, mind Deák authorok munkáival.“⁴³ A könyv érdemi része több mint 1400 lapra terjed; végighalad az 51-ik, úgynevezett bűnbánati zsoltárnak mind a 21 versén, részletesen ismerteti a bennük foglalt gondolatokat és puritán szellemű reflexiókkal kíséri. Talán érdemes róla megemlíteni azt is, hogy tudomásunk szerint a tizenhetedik században magyarra fordított angol munkák közül csak erről az egyről tud az angol irodalomtörténetírás.⁴⁴

Az eddigiekhez vegyük még hozzá az egyetlen példányban és megrongált címlappal reánkmaradt *Napnyugoti India* című egyíves munkát, mely nem annyira angol, mint inkább amerikai vonatkozású. Ennek szerzője, a címlap bizonyossága szerint, „Crescentius Matherus Bostóniai Léleki-tanító“, aki nem lehet más, mint Increase Mather (1639—1723), Harvard College egyik legelső elnöke.⁴⁵ Mather többször járt Angliában, így 1657/8-ban és 1688-ban is, amikor ő tolmácsolta James király előtt Massachusetts állam köszönetét az előbbi évben kiadott türelmi rendeletért. Ebben az évben néhány latinnyelvű levelet intézett Johann Leusdenhez, az utrechti egyetem tanárához, leírva bennük a kereszténység terjedését Amerikában s ezeket a leveleket nyomtatásban is megjelentette. A kis könyvecske több kiadást ért meg és végre 1694-ben magyar fordítását is kiadta Misztótfalusi Kis Miklós,

⁴³ Hildersam, *Időösség Kapuja*, (20).

⁴⁴ *DNB*, xxvi, 383.

⁴⁵ Életrajza: *DNB*, xxxvii, 27—8.

Kolozsvárt. Ma a debreceni kollégium könyvtárában pihen, mint a magyarság Amerika iránti érdeklődésének egyik legelső bizonyítéka és feldolgozóra vár.⁴⁶

Fordítások ismeretlen szerzőktől

Röviden megemlékezünk néhány kisebbjelentőségű vallásos munkáról is, amely a szerző nevének említése nélkül jelent meg ezekben az években.

Gyöngyösi István felsőbányai lelkész, aki Debrecenből ment Belgiumba és Angliába 1670-5 között, latinra fordított néhány angol könyörgést és nyilvánosságra hozta *Exegesis Quinquaginta Psalmorum* című munkájának függelékében. A munka Zürichben jelent meg 1677-ben és a bennünket érdeklő *Fasciculus Piarum Precum ex Anglico Latino idiomate donatus* összesen 34 lapra terjed. Az imák forrását azonban eddig nem sikerült megállapítani.

Somosi Petkó János, akinek angoltól átültetett Szentírás-magyarzatát fentebb már ismertettük⁴⁷ kiadott egy angol eredetű hitbuzgalmi munkát is, amely az égi boldogság és a pokoli gyötrelmes ismeretes szembeállításával igyekezett jó útra téríteni az olvasót. Ez a munka a sokatmondó *Menyország dicsőssége, pokol rettenetessége* cím alatt jelent meg Kassán 1683-ban és egyetlen reánkmaradt példányát a sáros-pataki kollégium könyvtára őrzi.

Kézdivásárhelyi Matkó István, az előbbi fejezetben is említett hitvitázónk,⁴⁸ aki a gyulafehérvári kollégiumban tanult meg angolul, lefordított „nemzete számára” egy úrvacsorai kátét is, *Kegyess lelkeket idvességre tápláló Mennyei Élő Kenyér* címmel. A 130 lapos kis munkáról semmi közéletit nem tudunk.

Patai Balog János szászvárosi pap még utrechti diákkorában adta ki „édes nemzetében lévő gyengéknek és betegeknek kedvéért”, angoltól megmagyarított építő munká-

⁴⁶ Sajnos jelenleg légmentes óvóhelyen van és így tartalmát nem ismertethetem.

⁴⁷ A 125—6. lapon.

⁴⁸ A 126—8. lapon.

ját. *Lelki Igazgatás a Betegségben, es az halal arnyekaban.* Utrecht 1700. A munkán John Donne hatása érezhető,⁴⁹ a beteg és a haldokló számára való elmélkedéseket tartalmaz. Bodonhelyi szerint pasztorális szempontból is rendkívül értékes munka.⁵⁰

Nemcsak szerzőjét, de még fordítóját sem ismerjük a *Sz. Patricius Purgatoriumjáról való Historia*-nak, amely Bécsben jelent meg, évszám nélkül, de valószínűleg a századforduló körül, „gróf Esterházi Pál uram ő nagysága parancsolatjából.“ Szent Patrick purgatóriuma, amelynek bejáratát a középkori képzelet az észak-írországi Lough Derg egyik kis szigetére helyezte, jól ismert volt Magyarországon is, mert több magyar emberről is tudunk, aki oda zarándokolt bűneinek levezekélése végett.⁵¹ Az egyik zarándoknak, Tar Lőrincnek purgatórium-járásáról monda is keletkezett, amely később Sir John Mandeville mesés utikönyvéből származó angol irodalmi elemekkel is kibővült.⁵² Maga ez a klerikusoktól származó, latin nyelvű monda nem maradt tránk, csak 14 soros verses kivonata a gyöngyösi ferences-könyvtárban, de lehetséges, hogy ezt az elveszett eredetit fordíttatta le Esterházi Pál, aki mint hitbuzgalmi író is tevékenykedett, sokat fordított és eredeti munkákat is szerzett. Sajnos a *Szent Patricius* egyetlen példánya jelenleg szintén hozzáférhetetlen és így pontos hovatartozásának kiderítése a jövő feladata.

Világi irodalom

Nem zárhatjuk le ennek a korszaknak ismertetését, míg be nem mutatunk néhány nem-vallásos munkát is, amelynek angol vonatkozásai vannak. Ide sorolunk egy *Londont dicsőítő költeményt*, egy angol főpapnak részben magyar szerzőtől való életrajzát, egy népszerű egészségtant, egy nyelvtanító

⁴⁹ Trócsányi, „Református theológusok“, 146.

⁵⁰ Bodonhelyi, *Angol puritánizmus*, 89.

⁵¹ Ismerteti Csorba András, *Magyar-ír kapcsolatok 1867-ig*, Debrecen 1944, 11—20.

⁵² A mondát Fest Sándor ismertette, „Angol irodalmi hatások a Tar Lőrinc mondában“, *Irodalomtörténet*, xxv, 1936.

könyvet, amely 10 európai nyelv között az angollal is foglalkozik és végül egy angol orvos munkájához kapcsolódó kis értekezést.

A Londont dicsőítő költemény szerzője Adámi János nevű hazánkfia, akinek életéről csak annyit tudunk, hogy elkísérte Isaac Basire-t Angliába s ott mesterének támogatásával belépett a királyi testőrségbe. Érthetően nagy hatással volt rá az 1666-os tűzvész után a szó legszorosabb értelmében „poraiból megelevenedő“ város nagyszerűsége és elragadtatásának latinnyelvű, hexameteres „hőskölteményben“ adott kifejezést. Ezt azután a Gray's Inn⁵³ egy tagjával angolra fordíttatta (az angol epikus költészet kedvelt formájában, a *heroic couplet*-ben) és saját költségén kinyomatta Londonban, mint kétnyelvű kiadványt. Címe volt: *Londinum Heroico Carmine Perlustratum Per Johannem Adamum Transylvanum... The renowned City of London, Surveyed, and Illustrated in a Latine Poem. By J. Adamus, a Transylvanian. And Translated into English by W. F. of Gray's Inn J. C.* A kiadás évét nem lehet pontosan megállapítani, mert az eredeti címlapról az évszám utolsó jegye lekopott, de Maller Sándor 1675-ré teszi.⁵⁴ Összesen 282 latin, illetőleg 284 angol sorban zengi London dicséretét.

A költemény Erdély szomorú sorsának leírásával kezdődik: ezt a minden jóval bővelkedő, gazdag országot porbasujtotta a török. A költőnek is azért kellett Londonba menekülnie, amely nemcsak a világ legnagyobb és leggazdagabb városa, de a legjobb szívű is, mert kapui mindig nyitva állnak a száműzött protestánsok előtt. Ebben a városban tartja udvarát az angol király; ez az a híres Troynovant, amelyet a trójai száműzöttek alapítottak. Itt az ember szemét szinte elvakítja a sok csoda, a templomok, az utcák, a kikötők, a vízvezetékek és csatornák pompája. Itt vannak a tudás szék-

⁵³ Londoni híres jogáskollégium.

⁵⁴ Az első kiadás igen ritka. Újabb kiadásai *Harleian Miscellany*, x, London 1813 és *Studies in English Philology*, iii, 1938. Az utóbbi Maller Sándor néhánysoros bevezetésével.

helyei, a Gresham College és a Syon College,⁵⁵ ahol a teológia uralkodik:

*Theology which doth sound documents give,
Both to the good and bad men, how to live*

És sehol nincsenek se falak, se bástyatornyok: Londonnak nincsen szüksége ilyen külső védelemre.

Istenáldotta város ez és csodaszép! Amphion palotái, Quirinus épületei meg sem közelíthették nemrégiben újjászületett csodáit. Mindenféle a márvány és a piros téglá pompája kápráztatja a szemlélőt.

*The staring stranger, and the stander by,
Will gaze, and turn all senses to its eye;
And with a liberal voice now bid adieu
To brave old Troy and welcome in the new.*

A folyón ott állanak a magasárbócú hajók, az ország vizi-erődei; közöttük megszámlálhatatlan bárka nyüzsög. A parton égre merédnek a nemes Tower tornyai:

*Turrets, which are near neighbours to the sky;
I' the midst of which great London's land-mark lifts
Her head above the opposite hills and cliffs.
She stands four-square; and yet doth seem but one
Compacted piece, heron out of solid stone.
Made by the Lation lords, before the birth
Of Christ did bring salvation to the earth.*

A tornyok körül nagy ágyúk, sok egyforma ágyúgolyóval. Látszik, hogy ezt az épületet olyan nép emelte, amely kemény a háborúban és nem ernyed el a békében sem; az a nép, amelynek légiói segítettek égis emelni a hét halmon épült Róma hírnevét. De ez a nép járatos a béke mesterségeiben

⁵⁵ Az előbbi Sir Thomas Gresham (1519—1579), Erzsébet királynő pénzügyi szakértője építtette 1575-ben. Hét tanszéken hittudományt, mértant, csillagászatot, zenét, magánjogot, természettant és retorikát tanítottak, délelőtt latinul, délután angolul. Hihetőleg magyarok is tanultak benne. Az utóbbi Thomas White (1550—1624), windsori kanonok alapította végrendeletében. London lelkészei számára szolgált és szolgál ma is, nagy hittudományi könyvtárral.

is: amerre csak fáradt lábai viszik a vándort, mindenütt mesterembereket lát és a munka zaját hallja:

*Here knocks the joiner, there the blacksmith beats
The batter'd anvil and with labour sweats ...
These are the clothiers, and the dyers, who
Teach th'innocent wool to put on every hue.
Bakers, cooks, butchers, too, with many more
Tradesmen stand here, which I can't count or score.*

Végül a szerző azzal az igérettel tesz pontot költeménye végére, hogy ha pártfogói kegyesen fogadják majd ezt a kis erőfeszítését, akkor messzehangzóbb énekek fogja leírni a nemes Gresham emlékét őrző Exchange-t, a St. Paul's Cathedral-t, a Whitehallt és a többi nevezetességeket. Vajjon betartotta-e az ígéretét, nem tudjuk. Eddigél mindenestre csak ezt az egy költeményt ismerjük, amely igaz, hogy nem emelkedik valódi költői magaslatra, de legalább érzékelteti, hogy mit éreztek utazóink a tizenhetedik századi Londonban.

Adámi verséhez hasonlóan Londonban jelent meg 1690-ben egy kis, 108 lapos életrajz az angol ellenreformáció nagy alakjáról, Pole bíborosról: *Vita Reginaldi Poli, S. R. E. Cardinalis Et Cantuariensis Archiepiscopi* címmel. Ez a kis munka a magyar humanizmus egyik nagy alakjának, Dudith Andrásnak nevéhez kapcsolódik. Reginald Pole (1500—1558), az angol királyi család rokona, életének nagy részét száműzetésben töltötte Itáliában, mert elvetve az angliai reformot, az angol katolicizmus helyreállításáért küzdött és ezzel természetesen kihívta maga ellen Henry VIII haragját.⁵⁶ Rómában igen nagyra becsülték. 1536-ban a pápa bíborossá nevezte ki és 1549-ben csak kevéscsen múlt, hogy nem ő kapta meg a pápai koronát. Amikor Edward VI halála után Mary királynő kibékült Rómával, Pole visszatért Angliába és 1556-ban elfoglalta a canterbury-i érseki széket. Érseki minőségében sokat fáradozott a vallásos ellentétek kiegyenlítésén, amint

⁵⁶ Életrajza: *DNB*, xlvii, 35—47. Újabb és bennünket érdeklő Gasquet, Francis Neil, *Cardinal Pole and his Early Friends*, London 1927. Az egyetlen magyar tanulmány Szimon András, *Pole bíbornok és az angol reformáció*, Szeged 1942.

tudjuk, eredménytelenül. A nála 30 évvel fiatalabb Dudith Andrással (1533—1589) Itáliában találkozott össze és hamar felismerve nagy tehetségét, titkárává fogadta. Mint titkárát, bemutatta a császárnak is, majd magával vitte Angliába 1554-ben és körülbelül egy év után bocsátotta vissza Magyarországra, ahol Dudith tinini, majd pécsi püspök lett és a legnagyobb magyar humanisták sorába emelkedett.⁵⁷ Kilenc évvel később, amikor Pole már régen halott volt, Dudith tanuságot tett hálájáról, amelyet első pártfogója iránt érzett, latinra fordítva és kiegészítve Lodovico Beccatello olasznyelvű életrajzát a nagy bíborosról. A fordításban meglehetősen szabadsággal járt el, helyenként bővítve, helyenként egyszerűsítve eredetijét — amint azt maga is megvallja az előszóban.⁵⁸ De azért szavahihetőségéhez kétség nem fér, latin-sága pedig friss és elegáns. A munka Velencében jelent meg 1563-ban és kútfő-jellegét felismerve 1690-ben újra kiadták az angol közönség számára.

Ezekután hadd mutassunk be egy népszerű egészségügyi munkát, amely angol közvetítéssel jutott el Magyarországra. Ez a salernói híres orvosegyetem szabálykönyvecskéje „a jó egészség megtartásának módjáról“, amelyet Thomas Paynell (fl. 1528—1568), kanonok és Henry VIII egyik káplánja adott ki először Angliában.⁵⁹ A munkácska 1528-ban jelent meg, *Schola Salernitana, Regimen sanitatis Salerni* címmel, vers-ekbe foglalta össze az egészség szabályait s nagy sikert aratott.⁶⁰ Magyarra Felvinczi György fordította le a most tárgyalt korszak vége felé, aki minden valószínűség szerint

⁵⁷ Dudith életéről Bod Péter óta minden irodalomtörténetünk stb. megemlékezik. Ezeknek könyvészeti felsorolását adja Gulyás Pál, *Magyar írók élete és munkái*, vi. A legjobb és legrészletesebb életrajz francia ember munkája: Costil Pierre, *André Dudith, Humaniste hongrois 1533—1589*, Paris 1955. Tanulságos cikk Kerecsényi Dezsőé, „Dudith András“, *Irodalomtörténet*, xxiv, 1935.

⁵⁸ „*Quibusdam in locis veluti umbras persequens, in aliis eminentias, in nonnullis etiam recessus, quaedam dilatavi, quaedam etiam studiose contraxi*“. Dudith, Andreas, *Vita Reginaldi Poli, Britannii, Venetiae* 1563, előszó.

⁵⁹ Életrajza: *DNB*, xlv, 127—8.

⁶⁰ Kiadásai: 1528, 1530, 1535, 1541, 1557, 1575, stb. *Cambridge Bibliography*, i, 887.

Paynell szövegét használta, mert különben nem helyezte volna a salernói iskolát kómikus tévedéssel éppen Angliába.⁶¹ *Az Anglia országban lévő Salernitana Scholanak jó egészségről való megtartásnak módgyáról írott könyve* először Kolozsvárt jelent meg 1693-ban, majd egy évre rá Lőcsén is kiadták, egy kissé változott címlappal. Az egyik kiadásban 40, a másikban 48 zsebkönyv-nagyságú lapra terjed, de a szöveg teljesen azonos.⁶² Tartalma összesen 103 verscseke az egészség megóvásáról. A fordító előbb mindig közli a latin eredetét, néha leoninus hexameterekben, néha distichonokban is, azután jön a saját döcögős fordítása, magyar tizenkettesekben, az eléggé egyhangú aaaa rímképlettel. A magyar szöveg rendszerint jóval hosszabb a latinnál. A jótanácsok néha igen naivak. „Az agyvelőnek megerősödéséről“ például a következő versszak szól:

Hajad meg-fűsűlni akkor ne mulaszd el;
Fogaid meg tiszticsd vízzel vagy kezeddel:
Agyadnak veleje erősödik ezzel,
S minden tagaidnak használ, bizony, hidd el.

„A kezek megmosásának hasznai“ pedig a következők:

Étel után a ki kezeid megmosod,
Kettős léssen ebből tenéked az hasznod:
Tiszta lesz tenyered s élesb szem-világod,
Gyakor kézmosással egészséged tartod.

Általában igen sokat foglalkozik azzal, hogy mit együnk és mit ne együnk, hogy elkerülhessük a gyomor megbetegedéseit, a hasmenést és a szorulást. Ha meggondoljuk milyen mértéktelenül is éltek őseink a könyv kiadásának idején, ezek a tanácsok nem is tűnnek egészen feleslegesnek. Az biztos, hogy a könyvecske népszerű volt, mert a két egymást

⁶¹ Meg kell említenünk, hogy már 1617-ben megjelent Lőcsén egy *Schola Salernitana De Conservanda Valetudine* című latin nyelvű füzetke, de ez nem szól Anglia-oroszgról és így angol eredete legalább is kétséges.

⁶² Szabó Károly az 1693-as kiadást nem ismeri. Részemről az Akadémia könyvtárának egy kolligátumában találtam rá és nem tudom, hogy valaki ismertette-e már előttem?

követő kiadás után a 18. században is többször volt új kiadásra szükség, utoljára 1776-ban.

Hátra van még a tíz nyelven tanító nyelvkönyv, Warmer Kristóf kassai evangélikus lelkész *Gazophylacium Decem Linguarum Europaearum apertum*-a, amely 1691-ben jelent meg Kassán. A könyvnek már címlapja is egész programbeszéd. Megigéri, hogy „felnyitja tíz európai nyelv kincsesházát” és nemcsak a kiejtést, a deklinációkat és a konjugációkat fogja megadni, hanem különböző párbeszédet is németül, lengyelül, csehül, hollandul, angolul, latinul, franciául, spanyolul, olaszul és magyarul. Nyilvánvaló, hogy aki ilyen sokat akar markolni, az keveset tud szorítani és így Warmer könyve sem mondható nagyon alaposnak. De rendkívül érdekessé, sőt helyenként szórakoztatóvá teszi a párbeszéd frissessége, életközelsége és általában a feldolgozott anyag gyakorlatiassága. Ebből a szempontból a *Gazophylacium* örvendetes kivétel a tizenhetedik századi nyelvkönyvek között.

A 16 lapra terjedő bevezetésben a kedves olvasóhoz fordul a szerző és elmondja — mind a tíz nyelven —, hogy mi is a nyelvtanulás célja és értelme. Nagyon sok nyelv van a világon és mindegyiknek megvannak a maga törvényei, amelyeknek ismerete nélkül azt sem megérteni, sem beszélni nem lehet. Ezért nem lehet eléggé dicsérni ennek a könyvnek a hasznos voltát, amelyben a szerző igen nagy költséggel és olvasójának igen nagy hasznára is, a tíz legfontosabb nyelv elemeit foglalta össze. Nincsen kereskedő, vagy diplomata, vagy katona, vagy utazó, akinek ne lenne szüksége legalább egyre ezek közül; mert létezett-e valaha is valaki, aki több nép barátságát szerezte volna meg, vagy aki meggazdagodott volna, több nyelv ismerete nélkül? Fogadja tehát az olvasó örömmel a könyvet, amelyet ha szorgalmasan forgat, akkor gyönyörűségesen és amint mondatik, mintegy játék által jut el a különféle nyelvek értelmére.

Tárgyára térve, először kiejtési szabályokat ad a szerző, a lengyel, francia, magyar, spanyol, olasz nyelvekre vonatkozólag, a 17—50. lapokon. Sajnos, az angol kiejtésre semmi szabályt nem kapunk, ami valószínűvé teszi, hogy maga nem tudott angolul beszélni és tudását legjobb esetben is csak

könyvekből merítette. Azután közli, de meglehetősen röviden, a legfontosabb alaktani tényeket: a főnevek és melléknévek hajtogatását és az igeragozást. Az utóbbinál kiterjeszkedik a cselekvő és szenvedő alakokra, a jelentő, óhajtó, parancsoló és kötőmódra, a jelen, múlt, jövő időre és a főnévi igenévre. Szemléltetésül két-három mintáigét végigragoz, így például az angol részben *to be, to love, to have* igéket. Az alaktanon túl aztán nem is terjeszkedik: a szórend és a mondat szerkesztés törvényeit vagy nem ismeri vagy tapasztalatból elsa-játítandónak tartja. Ez a rész az 51—89. lapokra terjed.

Ezután az általános rész után jönnek a beszélgetések, a 90—279. lapokon, vagyis a könyvnek kétharmadában, a címlapon megígért tíz európai nyelven, Comenius módján párhuzamos hasábokba nyomtatva, úgy hogy ugyanaz a mondat mindig mind a tíz nyelven szemünk előtt van. Ezekben a beszélgetésekben a mindennapi élet néhány fogalmi körét dolgozza fel a szerző: szó kerül az étkezésről, a vételről és eladásról, az útirány megtudakolásáról, a felkelésről, az árucikkek ajánlgatásáról, sőt némi meglepetésünkre egy rövid beszélgetés bemutatja az adósság behajtásának módját is. A feldolgozás egészen friss és üde, helyel-közzel még naiv humort is találunk benne. A szerző hosszan elidőzik a tíz-személyes nagy díszlakománál, részletesen közli a fogásokat is; a beszélgetők sok-sok poharat koccintanak egymásra és hosszú marasztalgatás után lámpás emberek kíséretében távoznak. Másutt elmondja, hogy mit kell a vendégfogadóban rendezni, hogyan kell a számlát ellenőrizni, hogyan kell alku-dozni. Ennél nagyobb problémákat azonban nem vet fel, ennél mélyebbre nem hatol.

Az utolsó fejezet, a 270—315. lapokon, levélmintákat és hasonlókat közöl. A fiú ír az apjának, az apa a fiának; a hitelező kéri adósától a pénzt, az adós kéri a haladékot. Találunk házbérleti szerződést, lakbérnyugtát, adóslevelet és ellennyugtát is. A szerző ebbe a fejezetbe foglalta be a számokat, a hét napjait, az évszakokat és az ünnepeket.

Ami magát a közölt angol szöveget illeti, feltűnő az ellentét a nyelv és a helyesírás között. A mondatok igen jó fogalmazásban, sőt helyenként kollokvialisan adják elő a mondani-valót, de a szavak leírása elég gyenge, ami nem lehet csak

a szedő hibája. Az olvasónak az az érzése, hogy a szerző nem tudott, vagy legalább is nem nagyon tudott angolul, csak megerősödik a beszélgetések átnézése során. Mutatóba közöljük az adósság megkéréséről szóló fejezet egyik részletét:

The III. Chap. for to demaund Debtes, Morgen, Gualter, Ferrand.

Morg. *Good morro we my frinde.*

G. *And you also.*

M. *You knowe well wherfore I come hether, do you not?*

G. *No, trulie.*

M. *How so! knowe you not Who I am? do you not knowe me?*

G. *No, who be you?*

M. *haue you forgotten that you had latelie marchandise of me?*

G. *It is so indeede.*

M. *Well, when shall I haue my Monye:*

G. *I haue surelie now no Monye, I haue geene out all the Monye that I had, you must yet haue pacience eight dayes.*

M. *I cannot tarry any lenget, I will bepaide, I haue tarryed long enouch: make shift that I may haue my Mony, or I will cause you to bearrested, or geene me a Pledge.*

G. *How much is it that I owe you?*

M. *That knowe you well.*

G. *I haue surelie forgotten it, I haue written it, But I cannot tell where.*⁶³

És így tovább. Amint látjuk, a párbeszéd élénken halad előre és a mondatok olvasva egészen jól hangzanak, de a helyesírás hibái — és persze a kiejtésjelölés teljes hiánya is — sokat levonnak az angol rész értékéből. A nyelvtanítási módszer mai fejlettségi fokán nehezen tudjuk elképzelni, hogy miképpen boldogult volna Angliában az a felvidéki magyar, aki a *Gazophylacium*-ból tanult volna angolul. Azonban mindettől függetlenül, Warmer könyve úttörő lépésnek számít és bizonyítja ha mást nem is, de legalább az angol nyelv iránti érdeklődést.

A teljesség kedvéért megemlítjük itt még Chladenius

⁶³ Warmer, *Gazophylacium*, 178—80.

Márton hazánkfiának 1708-ban Wittenbergben kiadott, egy-íves értekezését, *De Mente Bernardi Connor Medici in Anglia Celeberrimi Circa Creationem Evae*. A címben említett Bernard O'Connor (1666?—1698) Franciaországban tanulta ki az orvostudományt, Sobieski János lengyel király orvosa is volt, azután hazájába visszatérve a Royal Society tagja és egyetemi előadó.⁶⁴ Híres munkája, amelyben megtámadja a csodákban való hiedelmet, 1697-ben jelent meg *Evangelium Medici* címmel és hihetőleg ennek egyik állításával szállt szembe Chladenius kis munkája, amely különben tudomásunk szerint a legutolsó angolvonatkozású könyv az 1680-tól 1711-ig terjedő időközben és így fejezetünk végét is jelenti.

* *

*

Tehát az angol szellemiség, amelyről a század derekán megállapíthattuk, hogy szabad beáramlásával erősen megtermékenyítette a magyar kálvinizmus vallásos irodalmát és átterjedőben volt már a világi irodalomra is, a század végére megtorpant a bécsi kormányzattól útjába állított akadályok előtt. A vallásos irodalomban egyideig továbbbrezegték a régi hatások, annyiban, hogy protestánsaink tovább olvasták az angol puritánság előharcosainak műveit, sőt néhány eddig ismeretlen hitbuzgalmi író munkáját is bekebelezték irodalmukba. De már az angol világi irodalom termékei egyáltalán nem tudták legyőzni az akadályokat és gyakorlatilag megszűntek létezni az egykorú magyar olvasó számára. A mostoha körülmények között Milton és Dryden költészetének, Bunyan és Baxter prózájának, Locke lélektanának a magyarsággal való megismertetése későbbi, szerencsésebb korszakokra maradt.

⁶⁴ Életrajza: *DNB*, xii, 21.

KITEKINTÉS

Magyarország protestáns részeiben, vagyis Erdélyben és Felsőmagyarországon, a tizenhetedik század folyamán új kultúrszemlélet fejlődött ki, egyenes következményeként a megváltozott európai helyzetnek. Az új irány képviselői elfordultak az olaszos renaissance-től és az elemi erővel feltörő német-angol-hollandi reformációban találták meg az élet rendszerezőjét, illetőleg magyarázóját. Különösen nagy mértékben megragadta őket az angol reformáció, úgy amint az a puritánságban testet öltött: a puritánok politikai ideálját, a demokráciát távol tartották ugyan maguktól, de hitbuzgalmukat és társadalmi erkölcsüket példaként állították maguk elé. Ezzel együttjárt az angol irodalom iránti érdeklődés, amely a két népet elválasztó nagy távolság ellenére is igen élénknek volt mondható és a század derekán már kezdett a hitbuzgalmi és hittudományi munkákról a világi irodalom termékeire is kiterjeszkedni.

A fejlődést, amelynek csírái ott rejlettek a tizenhetedik század folyamán angoltól fordított katekizmusokban és építő iratokban, sajnálatosképpen megakasztotta a politikai helyzet alakulása. A tizenhetedik és a tizennyolcadik század érintkező évtizedei, amelyek a török felett diadalmaskodott Habsburgok központosító igyekezetének jegyében állottak, nem kedveztek az angol műveltség befogadásának és így az angol irodalmi hatás bizonyos mértékben csökkent. De azért túlzás volna azt állítani, hogy a tizenhetedik századi kezdeményezés nyomtalanul tűnt volna el a magyarság felett. Az angol irodalomnak egyszer már áthasonított termékei nem merül-

tek feledésbe a tizennyolcadik században sem, hanem tovább éltek, tovább hatottak és mintegy áthidalták az évtizedeket, amelyek prédikátor-íróinkat a magyar felvilágosodás angol-érdeklődésű íróitól elválasztják.

Ha végiglapozzuk néhány tizennyolcadik századi magánkönyvtár reánkmaradt könyvjegyzékét, azt látjuk, hogy a tulajdonosok igen sok angolvonatkozású könyvet megőriztek az előző századból. Revisnyei Reviczky János udvari kancelláriai tanácsos halálakor, 1742-ben, könyvei között ott találták Alexander More munkáját Charles I lefejezéséről, *Regii Sanguinis Clamor ad Coelum adversus Parricidas Anglicanos*; megvolt továbbá Frólich Dávid *Medulla Geographiae*-je, Barclay *Parainesis*-e, Owen *Epigrammái* és Bacon *Essay*-inek latin nyelvű fordítása, amelyet Zrinyi is használt volt, *Francisci Baconi de Verulamio Sermones ethici, politici et oeconomici*.¹ Árva Bethlen Kata „Magyar bibliotékájának lajstromában“, amelyet Bod Péter írt össze 1752-ben, már ennél jóval nagyobb számban szerepelnek a bennünket érdeklő munkák. Természetesen megvannak az angol-eredetű hitbuzgalmi irodalom gyöngyei, így Bayly *Praxis*-a, Cowper *Hét napoki beszélgetés*-e, Hildersam *Idvösség kapuja*, Perkins könyve a *Lelkiismeret akadémikáról* és mellette James I, *Basilikon dóron*; Ames, *Puritanismus Anglicanus*, Telkibányai fordításában; Mather *Napnyugoti Indiá*-ja; a Fogarásitól fordított *Kis Keresztyén*; Miskolczi *Independentismus*-a és még jó néhány más is.² Bod Péter saját könyvtárában újabban fordított angolor eredetű munkákat is találunk — Lucas, *Elmélkedések*, 1748; Darrell, *Nemes ember*, Faludi Ferenc fordítása, 1748; Doddridge, *Az igaz kegyességnek kezdete*, 1761 — de sok megvan a régiek közül is, mint például Amestől *De Conscientia* és *Io cselekedetek gyemant köve*; Martonfalvi magyarázata a *Medullá*-hoz: Dyke, *Szű Titka*; Grosse, *Tüzes Oszlop*; Csúzi Cseh, *Lelki Bölcseségre Tanító Oskolá*-ja, Perkins nyomán; azután a *Schola Salernitana* és *Baconis de Ve-*

¹ Horváth Ignác, „Revisnyei Reviczky János Ferenc könyvtára 1742-ből“, *Magyar Könyvszemle*, xiii, 1905.

² Bod Péter, *Bethlen Kata ... Magyar bibliotékájának lajstroma*, Bp. 1911.

rumilio Sermones ethici.³ Ime három könyvjegyzék és bármelyiket nézzük is, mindegyikben sorra találkozunk a régi ismerősökkel.

Ha a könyvtárak után áttekintjük a tizenhetedik században Magyarországra került angoleredetű könyvek pályafutását, szintén sok bizonyítékára találunk népszerűségüknek. Így például Barclay *Argenis*-e, amely már 1646-ban ismeretes volt Szilágyi Benjámín István előtt,⁴ helyet kapott minden nagyobb könyvtárban: Bethlen Eleknek éppen úgy megvolt, mint az öreg Apafi fejedelemnek és Bercsényi Miklósnak;⁵ a nagyszombati nyomda könyvesboltjában már 1710-ben raktáron tartották;⁶ Dugonics András *Etelká*-ja az *Argenis* hatása alatt készült⁷ és 1792-ben egyszerre két *Argenis*-fordítás is került a magyar közönség elé.⁸ Igen kedvelték Thomas Paynell apró rigmusait is az egészség megtartásának módjáról: a *Schola Salernitana* megvolt Bod Péter könyvtárában, de ami sokkal fontosabb, három kiadást ért meg a tizennyolcadik század folyamán, sőt egyszer kiadták még a tizenkilencedikben is.⁹ Molnár Gergely grammatikája, amelyben minden valószínűség szerint Linacre-Buchanan *Rudimenta Grammatices*-e élt tovább,¹⁰ tizenháromszor jelent

³ Radvánszky Béla, „Bod Péter könyvtárának jegyzéke”. *Magyar Könyvszemle*, ix, 1884.

⁴ Lásd fentebb, 98. l.

⁵ Lásd Lukinich, „Bethlen Elek könyvtára”, 173; Thaly Kálmán, „Bercsényi könyvtára”, *Magyar Könyvszemle*, vi, 1881., 281; Thallóczy Lajos, „Öreg Apafi Mihály könyvtára”, *Magyar Könyvszemle*, vi, 1881, 124.

⁶ „Legrégibb magyarországi könyvtárúsi jegyzék 1710-ből”. *Magyar Könyvszemle*, xiii, 1888, 83.

⁷ Bertóthy Ilona, *Dugonics és Barclay*, Bp. 1911.

⁸ Barklájus János *Argenisse, melyet néh. Fehér Antal deák nyelvből magyarra fordított*. Eger 1792 — *Barkláj Argenisse. Deákbold szabad fordítás K. Boér Sándor által*. Kolozsvár, 1792.

⁹ Bod könyvei között említi Radvánszky, „Bod könyvtára”, 79. A kiadások a következők: *Anglia országban levő Salernitana scholának jó egészségről való megtartásának módgyáról írott könyve*, Kolozsvár 1770; *U. a.*, Kolozsvár 1776; *U. a.*, Kolozsvár 1785. (Juhász Máté, *Házi különös orvosságok* című könyvének függeléke); Kovachich, Josephus Nicolaus, *Scholae Salernitanae praecepta conservandae valetudinis*, Budae 1821.

¹⁰ Berg, Paul, „George Buchanan and his Influence in Hungary”, *Hungarian Studies in English*, v-vi, 1944, 105.

meg a század folyamán és utolsó kiadása 1841-ből való.¹¹ Az anglikán reform védőirata, Jewel *Apológiá*-ja majdnem egyidőben jelent meg Campion *Tíz okai*-nak újabb kiadásával és az *Apológiá* egyik oxfordi kiadását még 1802-ben is megtaláljuk Csépan István könyvei között.¹² Matkó István angoltól fordított *conduct-book*-ját, a *Kegyes Tselekedetek Rövid Ösvénykéjét* 1761-ben újra kiadta az istenfélő és jámbor özvegy Betzei Mátyásné, Jakab Kata asszonyság. Buchanan zsoltárparafrázisa még 1807-ben is kiadóra talált, Hatvani István biharmegyei táblabíró személyében.¹³ Walter Map két dialógusa közül az első, a bor és a víz beszélgetése Baróti Szabó Dávid *Verskoszorú*-jában bukkan fel újra a tizennyolcadik század vége felé, címe ekkor *Thétis és Bakkus, avagy a Víz és Bor között támadt Per*; nem sok idő múltán drámának is feldolgozzák színjátszó protestáns diákok.¹⁴ A másik Map-dialógus, az először Nyéki Vörös Mátyástól lefordított párbeszéd a test és a lélek között, megjelent még könyvalakban 1729 és 1768-ban,¹⁵ aztán 1786-ban a ponyvára került, mint *Dúsgazdagnak az Morsz halállal való elmélkedése* és jóval később még Arany Jánost is megihlette.¹⁶ Arany *Melyik a bűnös* című költeményében akarta feldolgozni a párbeszédet, de csak a bevezető sorokig jutott el:

¹¹ Petrik Géza, *Magyarország bibliographiája*, ii, 772—3.

¹² Juellus János, *A reformata ekklesianak apologyiaja, vagy magamentsége*, ford. Tussai János, H. n., 1748; Campianus Edmundus, *Rationes decem*, Nagyszombat 1742; az oxfordi kiadást Csépan könyvei között megemlíti Szarvasi Margit, *Magánkönyvtáraink a XVIII. században*, Bp. 1939.

¹³ *Kegyes Tselekedetek Rövid Ösvénykéje, ... Mellyet Szedegetett és fordított Angliai Nyelvből a Kegyes Életre Vágyakodóknak hasznokra K: Vásárhelyi M. István*. Nagykaroly 1762. — Buchananus, Georgius, *Paraphrasis in librum psalmodum*. Edidit Stephanus Hatvani. Nagyvárád, 1807.

¹⁴ A drámai feldolgozás a Tóthfalussy-féle kéziratban maradt ránk. Kiadta Bernáth Lajos, *Protestáns iskoladrámák*, Bp., 1903.

¹⁵ Mindkétszer a szerző és a fordító neve nélkül, a *Tintinnabulum tripudiantium* főcím alatt.

¹⁶ Horváth János, *Irodalmi műveltségünk*, 197—8.

Meghalt a vén Test; — kiterítve
 Fekszik az első éjjelen:
 S éjfélkor ím, mert zárva idve,
 Fölötte egy árny megjelen:
 A lélek meztelen.
 Megáll fejénél s néz merően a
 Homlokra, hol lakása volt ...

Ez a töredék jelenti utolsó magyar visszhangját a középkori angol témának, jó hatszáz évvel azután, hogy Map azt először felvetette.

Természetesen ezzel a néhány példával nincsen kimerítve a tizenhetedik században irodalmunkba felvett angol elemek utóélete. A magyarországi anglistika még csak igen rövid múltra tekinthet vissza s voltaképpen csak két-három évtizede folytatja a feltáró munkát, tehát új felfedezések nemcsak, hogy lehetségesek, hanem szükségszerűleg be fognak következni akkor, ha a könyvészeti előmunkálatok elvégzése után a fiatal anglisták belemélyedhetnek majd a részletes kutatásba. De már ezek a tények is elegendők annak kihangsúlyozására, hogy tizenhetedik századi íróinktól, Nyéki Vörös Mátyástól, Bayer Jánostól, Martonfalvi Györgytől, a *Szent Patricius-legenda* névtelen megmagyarítójától megszakítatlan út vezet a Newtont ismertető piaristákon, Faludin, Dugonicsra és borosjenői Székely Ádám grófon, Locke fordítóján keresztül Bessenyei és Kazinczy felé. Így is megvilágosodik előttünk, hogy a tizenhetedik században befogadott angol irodalmi értékek nem veszték el, hanem az idők folyamán komoly, mély színekkel gazdagították irodalmunk sok tarka szálból összeállított szövetét.

IX

IRODALOM

I. Könyvészet

- Acsády Ignác, „Könyvek régi összeírásokban“. *Magyar Könyvszemle*, ii, 1894, 209—21 l.
- Bateson, F. W., *Cambridge Bibliography of English Literature*. Cambridge 1940, University Press, 1—4. köt.
- Die Bibliothek des Dichters Nikolaus Zrinyi. Ein Beitrag zur Zrinyi-Literatur*. Wien 1893, S. Kende, xix, 88 l.
- Bod Péter, *Gróf Bethleni Bethlen Kata, gróf Teleki Józsefné a maga számára gyűjtögetett magyar bibliotékájának laistroma. Össze írta Bod Péter MDCCLII*. Bp. 1911. Hornyánszky ny., 117. [2] l.
- British Museum, *Catalogue of Printed Books*. London 1931—.
- Gulyás Pál, „Haunolt János könyvtára 1595-ből“. *Magyar Könyvszemle*, xxix, 1922, 175—80 l.
- Horváth Ignác, „Revisnyeai Reviczky János Ferenc könyvtára 1742-ből“. *Magyar Könyvszemle*, xiii, 1905, 246—58 l.
- Iványi Béla, „Az eperjesi egyház könyvtára 1606-ban“. *Magyar Könyvszemle*, xxvi, 1918, 89—93 l.
- Kemény Lajos, „Egy XVI. századbeli könyvkereskedő raktára“. *Magyar Könyvszemle*, iii, 1895, 310—20 l.
- „Egy XVIII. századbeli könyvraktár“. *Magyar Könyvszemle*, xx, 1912, 158—61 l.
- Kollányi Ferenc, „Könyvek a XVI. és XVII. századbeli főpapi hagyatékokban“. *Magyar Könyvszemle*, iii, 1895, 205—18 l.
- Koncz József, „A marosvásárhelyi hely. hitv. főtanodai könyvtár ismertetése“. *Magyar Könyvszemle*, iv, 1879, 215—33, 313—32 l.
- Kudora Károly, „Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár-ához“. *Magyar Könyvszemle*, vi, 1881, 181. illetőleg 349. l.
- „Legrégibb magyarországi könyvtárusi jegyzék 1710-ből“. *Magyar Könyvszemle*, xiii, 1888, 59—84 l.
- Lukinich Imre, „Bethlen Elek könyvtára 1683-ból“. *Magyar Könyvszemle*, xxix, 1922, 171—4 l.

- Morvay Győző, „Két nagybányai régi könyvtár“. *Magyar Könyvszemle*, iv, 1896, 16—51 l.
- Némethy Lajos, „Nyomdászok, könyvkereskedők és könyvkötők Budán és Pesten a XVII. és XVIII. században“. *Magyar Könyvszemle*, ix, 1901, 53—62 l.
- Petrik Géza, *Magyarország bibliographiája 1712—1860*. Bp. 1888—1892, Dobrowsky, 1—4. köt.
- Radvánszky Béla, „Bod Péter könyvtárának jegyzéke“. *Magyar Könyvszemle*, ix, 1884, 58—86 l.
- Sándor István, *Magyar könyvesház, avagy a magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerint való említésök*. Győr, 1803, Streibig József, [10], 285 l.
- Sitte Alfréd, „Gróf Nádasdy Ferenc művei és könyvtára“. *Magyar Könyvszemle*, x, 1902, 146—58 l.
- Szabó Károly — [Hellebrant Árpád], *Régi Magyar Könyvtár*. Bp. 1879—1898, Akadémia, 1—4. köt.
- Szarvasi Margit, *Magánkönyvtáraink a 18. században. (Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei.)* Bp. 1939, Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, [4], 131 l.
- Thallóczy Lajos, „Öreg Apafi Mihály könyvtára“. *Magyar Könyvszemle*, vi, 1881, 121—34 l.
- Thaly Kálmán, „Gróf Bercsényi Miklós könyv- és kéziratára“. *Magyar Könyvszemle*, vi, 1881, 275—89 l.
- „Kőszeg város könyveinek lajstroma 1614-ből“. *Magyar Könyvszemle*, ii, 1894, 114—20 l.
- Thurzó Ferenc, *A nagybányai ev. ref. főiskola (Schola Rivulina) története. Függelék: Matrix Illustris Scholae Rivulinae*. Nagybánya 1905, Kovács, vi, 286 l.
- Veress Endre, „Báthory András b. püspök könyvtára“. *Magyar Könyvszemle*, xiii, 1905, 1—26 l.
- Weszprémi, Stephanus *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*, Leipzig—Wien 1774—1787, Sommer—Trattner, 1—3. rész, [a 2. rész két kötetben.]
- Zelliger, Aloysius, *Pantheon Tyrnaviense [Tyrnavia] bibliographicam continens recensionem operum typis Tyrnaviensibus aa. 1578—1930 editorum*. Nagyszombat 1931, Soc. S. Adalberti, xv, 257 l.
- Zoványi Jenő, „Egy református pap könyvtára a XVII. században“. *Magyar Könyvszemle*, xv, 1907, 381—2 l.
- Zsoldos Benő, „Egy XVIII. századi bács megyei táblabíró könyvtára“. *Magyar Könyvszemle*, xviii, 1910, 284—5 l.

II. Történeti háttér

1. Egykorú munkák

- Apafi Mihály, *Az egész keresztényi vallásnak rövid Fundamentomi*. Gyulafehérvár 1645, Ny. n., [88] l.
- Bátai B. György, *Az Isten kegyelmében lévő ember idbességes életének bizonyos, s meg-csalhatatlan jegyekből való meg-esmeréséről*. Nagyszében 1665, Szenci K. Abrahám, 44 l.
- Czeplédi István, *Idős Noe becsületit oltalmazó Japhetke*. [Kassa 1664], Ny. n., [102] l.
- Debreczeni János, *Conciliatorium Biblicum*. Utrecht 1658, Waesberge János, [12], 476, [16] l.
- Dézsi István, *Az Igaz Zent Wallasnak az természeti Okossággal, az melly Philosophianak is neveztetik, való szep Harmoniaja*. Gyulafehérvár 1619, Ny. n., 312 l.
- Kemény János, *Gilead Balsamuma*. Sárospatak 1659, Rosnyai János, 240 l.
- Kézdivásárhelyi Matkó István, *X. ut Tök, Könyvnek eltépése Avagy Banyasz Csakany*. [Sárospatak], 1668, Ny. n., [6], 460, [18] l.
- Kocsi Csergő Bálint, *A gályarabok lelke. Szemelvények Kocsi Csergő Bálint Narratio brevis-éből 1676*. [Összeállította és fordította Révész Imre]. Debrecen 1936, Városi ny., 23 l.
- Lorántfi Zsuzsanna, *Moses es az Prophetak*. Gyulafehérvár 1641, Ny. n., [12], 180 l.
- [Miege, Guyl], *The New State of England under their Majesties K. William and Q. Mary. In three Parts*. London 1691, Printed by H. C. for Jonathan Robinson, [42], 357, 229, 240 l.
- Nánási V. Gábor, *Leiki Tudakozás*. Kolozsvár 1675, Veres-egyházi Szentye Mihály, [16], 178, [10] l.
- Pepys, Samuel, *Diary. Deciphered by the Rev. J. Smith. Edited by Lord Braybrooke*, London 1934, Dent and Sons, 1—2. köt.
- Podensteiner, Johannis, *Clavis Linguae Anglicanae*. 1685. [Sámbár Mátyás], *Egy Vén Bial orrára való Karika*. H. n. 1664, Ny. n., [16] l.
- Tűzpróba 1603—1613*. Nagy Szabó Ferenc, Gyulafi Lestár, Krausz György, Sepsi Lackó Máté [stb.] ..írásaiból. Befejezte Bíró Vencel. Bp. é. n., Franklin, xix, 194 l.
- Wood, Anthony, *Athenae Oxonienses (1691—2.)* Ed. Philip Bliss. London 1813—20.

2. Modern munkák

- Black, J. B., *The Reign of Elizabeth 1558—1603*. Oxford 1936, Clarendon Press, vii, 448 l.

- Clark, G. N., *The Later Stuarts 1660—1714*. Oxford 1934, Clarendon Press, xix, 461 l.
- Davies, Godfrey, *The Early Stuarts 1603—1660*. Oxford 1937, Clarendon Press, xxi, 452 l.
- Dibelius, Wilhelm, *England*. Stuttgart und Berlin 1931, Deutsche Verlags-Anstalt, 1—2. köt.
- Drinkwater, John, *Cromwell*. London [1927], Hodder and Stoughton, vii, 266 l.
- Durant, Will, *A gondolat hősei*. Ford. Benedek Marcell. Bp. 1937, Dante, 504 l. 34 t.
- Erdélyi János, *A bölcsészet Magyarországon*. Bp. 1885, Franklin, 156 l.
- Erdős Károly, *Az angol puritánizmus*. Debrecen 1912, Városi ny., 100 l.
- European Civilization. Its Origin and Development. By Various Contributors. Under the Direction of Edward Eyre*. Oxford 1954—7, University Press, 1—7. köt.
- Fehér Ede, *Művelődéstörténeti korszak I. Lipót törvényeiben*. Szeged 1927, Nemzeti Sajtóvállalat, 68 l.
- Feiling, Keith, *England under the Tudors and Stuarts*. London, é. n., Williams and Norgate, vi, 7—256 l. [Home University Library of Modern Knowledge, 125.]
- Godfrey, Elizabeth, *Social Life under the Stuarts*. London 1904, Grant Richards, xxiv, 273 l.
- Hóman Bálint-Szekfű Gyula, *Magyar Történet*. Bp. é. n., Egyetemi ny., 1—8 köt.
- Hörk János, *Az eperjesi ev. kőr. kollégium története*. Kassa 1896—7, Révai Samu, 454, 52 l.
- Kerekes György, *Bethlen Gábor fejedelem Kassán, 1619—1629*. Kassa 1943, Wiko, 408, [12] l.
- Kerekes György, *Polgári társadalmunk a XVII. században. Schirmer János 1625—1674 kassai kereskedő üzleti könyve alapján*. Kassa 1940, Wiko, 288, [16] l.
- Leube, Hans, „Kirche und Glauben in England“. [= Wolf, *Die englische Kulturideologie*, Berlin 1941, 1—73. l.]
- Masterman, J. Howard, *The Age of Milton*. London 1927.
- Morley, John, *Oliver Cromwell*. London 1905, Macmillan, vii, 533 l.
- Oncken, Hermann, *Cromwell*. Berlin 1935, Grote, vi, 147 l. 1 t.
- Popper, Hirsch, *Der religiöse Ursprung des modernen englischen Freiheits- und Staatsideals. Die Geschichtsgestaltung des Independentismus*. Berlin 1936, Dr. Hanns Michel, x, 127 l.
- Reinhold, Heinz, *Puritanismus und Aristokratie*. Berlin 1938, Juncker und Dünnhaupt, 155 l.
- Schücking, Levin L., *Die Familie im Puritanismus*. Leipzig 1929, Teubner, xii, 220 l.

- Statham, Edward Philips, *A Jacobean Letter-Writer. The Life and Times of John Chamberlain*. London, é. n., Kegan Paul, xvi, 244, [4] l.
- Szathmáry Károly, P., *A gyulafehérvár-nagyenyei Bethlen főtanoda története*. Nagyenyed 1868, Ny., Holzhausen A. [Bécs], viii, 325 l.
- Szimon András, *Pole bíbornok és az angol reformáció*. Szeged 1942, Városi ny., 115 l.
- Tawney, R. H., *Religion and the Rise of Capitalism*. Harmondsworth 1938, Penguin Books Ltd., 309 l.
- Tulloch J., *English Puritanism and its Leaders*. Edinburgh-London 1861.
- Wiley, Basil, *The Seventeenth Century Background. Studies in the Thought of the Age in Relation to Poetry and Religion*. London 1934, Chatto & Windus. viii, 315 l.
- Zsigmond Ferenc, *A debreceni ref. kollégium története 1538 (?) — 1938*. Debrecen 1937, Tiszántúli ref. egyházkerület, 244 l.

III. Angol-magyar érintkezés

1. Egykorú munkák

- An Account of the Imperial Proceedings against the Turks. With an Exact Diary of the Siege of Newheusel and its Taking*. London 1685, Crouch and Lawrence, 58 l. 2 t.
Newheusel=Érsekújvár.
- Blount, Henry, *A Voyage into the Levant*. London 1636. Reprinted: *Harleian Voyages*, i.
- Browne, Edward, *A Brief Account of Some Travels in divers Parts of Europe, viz. Hungaria, [etc.] ... The Second Edition*. London 1685, Tooke, [4], 222, [6] l.
- Burbury, John, *A Relation of a Journey of the Right Honourable My Lord Henry Howard from London to Vienna and thence to Constantinople*. London 1671, Collins and Ford, [6], 225 l.
- Chishull, Edmund, *Travels in Turkey and Back to England*. London 1747, Bowyer, viii, [4], 192 l.
- Declaratio Belli Hungarici Nuper Edita a Serenissimo Michaelae Apafio ... The Declaration of the Hungarian War, Lately set out by the most Illustrious Michael Apafy, Prince of Transylvania. Against the Emperour's S. Majesty. According to the Transylvanian Copy*. London 1682, Francis Smith, 15 l.
- Dékány Kálmán, „Egykorú tudósítás Károly angol király haláláról”. *Századok*, xxxviii, 1904, 179—81 l.
- Memoirs of Emeric Count Teckely. In Four Books. Wherein are related all the most considerable Transactions in Hungary and*

- the Ottoman Empire from his Birth Anno 1656, till after the Battel of Salankement, in the Year 1691. Translated out of French.* London 1693, Tim. Goodwin, xii, 1—83; 84—175; 84; 67, [17] l.
- Milton, John, *Areopagitica. A Speech of Mr. John Milton. For the Liberty of Unlicenc'd Printing, To the Parlament of England.* London 1644. Reprinted in Everyman's Library, 795.
- Nikléczi Boldizsár, *Emlékkönyv.* Kézirat. 1676—7.
Országos Széchenyi Könyvtárban, „Duod. Lat. 81.“ jelzet alatt.
- Observations upon the Warre of Hungary.* London 1689, Taylor, [5], 47 l.
- Otrokocsi Fóris Ferenc, *Origines Hungaricae.* Franeker 1693, Leonard Strik, [16], 468, [24] l.
- Poyntz, Sydnam, *A True Relation of these German Warres from Mansfield's going out of England, which was in the Yeare [1624], untill this last yeare 1636.* Edited by A. T. S. Goodrick for the Camden Society. London 1908.
- R. D., *Historical and Political Observations Upon the Present State of Turkey ... Together with the Present State of Hungary ...* London 1683, J. Smith, [2], 226 l.
- Richards, Jacob, *A Journal of the Siege and Taking of Buda.* 1686. London 1687, Gilliflower, 38 l.
- Rycaut, Sir Paul, *The Present State of the Ottoman Empire.* London 1670, §II, 216 l.
- The Seraskier Bassa, An Historical Nobel of the Times. Contain- ing all that pass'd at the Siege of Buda ... Out of French.* London 1685, Rhodes, 136 l.
- Szilágyi Benjámín István, *Acta synodi nationalis hungaricae seu historica descriptio actorum synodalium, de ritualibus quibusdam controversiis nuper in ecclesiis hungaricis per Johanne Tholnaeum et aliquot fratres ipsi adhaerentes excitatis... Anno salutis MDCXLVI.* [Kézirat. 1646.]
Nyomtatásban megjelent *Sárospataki Füzetek*, i, 1857—8, 161—77, 335—49. l.
- Townson, Robert, *Travels in Hungary, with a Short Account of Vienna in the Year 1795.* London 1797, Robinson, xviii, 494 l.
- Wortley-Montague, Mary, *Letters of the Right Honourable Lady M-y W-y M-e, Written During her Travels in Europe, Asia and Africa. New edition.* Berlin 1799, August Mylius. viii, 381 l.

2. Modern munkák

- Angyal Dávid, *Erdély politikai érintkezése Angliával. A mohácsi véstől a szatmári békéig.* Bp. 1902, Franklin, 178 l.
- Asztalos Miklós, „A gályarab Nikléczi Boldizsár diplomáciai utazása.“ *Károlyi Árpád-Emlékkönyv*, Bp. 1933, 66—72 l.

- Berg Pál, *Az angol nyelvtanítás útja a magyar iskolában*. Bp. 1943. Szerző, iv, 84 l.
- Csorba András, *Magyar-ír kapcsolatok 1867-ig*. Debrecen 1944. Szerző, 94 l.
- Depner, Maja, *Das Fürstentum Siebenbürgen im Kampf gegen Habsburg. Untersuchungen über die Politik Siebenbürgens während des dreissigjährigen Krieges*, Stuttgart 1938. W. Kohlhammer, xv, 331 l.
- Fest Sándor, „Lithgow Magyarországon“ *Századok*, xlvi, 1913, 26 l.
- Fest Sándor, „Régi angol költemények Thökölyről“. *Századok*, xlvi, 1912, 680 l.
- Gasquet, Francis Neil, *Cardinal Pole and his Early Friends*. London 1927.
- Koncz János, „Kolozsvári I. levelei 1685-i angliai útjáról.“ *Protestáns Közlemények*, 1886—7.
- Kropf Lajos, „Az angol Thökölisták.“ *Századok*, xl, 1906. 137—45 l.
- Kropf Lajos, „Chishull utazása hazánkban.“ *Századok*, xxxvii, 1903, 634—40 l.
- Kropf Lajos, „A magyar gályarabok történetéhez.“ *Századok*, xxxii, 1898, 124—8 l.
- Kropf Lajos, „Pásztói Rátholdi Lőrinc zarándoklása.“ *Századok*, xxx, 1896, 716—30 l.
- Markó Árpád, „British Soldiers at the Recapture of Buda.“ *Hungarian Quarterly*, iii, 1937, 313—9 l.
- Melzer, Jakob, *Biographien berühmter Zipser*, Kassa 1833, Ellinger, 337, [3] l.
- Országh László, „Adalékok az angol renaissance magyarság-képéhez.“ *Angol Filológiai Tanulmányok*, iv, 1942, 37—53 l.
- Pivány, Eugene, „Hungarians of the 16th and 17th Centuries in English Literature“. *Studies in English Philology*, ii, 1937, 83—92 l.
- Róna, Éva, „Hungary and the Beginnings of English Journalism.“ *Studies in English Philology*, iv, 1942, 54—71 l.
- Róna, Éva, „Magyar vonatkozások a XVI—XVII. századi angol irodalomban.“ *Angol Filológiai Tanulmányok*, i. 1936, 6—49 l.
- Simonyi Ernő, *Angol diplomatiai iratok II. Rákóczi Ferenc korára. Angol levéltárakból közli* —. Bp. 1872—3, Akadémia, 1—2. köt. [Archivum Rákócziánium.]
- Simonyi Ernő, *Magyar történeti okmánytár londoni könyv- és levéltárakból*. Pest 1859, Akadémia, vii, 318 l.
- Szamota István, *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054—1717*. Bp. 1891, Franklin, 559 l.
- Szilágyi Sándor, *Erdély és az északkeleti háború. Levelek és okiratok*. Bp. 1891, Akadémia, 1—2. köt.
- Szilágyi Sándor, *II. Rákóczi György és az európai diplomácia*. Bp. 1875, Ráth Mór, viii, 740 l.

- „Sydnam Poyntz angol katona kalandjai Magyarországon (1626).“
Történelmi Szemle, 1914, 100—3 l.
- Trócsányi Berta, „Református teológusok Angliában a XVI. és XVII. században.“ *Angol Filológiai Tanulmányok*, v—vi, 1944, 115—46 l.
- Veress Endre, *Berzeviczy Márton (1538—1596)*. Bp. 1911, Magyar Történelmi Társulat, 228 l. [Magyar történelmi életrajzok, 27.]
- Veress Endre, *Kakas István*. Bp. 1905. Athenaeum, 168 l.
- Zoványi Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Bp. 1911, Hornyánszky, 380, [2] l.

IV. Angol hatások irodalmunkban

1. Angol szerzők munkái

- Ames, William, *Technometria. Theses Logicae. Disputatio theologica adversus metaphysicam. Disputatio theologica de perfectione SS. Scripturae* [Ramus, Petrus, *Dialecticae Libri Duo* főcím alatt]. Nagyvárad 1653, Szenczi Ábrahám, 237 l.
- *Angliai Puritanismus, avagy Kiválképpen való Tudományok azoknak, kik Angliában a Puritánusok között (amint közönségesen neveztetnek) legkeményebbeknek tartatnak, Melly ennek előtte Deák nyelven kibotsáttatott Amesius Willyam Szent írás magyarázó Doctor által: mostan pedig Magyar nyelvre fordítatott Telki Bányai István által*. Utrecht 1654, Wasberg János, 40 l.
- *Angliai Puritanismus. Fordította Komáromi Csipkés György*. Debrecen 1662.
 Ma egy példányát sem ismerjük. Létezéséről maga Komáromi Csipkés György tanuskodik, saját munkáiról írott könyvjegyzékében. Lásd *Századok*, vii, 1873, 139. l.
- *Jo cselekedetek gyemant köve. Az az: Amesius Villyám Sz: Írás magyarázó Doctornak a' jó cselekedetekről irt tractája, melly ... Magyarul három Prédikációkban ki-bocsáttatott Sz: Györgyi P. István által*. Kolozsvár 1678, Vere-segyházi Mihály, [60] l.
- *Guilielmi Amesii De Conscientia, et ejus Jure vel Casibus, Editio Novissima ...* Debrecen 1685, Töltesi István, [12], 446, [22] l.
 Szabó Károly, *RMK*, ii, 427, tévesen adja a lapszámot, 346-ot 446 helyett. Az utolsó lapon valóban 346 áll, de sajtóhibával.
- *Medulla Theologica. Editio Novissima. Ab Authore Ante obitum recognita & variis in locis aucta*. Debrecen 1685, Töltesi István, [12], 408 l.
- Basire, Isaac, *Congratulatio Publica Victoriae Cedro Dignae, Quam, Auspice Deo Ter. Opt. Max. Serenissimus D. D. Geor-*

- gius Rakoczi, Dei Gratia, Princeps Transylvaniae ... Reportabit ...* Gyulafehérvár 1654, Ny. n., viii l.
- [—] *Triomviratus Sive Calvinus, Beza & Zanchius Pro Episcopatu ...* Gyulafehérvár 1656, Martinus Major, [2], 9, [2] l.
- [—] *Considerationes quaedam ecclesiasticae*, Kézirat. 1656.
Basire-nak kéziratban maradt nézetei az erdélyi egyház reformjáról. Nyomtatásban megjelent *Erdélyi Múzeum*, 1910, 210—7 l.
- [—] *II. Rákóczy György felelete az „Innocentia Transylvaniae“-ra (1653—9). A fejedelem megbízásából írta Basire Izsák. A durhami káptalan levéltárából közli Kropf Lajos.* Budapest 1888, Athenaeum, 99 l.
- [—] *Itinerarium.*
Valószínűleg kiadatlan. Pápai Páriz Ferenc 1702-ben átadta Chishullnak, Chishull, *Travels*, 95.
- [Bayly, Lewis]. *Scala Coeli vagy egynéhány bizonyos időkre alkalmaztatott istenes elmélkedések és buzgó Imadságok, melyek az kegyes Eletnek, Angliai nyelven irattatot Praxissából szedegettettek Medgyesi Pal által.*[Szent Ágoston Vallása főcím alatt.] Debrecen 1632, Fodorik Menyhárt, 265, [12] l.
- [—] *Praxis Pietatis. Az az: Kegyesseg-Gyakorlas, Melyben befooglaltatik, mint kellyen az Hivő kereszttyen embernek, az Isten és a maga igaz ismeretiben nevedetni, eletet naponként, Istenek felemére intezni, tsendes lelki-ismerettel költeni, és futásának el-töltése után boldogul vegezni. Fordítottatott Angliai nyeloből, az Magyar kereszttyeneknek, ez szomorúságos utolsó időkbén kiváltkeppen-valo vigasztalásokra, es hasznokra Medgyesi Pal, Ur Jesus Christus egyigyü Szolgája által.* Debrecen 1636, Fodorik Menyhárt, [34], 979, [1] l.
- [—] *U. a. 2. kiadás.* Lőcse 1638, Typis Breverianis, [54], 987, [18] l.
- [—] *U. a. 3. kiadás.* Bártfa 1640, Klösz Jakab, [24], 969 l.
- [—] *U. a. 4. kiadás.* Lőcse 1641, Brevér Lőrinc, [50], 978, [18] l.
- [—] *U. a. 5. kiadás.* Nagyvárad 1643, Szenczi Ábrahám, [50], 908 l.
- [—] *U. a. 6. kiadás.* Kolozsvár 1677, Veres-egyházi Mihály, [36], 745, [31] l.
- [—] *U. a. 7. kiadás.* Lőcse 1678, Brewer Sámuel, [36], 1030, [48] l.
- [—] *Praxis Pietatis, To gest, Knjzky a Cwicenj se to pravé ...* Lőcse 1633, Ny. n. [26], 153 l.
- [—] *I. N. I. Praxis Pietatis. To gest, O Cwicenij se to pobožnosti pravé, Knjzka milosta ...* Lőcse 1674, Brewer Sámuel, [8], 513, [14] l.
- [—] *Schriftmessiger Weg-Waiser, zur seligen Sterbe-Kunst ... Genommen aus dem schönen Büchlein Praxis Pietatis ...* Brassó 1683, Herrmann ny., [24], 203, [26] l.
- [—] *Praxis Pietatis Azaz Kegyeség-Gyakorlás ... Debrecen 1636. Bp., 1956, Ince Gábor, [8], 496 l.* [A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) egyházi írói, 4.]

- Buchanan, George, *Iephta sive Tragoedia Jephthe, ex Georgio Buchanano ungaricis versibus reddita in gratiam spectabilis ac Magnifici D. D. Francisci Kendi de Rhadnot, filiolaeq: eiusdem festiussimae Sophiae Kendi. Ad notam Lucretiae. Stepháno Illyefaluino interprete.* Kolozsvár 1590, Ny. n., [38] l.
- *U. a.* Kolozsvár 1597, Ny. n., [38] l.
 - *U. a.* [Lőcsé XVII. század.] Ny. n., [36] l.
- *Georgii Buchanani paraphrasis in librum primum psalmodum.* Nagyvárád 1807, Szigethy Mihály, viii, 311. l.
- Campion, Edmund, *Campionus Edmondnac Jesus neve alat vitezkedet Theologusnak, es nem régen Angliában az közönséghez keresztien hitért martyromsaggal koronazotnac, Tiz Magyarul írot okai: kikben azt aggia tuttocra az Angliai tudós Academicsoknac, my vitte őtet arra, hogy egiedül az eghéz Angliában lakozo Cáluinistáknac, az Hitnec dolgában bayt méert legien küldeni. Balassa Balinttol iratot...* Bécs 1607, Margaretha Formica, [16], 109 l.
- *Campiani Edmundi Societatis Jesu Theologi, Qui pro Catholica Religione Martyrium in Anglia subijt; Oblati Certaminis in causa Fidei Rationes Decem Redditae Academicis Angliae... Adjectae duae propriae Authoris Epistolae, & Vita praeterea ejusdem brevissima...* Nagyszombat 1700, Typis Collegij Academici Soc. Jesu, [2], 192 l.
- *Edmundi Campiani Soc. Jesu Theologi, Odio Religionis Catholicae ab Haereticis in Anglia occisi, Oblati in causa fidei certaminis Rationes Decem Redditae Academicis Angliae...* Nagyszombat 1742, Typis Academ. Soc. Jesu. [12], 153 l.
- Cowper, William, *Het napoki edgyüt beszélgetések, ket öszvetalkozott Embereknek, tudnia-illik edgy keresztien es edgy papista Catholicusoknak. Az hitnek edgynehany vitszszairul. William Cowper Gallowayi Püspök, Scotiában Angliai nyelven irta; Magyar nyelvre Medgyesi Pal, Ur Iesus Christus edgyigyü Szolgaja fordította...* Debrecen 1657, Fodorik Menyhárd, [16], 237, [1] l.
- *U. a.* 2. kiadás. Debrecen 1661.
Emliti Sándor István, *Magyar Könyvesház*, Győr, 1803, 41.
- [Dyke, Daniell], *Szű Titka. Az az: Az ember szívének természet szerint valo romlottságából, és annak követéséből származott ezer csalárdságinak ki-nyilatkoztatása és orvoslása. Mellyet... egy nevezetes Anglus Authornak erről való Discursusának... rendi szerint prédikáció formára rendelt és ki-adott... Nanasi L. István... Kolozsvár 1670, Veres-egyházi Szentyel Mihály, [40], 767, [14]. l.*
- Florilegus, Junius, *Az Reszegesnek gyűlölőseges, Utálatos es retnetes állapottya, Mely: Irattatot, es ki-botsattatot amaz Istenes es jozan életet szerető Junius Florilegus, Anglus által. Es*

- magyar nyelvre fordítottot Dioszegi Bonis Matyas által. Leyden 1649, Leffen Péter, [8], 124 l.
- [Grosse, Alexander], *Az mennyei igasságnak Tüzes Oszlopa melly Ez nyomoruságos élet kerengő pusztájában, az Isten szerelmes ellankhadt népének... világosan megmutattya, melly uton juthatnak bé a mennyei Canahán nyugodalmába. Fordítatott Mikolai Hegedüs János által.* Utrecht 1648, Vásberg János, [6], 138 l.
- [—] *U. a. 2. kiadás.* Nagyszeben 1665, Szenci K. Abrahám, 168 l. Hildersam, [Arthur], *Idbőség Kapuja, Sőt A' meny-oroszag csalhatatlan úta; Mellyen járt, bűneiből igazán meg-tért Isai fia, David király: Mellyet ez-előtt Angliai Nyelven kibocsátott, rész-szerint, Hildersam Londinumban; Isten népének, és a térendő bűnösök idbességére. Mostan pedig Magyar Nyelvre fordított... Nogradi Matyas, Kolozsvár 1672, Veres-egyházi Szenteyl Mihály, [24], 1440, [14] l.*
- Igaz és Tökéletes Boldogsagra vezető Ut... mely Kérdések és Feleletek által rövideden, de felette igen hasznosan a Bibliának minden Könyveinek és részeinek eleitől fogván utólyáig értelmére vezet... Idegen nyelvből Magyar nyelvre fordított. Somosi Petkó János Sziksz. Predik. által.* Sárospatak 1656, Renius György, [24], 616 l.
- Index, Januae Lingvarum J. A. Comenii... Gyulafehérvár 1647, Typis Celsissimi Transylvaniae Principis, 508 l.*
- Comenius *Janua*-jának angol és belga indexe, magyar fordításban. Csholczi János és Bihari Ferenc munkája.
- U. a. 2. kiadás.* Lőcse 1649, Brever Sámuel, 511 l.
- Comenius *Janua- és Vestibulum*-ának 1649-es lőcsei kiadásával együtt.
- James I, *BASILIKON DÓRON.* *Az Angliai, Scotiai Franciai es Hiberniai Első Jacob Kiralynac, az Igaz Hitnec Otalmazojanak, &c. Fia tanításaért irtt. Kiralyi Ajandéka: Mellyet... Magyar nyelvre fordított, Szepsi Korotz Geörgy... Oppenheim 1612, Galler Hyeronimus, [24], 307, [3] l.*
- Jewel, John, *Apologia Ecclesiae Reformatae. Praecipua sincerae Fidei Christianae capita complectens, omnesve Adversariorum calumnias diluens; Olim pro Ecclesia R. Anglicana conscripta, & praelo publicata, Per Joannem Juellum Episcopum Sarisburiensem. Nunc ob raram & insignem sui utilitatem, pro Ecclesiis & Scholis Hungariae Reformatis denuo recusa.* [Debrecen] 1704, Ny. n., [14] 223 l.
- *A Reformata Ekklesianak Apologyaja 'vagy Maga-mentsége... Magyar nyelvre fordítottatott Tussa-Uj-Falusi Tussai János által.* H. n. 1748, Nih. n., [38], 226, [2] l.
- Kegyes lelkeket idbességre tápláló Mennyei Élő Kenyér: Avagy az Ur vacsorájával jól élőknek a' Jézus Christus szent Testével és vérével való igaz közösüléseknek Sz. irás szerint való jó*

- módgya és rendes úttya; Mellyet Anglia [!] nyelből Magyar nyelvre fordított, Nemzete hasznára K. Vasarhelyi Matko István ... Kolozsvár 1691, Veresegyházi István, [26], 132 l.*
- Kegyés Tselekedetek Rövid Ösvenykeje, mellyen A' kegyesség-gyakorlásának derék uttyára sietvén egy jo lelkü Uton járo ... tudakozza Ut mutatójától a kegyés élet uttyát. a holott Az Ut mutató minden karban, nemben és hivatalban lévő embereknek általutat mutat, az Isten előtt kedves, mások előtt becsületes, és magokra nézve hasznos cselekedeteknek el-követésére a' szent írásból, mellyet Szedegetett és fordított Angliai nyelből a kegyés életre vágyodoknak hasznokra K. Vasarhelyi M. Istvan ... Nagyszeben 1666, Szenci Abraham, [10] 111, [4] l.*
- Sikriul de aur. Karte de propovedanie la mörcci. Skoacea din skripturile sfinte: ku porunca si indemnarea Mariei sale Apafi Mihaiu, Kraiul Ardealului. Tiparitu in tipografia nolou, in cetate in Sassebes ... Szászsebes 1683, 168 l. [A Kegyes Tselekedetek Rövid Ösvenyke-nek román fordítása. Vinczi János protópópa munkája.]*
- Kegyés Tselekedetek Rövid Ösvenykéje ... Nagykároly, 1762, Sz. N. P. I., [12], 96, [2] l.*
- Kis Keresztyeny. az az A Hütnek és Isten szerint való életnek, tsupán tsak, az sz. írás szavaiból álló oly Principiumja, melyre mingyárt tanítani kel a' szolni kezdő kisededeket, Mely Angliai nyelből Magyarra fordittatott ... Fogarasi Ferencz által. Gyulafehérvár 1654, Major Márton.*
- Terjedelmét nem ismerjük, a reánk maradt töredék 16 lapra terjed.
- A Leleknek Uti költsege. az az, Az Ember lelkének, az mennyei Jerusalem fele való bujdosásában, mely oda fel az egben vagon: egész meg nyittatása ... Mostan Anglusból Magyar nyelvre fordittatott Felseő-banyai S. Mihály által ... Utrech 1651, Zyll és Ackersdyck, [14], 174 l.*
- Lelki A Be Ce Az Christus Oskolájában az alsó Rendben bé állatandó Tsetsemöknek Közönségesen; Kivaltkeppen penig az méltóságos kegyes Fejedelem-Aszszonynak, Lorantfi Susannának, aprobb Tseledgyenek, hasznokra. Edgy Istenfélő tudos Anglus Tanétónak Írásából fordettatott. Gyulafehérvár 1645, Typis & Impensis Celsissimae Principis, [8], 9—46, [4] l.*
- Az előszóból kitűnik, hogy a fordítás Medgyesi Pál munkája.
- U. a. H. n. 1648.*
- Egy példányban sem ismerjük. Említi *Sárospataki Füzetek, i, 1857—8, 351.*
- U. a. Sárospatak 1652.*
- Egy példányban sem ismerjük. Szabó Károly csak Toldy Ferenc hozzá intézett leveléből értesült létezéséről. *RMK, i, 365.*
- U. a. Keresd 1684, Székesi Mihály, [8], 40, [6] l.*
- U. a. Bp. [1940], Egyetemi nyomda, 150, [2] l.*

- Lelki Igazgatas a Betegsegben, es az halal arnyekaban, Mellyet Anglus nyelvből, édes Nemzetében levő Gyengeknek s Betegeknek kedvekért Magyar nyelvre fordítot ... Patai Balogh János ... Utrecht 1700, Ernestus Voskul, [10], 142, [4] l.*
- Linacre, Thomas, *Thomae Linacri Grammatices Compendiosa per quaestiones explicatio. A Gregorio Molnar, sanctae memoriae, in vsum studiosae iuventutis conscripta. Cum S. R. M. Privilegio.* Kolozsvár 1566, Ny. n., [288] l.
- *U. a. 2. bővített kiadás.* Kolozsvár 1578, Heltai Gáspár, [288] l.
- A magános tselédek közt lévő ahitatossagnak megaluvo tüzetskenek felgerjesztésére való Prédikálló székbeli Szikrák, avagy edgynéhány tudós egyházi Tanítóknak Prédikatzio előtt való Könyörgéseknek külömb külömb formái, Mellyeket a könyörgésben buzgó lelkeknek hasznára Anglus nyelvből magyarra fordított és kibotsátott Tolnai István. Lőcse 1661.*
- Emliti Weszprémi, *Succincta medicorum biographia, Centuria II, i, 195.*
- [Map, Walter], *Dialogus az az Eggy kárhozatra szállott kazdagh Test és Léleknek siralommal tellyes egymással valo panaszolko beszélgetések.* [Versben fordította Nyéki Vörös Mátyás.] Prága 1623.
- Egyetlen példánya Todoroszku Gyula gyűjteményében. Ismerteti Kőmives, *Nyéki Vörös Mátyás élete és munkái*, Csorna 1918.
- [—] *U. a.* Bécs 1625. Ny. n., [44] l.
- [—] *U. a.* Bécs 1632, Ny. n., [60] l.
- Ismerteti Kudora Károly, „Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárához“. *Magyar Könyvszemle*, vi, 1981, 181. illetőleg 349.
- [—] *U. a.* Bécs 1636.
- Emliti Sándor István, *Magyar könyvesház*, 27.
- [—] *U. a.* H. n., 1636 után.
- Csonka példány a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárában, a Nyéki Vörös Mátyás összes műveit tartalmazó kötetben. Ismerteti Kőmives, *Nyéki Vörös Mátyás élete és munkái*, 39.
- [—] *U. a.* Nagyvárad 1642.
- Emliti Sándor István, *Magyar könyvesház*, 31.
- [—] *U. a.* [Nyéki Vörös Mátyás, *Tintinnabulum tripudiantium* főcím alatt.] Nagyszombat 1729, Ny. az akadémiai bőfükkel, 166, 2. 1.
- [—] *U. a.* [Nyéki Vörös Mátyás, *Tintinnabulum tripudiantium* főcím alatt.] Kolozsvár 1768, Az akadémiai betüfukkel, 141, 2. 1.
- [—] *Ének az gazdagrúl.* Kézirat, XVII. század.
- A *Dialogus inter corpus et animam* rövidrefogott, verses fordítása. A Lipcsei-kódexben maradt ránk, nyomtatásban Toldy Ferenc adta ki. *A magyar nyelv és irodalom kézikönyve*, Pest 1855—7, i. Lásd Horváth János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, 197 és Szilády Áron, „Heltai Közbeszéde“, *Irodalomtörténeti Közlemények*, xi, 1901, 81—7.

[—] *A Bor és Víz a Fellebb való méltóságért és annak ell nyéré- séért, Egymás között Pántolódnak.* [Kézirat 1658].

A *Dialogus inter aquam et vinum* verses fordítása. A szöveg két, majdnem betűről-betűre egyező változatban maradt ránk, az első a herceg Esterházy-család hitbizományi főlevéltárában, a másik az esztergomi Helischer-gyűjteményben. Nyomatásban közölte Badics Ferenc, „XVII. századi vers a bor és víz vetélkedéséről”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, i, 1929, 88—95. A Helischer-gyű- teményről lásd Erdélyi Pál, „Költeményes régiségek. XVII. századi magyar kézirat”. *Magyar Könyvszemle*, xvi, 1891, 45—56. A két szöveget összehasonlítja Waldapfel József, „A bor és víz pánto- lódása és rokonai”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, xxxix, 1929, 464—5.

— *Thetis és Lieus.* [Kézirat 1793.]

A *Dialogus inter aquam et vinum* drámai feldolgozása ismeretlen szerzőtől. Losoncon adták elő 1793-ban. A Tóthfalussy-féle kézirat- ban maradt ránk. Nyomatásban Bernáth Lajos adta ki, *Protestáns iskoladramák*, Bp. 1903. Ennek függelékében megvan *Map latin eredetije is, Goliae dialogus inter aquam et vinum.*

Mather, Increase, *A Napnyugoti India... Melly Americana... vi- lagnak-is nevez... Az Uj-Angliai... zött az Evangéliumnak terjedéséről írott-levelek. A Tiszteletes Leusden Janoshoz Az Ultrajectumi Acad... Nyelvnek Professorához Crescentius Matherus Bostóniai Lelki-tanító... Cantabrigiában való... ollegiomának Igazg... Melly Angliában elsőben 1688-ban, azután is egy-néhány ízben; Az elmúlt esztendőben pedig Bel- giumbanis Napkeleti Indiában az Evangéliomnak hasonló ter- jedéséről Írott-levelekegyütt Deák nyelven kibotsáttatott. Már most a' Magyar Nemzet kedvéért Magyarra fordíttatván közönséggé tétetett.* Kolozsvár. 1694, Misztótfalusi Kis Mik- lós, [16] l.

Egyetlen példánya a debreceni kollégium könyvtárában. A cím- lap csonka.

Mennyei Lampas. Melly az örökké-való setétségnek mélységétül igazán meg rettent és félemlét akarmelly lelkeket meg ujjét, es az örökké valo Mennyei világosságnak méltóságára igyek- vőknek Lelki világot szolgáltat. Mostan Anglusból Magyar nyelvre fordítatott Bökényi Philep Janos által... Utrecht 1652, Lambert Roeck, [22], 213, [2] l.

Meny-ország dicsősége, pokol rettenetessege; Avagy: Két Dolgok- ról való Tanítás; A Szenteknek Christus Jézussal edgyütt való dicsőségekrül: Masik, Az Elkárhoztaknak Gyötrelmek- rül a Pokólban. Mellyekrül Angliai Nyelvből Magyar Nyelvre fordítván, először élő nyelvel tanított, az-után az Hiveknek Lelkekben való épületekre Nyomatásban ki-bocsátott, Somosi P. János... Kassa 1683, Bosyitz István, [24], 182, 118. l.

[Paynell, Thomas], *Schola Salernitana De Conservanda Valetudine*... Lőcse 1617, Schultzs Dániel, [28] l.

[—] *Az Anglia országban lévő Salernitana Scholának jó egészségről való megtartásnak módgyáról írott könyve; mellyet a nemes és híres angliai Salernitana Schola írt volt deák nyelven, az immár régen elmúlt esztendőben Mostan pedig magyarra fordítottott Rhythmusokban alkalmaztatva Fel-Vinczi György által, 1693-ban, Pünk. Havában, Kolozsvár 1693, Veres Egyházi István, [40] l.*

A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában. Régi Magyar Irodalom, i, 0.74-ben.

[—] *U. a.* Lőcse 1694. Brewer Sámuel, [48] l.

— *Anglia országban lévő Salernitana scholának jó egészségről való megtartásának módjáról írott könyve*... Kolozsvár 1770, Akadémiai betűkkel, 34 l.

— *U. a.* Kolozsvár 1776. Akadémiai betűkkel, [34] l.

— *U. a.* [Házi különös orvosságok főcím alatt.] Kolozsvár 1785, A püspöki betűkkel, [2], 101—30 l.

— *Scholae Salernitanae praecepta conservandae valetudinis.* [Kovachich, Josephus Nicolaus neve alatt.] Buda 1821, Stereot. Wattiano, vii, 87 l.

Perkins, William, *Catholicos Reformatos Az az, Egynehany Vetelkedés Ala Vettetet hitnek agazatinak magyarázattya, mely meg mutattya, az igaz Kereztynén Annyaszentegyháznak menyben eggyezni kölljön, az Romai Anyaszentegyházzal, menyben tüle különbözni, és menyben soha véle nem eggyezni*... Mely irattatot először Angliai nyelven Guilielmus Perkinsus Anglus által. Az után fordittatot Hispaniai nyelvre, Guilielmus Massanustul. Harmadszor deákul, egy fő, bölcs, tudos embertül. Mostan immár Magyarra fordittatot Ketskemeti C. Janos Vngvari Praedikátor által. Debrecen 1620, Ny. n., [16], 415, [23] l.

— *Az ember eletenek, bodogul valo igazgatásának modgyáról. Wilhelmus Perkinsus, Angliai Theologusnak irasabol, Magyar Nyelvre Fordittatot, Iratosi T. Janos Thoronyai Praedikátor által — Patika szerszamos Bolt. Az az sok-fele halaloknak természetekről, és azoknak nemeiről. Es ismet Az jól és bódogul való meg halásnak módgyáról való tanítás. Iratot. Wilhelmus Perkinsus, Angliai Theologus által. Magyar nyelvre Fordittatot T. János, Thoronyai Praedikátor által. Lőcse 1637, Brever Lőrincz, [38], 138, [4], 333, [2] l.*

— *U. a.* Lőcse 1641, Brever Lőrinc, [36], 136, 335 l.

— *Ama Szent Iras Feitegetesben hatalmas és igen tudos Doctor-nak G. Perkinsusnak A Lelki-Ismeretnek Akadekirol írott drága szép Tanításának Első könyvében, az akarmi okbol megfelelő és rettegő Lelki esmeretnek meg-vigasztalására és gyo-*

gítására, *le tött Istenes Orvoslasi...* Amsterdam 1648, Jansoni-
nius János, [8], 249 l.

- *Kettős kereszt, Es Késértet alatt nyögő Keresztyén embernek lelki orvoslása, Az az: Első, A' Satan keserteti ellen való lelki Fegyver, Es Masodik; Egy Lelki Tanító, és egy gyengélkedő Keresztyén között való gyönyörűséges Beszelgetes; Melljet amaz b. e. Perkinsus Villyám Angliai nyelven írott, és abból Deák nyelvre fordított munkájából, Istene dicsőssére, [!] s' Nemzete javára Magyarra fordított, Debreczeni T. István D. Debrecen 1685, Töltesi István, [124] l.*

Szent Agoston Vallasa, Melyben ezen tudos Doctornak, (ki Luther M. előtt majd 1200. esztendőkkel élt). Írásiból, ez mai Pápistáknak szemtelen csacsogások ellen, az kik hamissan hirdetik, hogy Luther es Calvinus előtt nem volt az mi Vallasunk, vilagossan megh bizonyittatik, hogy ő Papista nem volt, mint az kiktül sokat különbözöt; mivelünk Protestansokkal penig az Hitnek minden derekas Agaiban egyet ertet. Irattatot elsőben Angliai nyelven: mostan nagyub haszonnak okáért, egynehány Istenes Elmelkedesekkel es buzgo Imadsagokkal együtt Magyar nyelvre fordittatot. Medgyesi Pal által. Debrecen 1632, Fodorik Menyhart, [36], 95, [6] l.

Sz. Patricius Purgatoriumjáról való Historia, Mely most ujonnan Groff Eszterhazi Pal Vram ö Nagysága parancholattyából Magyarra fordítatot, és jó rendbe hozatott. Bécs XVII. század, [12], 133 l.

Thomas Hybernicus, *Flores Doctorum pene omnium, Tam Graecorum, Quam Latinorum, Qui tum in Theologia, tum in Philosophia hactenus claruerunt, Per Thomam Hybernicum, olim summa cum diligentia collecti, ac ordine Alphabetico digesti...* [Lőcse] 1699, Ender Márton. [16], 816, [8] l.

— *U. a. Nagyszombat 1746, Typis academicis soc. Jesu, 944 l.*

Virel, Matthieu, *A Keresztyeni Vallasnak Fundamentumi...* Melylyet először Francia nyelven írt Virel Mathe; az után mások, Deák, Angliai és Belgiumi nyelvekre fordítottak. Mostan pedig Angliai nyelvből Magyar nyelvre, Nemzete hasznáért fordított, Gyöngyösi László. Utrecht 1637, Dreunen Meinard, [16], 423, [6] l.

2. Magyar szerzők munkái, erős angol hatás alatt

Adámi János, *Londinum Heroico Carmine Perlustratum. Per Johannem Adamum Transylvanum, Dedicatumq Literarum, Peregrinorum, Virtutumque Pátronis The Renoroned City of London; Surveyed and Illustrated In a Latine Poem. Bp J. Adamus, a Transylvanian, And translated in to English by W. F. of Gray's Inn. J. C. Dedicated to the Patrons of Strangers,*

- Learning and ingenuity*. London 1675 [?], Printed by I. R. for the Author, 30 l.
- Új kiadásai: *Harleian Miscellany*, x, 1813, 139—51, és *Studies in English Philology*, iii, 1938, 96—111.
- Bayer János, *Ostium vel Atrium Naturae. Ichnographice Delineatum id est Fōndamenta Interpretationis & Administrationis Naturae Generalia*... Kassa 1662, Typis Marci Severini, [32], 352, [88] l.
- Francis Bacon hatását mutatja.
- *Filum Labyrinthi. vel Cynosura seu Lox Mentium Vniuersalis: Cognoscendis, Expendendis & Communicandis Vniuersis Rebus recensenda*... Kassa 1663, Typis Marci Severini, [164], 407, [1] l.
- Francis Bacon bölcséletének ismertetése. Említi William Harvey-t is.
- Chladenius Márton, *Ad Virum Excellentiss. Bernardum Zechium Ser. Reg. Pol. Et Elect. Sax. A Commissionem Finiumque Consiliis Ac Expeditionibus Intimis De Mente Bernardi Connor Medici in Anglia Celeberrimi Circa Creationem Evae Breuiter Disseret*... Martinus Chladenius, Jessenae Superintendens. Editio Secunda. Wittenberg 1708, Prelo Gerdesiano, [16] l.
- Bernard O'Connor felfogásának ismertetése.
- Concordiae Inter Evangelicos quaerendae Consilia, Quae Ab Ecclesiae in Transylvania Evangelicae Pastoribus & Scholae Albae Juliacensis Professoribus in Synodo congregatis Approbata fuerunt An MDCXXXIV. Et tunc ipsorum nomine Johanni Duraeo transmissa, ad promouendam Evangelicarum Ecclesiarum Unionem, cujus tum se praestabat Sollicitatorem. nunc autem primum Publici juris fiunt ab eodem ad Instaurandum pristinos in eadem Concordia quaerenda Conatus, & ad exploranda super hisce Consilio piè Doctorum Iudicia*. H. n. 1654, Ny. n., [44] l.
- Az 1634. február 7-én tartott erdélyi protestáns zsinat állásfoglalása John Durie-nak a protestáns felekezetek egyesítésére vonatkozó terve mellett.
- Csúzi Cseh Jakab, *Lelki Bölcseségre Tanító Oskola. Mellyben Az Istenhez való igaz Meg-térésnek bölcs tudományát s idvességes gyakorlásának rendit és módgyát, világos kérdések s feleletek által Az istenes életben gyönyörködőknek lelki hasznokra kiadta Csuzi Cseh Jakab*... Debrecen 1680, Rosnyai János, [16], 202, [4] l.
- William Perkins *Metanoiologia*-jának átdolgozása.
- Drégely-Palánki János, *Praxis Pietatis Contracta. Et Secundum Documenta Practica Compendiosè exposita. az az: A Praxis Piétátisból vett és a szerint el intéztetett, alkalmaztatott, és rövid summában bé-foglaltatott, kégyesség gyakorlására tar-*

tozó idvességés *Textusok és Tanuságok* ... Debrecen 1692, Kaszai Pál, [16], 292 l.

Lewis Bayly *The Practice of Piety*-jének rövid kivonata.

[Dudith András], *Vita Reginaldi Poli, Britanni, S. R. E. Cardinalis, Et Cantuariensis Archiepiscopi*. Velence 1563, Ex Officina Dominici Guerreri, 96 l.

Lodovico Beccatello olasznyelvű életrajzát Dudith András adatokkal egészítette ki és latinra fordította.

— *Vita Reginaldi Poli, S. R. E. Cardinalis Et Cantuarensis Archiepiscopi: Italice Conscripta a Ludovico Bacatello, Archiepiscopo Ragusino, ipsius Familiari, Latine Reddita Ab Andrea Dudithio Episcopo Tininiensi. Iuxta Exemplar Venetiis excusum, An. MDLXIII*. London 1690, Adamson, [8], 108 l.

Hrabovszki Péter, *Manuale latino-hung.-sclavonicum Ad Praxin Pietatis accommodatum, ac et variis ... libellis collectum* ... Bártfa 1668, Sambuch György, [8], 112, [2]; 352, [6] l.

Latin és szláv nyelvű kézikönyv a *Praxis Pietatis*-hoz.

Komáromi Csipkés György, *Anglicum Spicilegium. hoc est, Breves quaedam observatiunculæ, ad discendam, legendam & intelligendam, linguam, scripturamque Anglicam, utiles simul ac necessariae. Quas, Antehac, duodecennio peregrinus in Anglia notavit; nunc autem in usum popularium, in ordinem redegit, methodo ornavit & exhibuit. Georgius C. Comarinus Hungarus...* Debrecen 1664, Karancsi György, [18], 49, [4] l.

Az első magyarországi angol nyelvtan.

Komáromi István, *Mikoron imadkoztok ezt mondgyátok. az az: Az Uri Imadsagnak a' szent Lukátsnak és szent Máthénak leírások szerént való nyomozása: és tudos embereknek elméldésekkel meg-ékesitetett, s rövid Praedicatio formákra intézetett magyarázattya* ... Nagyvárad 1651, Szenczi Kertész Abrahám, [12], 290, [2] l.

William Ames, *Christianæ Catecheseos Sciagraphia*, Amsterdam 1650, alapján.

Köleséri Sámuel, *Idvesseg Sarka. Avagy Az Evangeliom szerint való, Igaz Religiónak Első fundamentomos Igasságának avagy Principiuminak (mellyeknek tudása s' hitele-nélkül senki nem idvezülhet) öszve-szedezetése: Azoknak, nyilván-*való és ellene-mondhatatlan Sz. Írás Tanubizonyyságiból-*való meg-állatása* ... Sárospatak 1666, Rosnyai János, [2], 242, [2], 28 l.**

Nicholas Byfield, *The Marrow of the Oracles of God*, London 1620, alapján.

— U. a. 2. kiadás. Debrecen 1676.

Említi Sándor István, *Magyar Könyvesház*, 52.

— *Szent Iras Ramaiara Vonatott Fel-Keresztyen, Avagy Igaz Vallas Szines Vallójanak Proba-Köve; ... Mellyet, rész szerint Anglus Authorokból, rész szerint maga Elméldésiből,*

őszve szedegetvén, tiz Prédikatiokban foglalva, az Emberek lelki állapotjának megrostálására, kibocsátott Köleseri Samuel, A' Debreczeni K. G. edgyik Tanítója... Debrecen 1677, Rosnyai János, [16], 219 l.

Matthew Meade, Anthony Burgess és Thomas Hooker közelebről meg nem nevezett műveinek felhasználásával.

Ladiver, Samuel, Q. D. F. F. E. J. *Dissertatio Moralis, De Justitia Stratagematis in Comburendis Navibus Batavicis a Britannis ante Biennium Instituti, Quam in Florentissima Academia Wittebergensi... Praeses M. Jacobus Röser... Respondente Samuele Ladiver, Solna-Hungaro, Eruditorum Censurae Exponit...* Wittenberg 1668, In Officina Sinceliana, [24] l.

Sir Robert Holmes angol tengernagynak 1666 augusztus 9-én a hollandok fölött aratott tengeri győzelméhez kapcsolódik.

Martonfalvi, György, *Ars concionandi Amesiana, Ita deliniata & illustrata, ut unusquisque hanc viam ingressus, accuratus & facilis concionator evadat. A Georgio Martonfalvi, Theologiae Doctore, & Scholae Debrecinae Rectore...* Debrecen 1666, Karancsi György, [46] l.

William Ames, *Medulla Theologica* első könyvének 55. fejezete alapján.

— *Exegesis Libri Primi Medullae Amesianae, In qua quantum ad Fidei articulos attinet, quicquid in Sacro-Sancta Theologia reperitur secreti & ardui, quicquid ab hodiernis haereticis vocatur in Controversiam, id ferè totum, per questiones, objectiones, responsiones, ita explicatur, ut Sacro-Sanctae Theologiae Cultoribus, praecipuè disputaturis & concionaturis commodissimè inservire queat. Studio Georgii Martonfalvi Transylvani...* Debrecen 1670, Karancsi György, [16], 1154, [62] l.

— *Exegesis Libri, Secundi Medullae Amesianae, In qua quantum ad observantiam, seu obedientiam erga Deum attinet, quicquid in Sacro sancta Theologia reperitur secreti & ardui, quicquid in schola continetur orthodoxi & obscuri, quicquid ab hodiernis haereticis vocatur in controversiam, id. ferè totum, per quaestiones, objectiones, responsiones ita explicatur, ut Sacro sanctae Theologiae cultoribus, praecipuè disputaturis, et concionaturis, commodissimè inservire queat. Studio Georgii Martonfalvi, Transylvani...* Debrecen 1675, Karancsi György, [16], 1237, [44] l.

— *Sz. I. M. D. és a' Debreczeni Collegium Professora Taneto és Czafolo Theologiaja: Mellyet Amesius és Vendelinus szerint irt azoknak kedvekért, a' kik az igaz Theologiat, és Vallást, hamar kívánnyák meg-tanulni: és mellyet, ezen jó végért, a' Debreczeni Collegium, a' maga költségén nyomtatott ki.* Debrecen 1679, Rosnyai János, [24], 628, [32] l.

Medgyesi Pál, *Dialogos Politico-Ecclesiasticus. Az az: Két Ke-*

resztyén Embereknek Eggymással-való beszélgetések... Beszélgetések vagyon az Egyházi Igazgató Presbýterekről, avagy Vénékről, Oeregekről; és az Presbyteriumrul Eggyházi Tanátsrol... Bártfa 1650, Ny. n. [24], 224, [1] l.

Egyike angol vonatkozásokban leggazdagabb tizenhetedik-századi könyveinknek. A szerző nemcsak a puritán szerzőket ismeri, akik közül többször idéz William Ames, Thomas Brightman, Thomas Cartwright, George Downame, Dudley Fenner, Thomas Hooker, Robert Parker, Matthew Sutcliffe, William Whitaker műveiből; éppen úgy idézi az államegyház hittudósait, így Thomas Bilsont, John Bridgest, John King-et, Hadrian à Saravia-t, John Whitgift-et. Ismeri a skót reform vezetőit, Andrew Melville (Melvinus) és David Calderwood nevével szintén találkozunk nála. Hivatkozik Peter Martyr-re, az angol reform egyik előharcosára. Érdekes, hogy több nem-angol író művét is angol fordításban használja, így Diodati Kommentárjait, Jean Bodint, és a „franciaországi reformata ecclesiáknak rendtartását“ is.

- *Doce nos Orare, Quin & Praedicare &c., az az Imadkozásra és Praedicatio írásra s-tételre, és a'nak meg-tanulására-való mesterseges Tablak, Avagy Eggynéhány-fele világos és mindenektől meg-érthető Ut-Mutatasok vagy Modok: Mellyek szerént kiki magatul-is, mind Magában s-mind Haza-nepe között, sőt Gyülekezetekben-is (melly az Praedicátorok tiszti) igen könnyen, rendessen, fontossan s-hasznossan az szükséghez képest Könnyöröghet, Praedicalhat, és az Praedicatio-kat Meg-tanulhatja. Medgyesi Pal által. Bártfa 1650, Ny. n., [20], 120 l.*

John Clark, *Sacra Oratoria*, továbbá William Ames munkái és az 1644-ben kiadott, puritán szellemű *The Directory of Public Worship* alapján.

- *Abba atya. Avagy könyörgésnek lelke. Melly szerént kiki tsak magátul is készen, mindenféle dolgokrul, a'karminemű állapotban, válogatot szép lelki buzgosagokat önthet-ki Isten előtt. Kiszakasztatott, A' Könnyörgésre ki-adott Mesterseges Tablakbol; és az ő megbetsülhetetlen hasznalatosságáért, ilyen kis Formaban, külön-is közönségessé-téetett, Medgyesi Pal által. Nagyvárad 1650, Szenczi Ábrahám, [8], 88 l.*

Ismerteti Széll Farkas, *Magyar Könyvszemle*, i, 1893, 226—7. A *Doce nos Orare* egyik kiszakított fejezete. Elnathan Parr munkája alapján.

- *Rövid tanítás az presbyteriumrol avag' eg'hazi tanatsrol. Mel' az Presbyterialis Dialogusnak Summaja. Az Meltoságos öregbik Fejedelem Aszszon'nak parantsolatjára. Sárospatak 1653, A fejedelem nyomdájában és költségén, [40] l.*

Meleghi Ferenc, *Bonum Principium; Consequentiae Pessimae. Seu Carolus Stuardus Primùm Angliae, Scotiae, & Hyberniae Rex, dein ad Londinum capite minutus. Honori Reverendorum*

Nobilium ac Doctissimorum Dominorum AA. LL. & Philosophiae Neo-Doctorum; Promotore R. P. Francisco Melleghi è Soc. Jesu. AA. LL. & Philosophiae Doctore, ejusdemq; Professore ordinario, & p. t. Seniore. In Alma Universitate Tyrnaviensi Creatorum à Spectabili, Magnifica, ac Nobili Facultate Oratoria Dicatum Anno M. DC. LXXX. Nagyszombat 1680, Akadémiai betűkkel, [4], 27 l.

Charles I tragédiájának kilenc képben való feldolgozása.

Miskolci Csulyák Gáspár, *Angliai Independentismus avagy Az Ecclesiái fenyítékben, és a külső Isteni tiszteletre tartozó jó rendtartásokban, minden Reformata Ecclesiaktól különböző fejtelten lábság. Eggynehány szava hihető, tudos, Belgiumi Doctoroknak írásokból, röviden össze szedegettetett, es Magyar nyelven ki bocsáttatott Miskolci C. Caspar által. Utrecht 1654, Vásberg János, [16], 150, [6] l.*

Az angol forradalom leírása. Forrásai között van Alexander More, *Clamor Regii Sanguinis ad Coelum* és John Gauden *Eikon Basiliké-je*.

Nagy-Ari Benedek, *Orthodoxus Christianus; Az az: Igaz Vallásu Keresztyen; Mellynek Nevezeti alatt, az igaz, és Isten előtt meg-igazító Hit, szerző okaival, tulajdonságival, és azokat követő szükséges dolgokkal, a szent Írás szerint úgy szem eleiben adatik és le-iratik... Melly, egynehány Anglus és Déák Authorokból össze-szedegettetett... Nagy-Ari Benedek A' Boros-Jenői Sz. Gyülekezetnek méltatlan Praedikátora által. Nagyvárad 1651, Ny. n., [48], 253, [11] l.*

A források között szerepel John Cameron és John Rogers.

Pázmány Péter, *Diatriba Theologica. De Visibili Christi in Terris Ecclesia. Adversus Guilielmi Witakeri, Librom, Contra Ilustrissimom Cardinalem Bellarminom...* Grác 1605, Excudebat Georgius Widmanstadius, [12], 43, [3] l.

Szenczi A. Pál, *Guil. Amesii. Medulla Theologica Illustrata...* Franeker 1670, Excudebat Johannes Wellens, [16], 418, 349, [38] l.

Sztárai Mihály, *História Cranmerus Thamás érseknek az igaz hitben való állhatatosságáról, ki mikor az pápa tudományát hamisolnája, Angliában Mária királyné aszszony által szörnyű halált szenvedett.* Debrecen 1582, Nyomtattatott Rodolphus Hoffhalter által, [16] l.

John Foxe, *Actes and Monumentis* hatása alatt.

— U. a. A British Museumban őrzött egyetlen példány után újra kiadta Szilády Aron. *Régi Magyar Költők Tára*, iv, 1886, 241—62.

William Ames hatása alatt.

Tisza-Warsányi Dániel, *Compendium Analyticum & Exegeticum in librum quintum Casvom Conscientiae D. Guilielmi Amesii...* Franeker 1671, Ex Officina Johannis Wellens, [16], 477, [3] l.

Tolnai Dali János, *Dáneus Ráca-I. Az az: A' Mi-Atyánk felől Igaz Értelmü Tanítóknak Magok Mentsége Váci-Andrásnak Usorás Vádja és Szidalma ellen...* Sárospatak 1654. Renius György, [8], 168 l.

William Ames hatása alatt.

[Váci András], *A Mi-Atyánknak Apagy Minden-napi Imadsag-gal való élésnek állatása és meg-oltalmazása E mostani idő-beli Tanítóknak ellen-vetések ellen. Mely Idegen nyelvből Magyarra fordittatott, és néhol valamennyire meg-bővítvén, közönségesebbé tététt Daneus Racai által...* Kassa 1654, Ny. n., 103 l.

A londoni francia protestáns gyülekezet lelkipásztorának, Jean D'Espagne-nak támadása William Ames-nek a Miatyánkról alkotott felfogása ellen, Váci András bővítéseivel.

— *Replica, Az, az: Tolnai Dali Jánosnak Csufos és Vados maga és mások mentésére való Valasz-Tétel Vaci Andras által...* Kassa 1654, Gevers Bálint, 192, [2] l.

A Tolnai és Váci között, Ames tanítását illetőleg támadt vita befejezése.

Valkai András, *Cronica mellyben meg irattatic Prister Johannis, Az az, a nagy Ianos Pap Császárnac igen nagy Császári birodalma, Ki Indiában bir igen nagy bőv földén.* [Valkai András, *Cronica* főcím alatt.] Kolozsvár 1573, Ny. n., [18] l.

A Sir John Mandeville-nek tulajdonított regényes útleírás hatása alatt.

3. Magyar szerzők munkái, gyengébb angol hatás alatt.

Alvinczi Péter, *Itinerarum Catholicum Az az Nevezetes Vetelkedés, Az Felől: Ha az Evangelicusok tudományaje Uy; vagy az mostani Romai vallason való Papistake?...* [Debrecen], 1616, Ny. n., [8], 306, [2] l.

A 13. fejezet, 95—120. l. John Bale *Scriptorum Illustrium Majoris Britanniae Catalogus*, Basel 1557—9, hatása alatt.

Apáczai Csere János, *Magyar Encyclopaedia. Az az Minden igaz és hasznos böltességnek szep rendbe foglalása és Magyar nyelven világra botsátása...* Utrecht 1653, Ex Officina Joannis a Waesberge, [40], 412 l.

A 2, 3, 10. és 11. fejezetek William Ames *Medulla*-jából, illetőleg *Demonstratio logicae verae*-jéből valók.

Bethlen Miklós, *Önéletírás.* [Kézirat 1710. ?]

Az első könyv 10. része (fejezete) Isaac Basire-ről szól, a 15. rész a szerző londoni peregrinációjáról, Többfelé szétszórva is találhatunk utalásokat angol dolgokra.

— *U. a.* Nyomtatásban kiadja Szalay László. Pest 1858—60, Heckenast, 1—2. köt.

— *U. a.* Bevezette és sajtó alá rendezte Tolnai Gábor. Budapest, [1944], Ardó, xxxii, 623 l.

Bocatus, Melchior, *Oratio Dominica Polyglottos. Vel. Pater Noster &c. In XXV, linguis...* Kassa 1614, Typis Joannis Fischer, [16] l.

Benne az első magyarországi angol szöveg, a Miatyánk angolul.

- [Drégelypalánki János], *Conciones in Catechesim Palatinam Secundum explicationes Catecheticas Zachariae Vrsini; Quibus adjuncta sunt Authorum Theologorum Bucani, Wendelini, Wollebii, Amesii, Thomae Félegyházi opera Theologica ... His addita: Catena Salutis. Ex Capitibus 26, 27, 28, 29, 30, Medullae Amesii lib. I. Sumptis cum Orationibus aliquot publicis.* Kassa 1667, Türsch Dávid, [500] l.
- *Via Salutis Secundum Catechesin Palatinam exposita. Quae ex Calvino, Amesio, Vollebio, Vendelino, Bucano, Ursino, & aliis Authoribus Theol. est. collecta, atq; in usum ministerii sacri accomodata. Cui annexa est. Catena Salutis. Ex Med. Ames. lib. 1. Cap. 26, 27, 28, 29, 30. Sumpta, & in praxin Concionatorium contracta ...* Debrecen [1682], Rosnyai János, [20], 489, [16] l.

Az előbbinek bővített második kiadása.

- Felvinczi Sándor, *Cum Bono Deo. Haeresiologia, id. est: Dissertatio De Haeresibus, Quas Ex Augustino, Lamberto Danaeo, Eusebio, Ruffino, Socrate, Theodorito, Sozomeno, Evagrio, Cluvero, Sulpicio Severo, Georgio Hornio, aliisque Historiarum Sacrarum, Chronologiarum ac Haesium scriptoribus in ordinem alphabeticum redegit: secundum Ortum, Progressum & Egressum tractavit: ac citatis Scripturae Sacrae locis & Authoribus receptis, (puta, Calvino, Szegedino, Amesio, Maresio, Wendelino, & aliis) succinctè refutavit.* Alexander Felvinczi. *Ecclesiae Debrecinae Minister.* Debrecen 1685, Töltesi István, [16], 559 l.

Forrásai között szerepel Willam Ames, *Medulla Theologica* és *De Conscientia*, továbbá Thomas Goodwin, *Moses et Aaron*, Robert Parker, *De Politia Ecclesiastica* és William Whitaker, *Contra Bellarminum*. Lexikális cikkei közül angol vonatkozásúak a következők: Antinomi, Antiscripturistae, Barrowistae, Boltonus, Brownistae, Calvino-Papistae, Colemanniani, Conformistae, Congregationales, Druidae, Expectantes, Familiaristae, Formalistae, Hutchinsonia, Independentes, Laicorephali, Lollardi, Non-Conformistae, Presbyteriani, Puritani, Quakeriani, Separatistae, Walkeriani, Wiclef.

- Frölich Dávid, *Medulla Geographiae Practicae, Peregrinantium imprimis usui, deinde Historiarum & rerum hoc tempore bellicosissimo gestarum, gerendarum, pleniori cognitioni accommodata: Auctore Davide Frölichio Mathematico Caesareopolitano, apud Gepidas Carpathicos, Partim experientiã atq; oculari observatione, partim lectione neotericorum Geographorum concinnata ...* Bártfa 1639, Typis Bartphensis, [56], 453, [99] l.

A könyv 14. és 15. fejezete szól Nagybritanniáról, a 413–40. lapok. Adatainak forrását nem ismerjük.

- Gyöngyösi István, *Exegesis *Quinquaginta Psalmorum Davidis Regis et Prophetæ ... Accedit Fasciculus piarum precum ex Anglico, Latino idiomate donatus. Auctore Stephano Gyöngyösi ...* Zürich 1677, Typis Davidis Gessneri, [24], 493, 34 l.
- A 34 lapra terjedő *Fasciculus piarum precum* angol imák fordítása latinra. Az eredetieki szerzőjét nem ismerjük.

Haller Gábor, *Naplója*. [Kézirat.]

Az 1632 november 16-tól december 8-ig terjedő rövidke jegyzetek megemlékeznek a szerző angliai tartózkodásáról.

— U. a. Nyomtatásban kiadta Mikó Imre gróf. Kolozsvár 1862, Erdélyi Múzeum Egylet, xiv, 373, [2] l. [*Erdélyi Történelmi Adatok*, iv.]

Kecskeméti Gergely, *Ulysses Pannonicos Sev Iter Quod Illustrissimus Comes, Sp. ac M. Dominus Dn. Petros Bethlen De Ichtar, Comes Hunyadiensis ac Maramarosiensis, Nec Non Dn. in Huszt & Illye, &c. Divina favente gratia per Germaniam Anno 1625, magno cum fructu suscepti, Post Per Belgium, Angliam Galliam, Anno 1626 ad uberiorem suorum studiorum mercaturam, ad sacro sancti. nominis divini gloriam, Ecclesiae & Reip. emolumentum suscepturus est. A Gregorio Ketskemetino... factum*. Franeker 1626, Ex officinâ Vlderici Black, [8], 48 l.

Egyetlen példánya, amelyet tudomásom szerint senki sem ismertett, a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában van.

Komáromi Csipkés György. *Igaz Hit, az az, Olly CCXLI. Magyar Predikaciok, Mellyekben A' Keresztyéni igaz Hitnek és Vallásnak minden ágazati ügy bé-foglaltatnak, hogy mind a' Tanítók, s' mind a' Tanulók, mi legyen hiendő vallások, és vallando hitek, elégségesképpen meg-tanulhattyák...* Nagyszében, 1666, Szenczi Kertész Ábrahám, [34], 800, [16] l.

Az előző szerint a szerző használta William Ames *Medulla Theologica*-ját és James Ussher *Corpus Theologicum*-át.

Marosvásárhelyi Gergely, *Világ kezdetitől fogva, iosagos, es gonosz cselekedeteknek példáinak Summái. Szent Irsanak, o, es Vy Testamentomabol; Szent Atyaknak, es Pogán Bölczeknek Irásiból...* Kassa 1623, Ny. n., [8], 706 [bevégezetlen, de több nem jelent meg], [8] l.

Forrásai között szerepel Bede, *Historia Ecclesiastica*, Marianus Scotusnak egy meg nem nevezett munkája, Ralph Higden *Polychronicon*-ja és Polydorus Vergilius, *Anglicae Historiae Libri XXVI*. Történeteiben szerepelnek Artus, St. Columba, Edgar király és Dunstan érsek, Thomas Becket, Edward II, Henry V és mások is az angol történelemből.

Martonfalvi György, *Keresztenyi Inneples, Avagy Lelki Szent Mesterseg; mely azt adgya elődben, mint kellyen néked az Ecclesiáktól rendeltetett és már bévött innepeket, Karácson, Husvétot, Pünkösdot a töb fiók innepekkel együtt megülled, és azok felől józanon értened: Mellyet predikallott A Debreceni Ecclesiában 1663-ban Mart. 26. Martonfalvi György. Debrecen 1663, Karancsi György, [16] l.*

Angol puritán szellemben.

— U. a. 2. kiadás. (Debreczeni Ember Pál, *Szent Siklus* című munkájának függelékében) Kolozsvár 1700, Misztótfalusi Kis Miklós, (16) l.

Milotai István, *Az Mennyei Tudomány szerint valo Irtovány, Melyből Az Veszedelmes Tevelygeseknek, es hamis Velekedéseknek kárhozatos tövisses Bokrai, az Istennek szent Igeje által ki irtogattatnak...* Debrecen 1617, Lipsiai Pál, [30], 480, [2] l.

Említi Edmund Campion, Thomas Stapleton, William Whitaker munkáit.

[Medgyesi Páll], *Trecentum-Viratus, et Ultra, Sive Calvinus, Beza, Zanchius, Daneus, Szegedinus, Junius & plerique omnes: Universitatae item per Regna Galliae, Angliae, Scotiae, Foederatij Belgij &c. Genevarumque Ecclesiae Reformatae, In Gratiam & Confirmationem Fratrum piorum, pacificorum, Orthodoxorum, sub regimine haud Episcopali, sed Presbyteriali, id est, quod hactenus Presbyterorum docentium seu Pastorum Collegium, in Hungaria Transylvaniaeque administrat, constitutorum*... Sárospatak 1656, Ny. n., 39 l.

Felelet Isaac Basire *Triumviratus*-ára. Medgyesi szerzőségéről lásd *Magyar Könyvszemle*, xxiv, 1916, 256.

Nadányi János, *Oratio de Augmentis Scientiarum Habita in Templo Enyedino Cum Theologiae & Lingvarum Professionem Auspicaretur*. Nagyszében 1656, Szenczi Kertész Ábrahám, [24] l.

Valószínűleg Bacon hasonló című munkája alapján.

Pázmány Péter, *Felelet az Magiari István Sarvari Praedicatornac, az Ország romlása okairul, irt köniuere. Iratot Pazmani Peter által*... Nagyszombat, 1603, Ny. n., [16], 295, [22] l.

Igen sokszor idéz William Whitaker, *De Ecclesia* és *Contra Bellarminum* című munkáira, továbbá John Jewel *Apologia*-jára és Archibald Hamilton *Demonstratio Calvinianae Confessionis*-ára. Említi Anne Boleynt, Elizabeth királynőt és a skóciai reform egyik kimagasló alakját, Earl of Moray-t.

— U. a. Uj kiadása Pázmány Péter, *Összes munkái*, Bp. 1894. —, i, 1—199.

— *Az mostan tamat vy todomaniok hamissaganak Tiiz nilvan valo bizonisaga. Es reovid intes a Teoreok Birodalomrul, es vallasrul. Iratot Pazmani Petertul*... Grác 1605, per Georgium Widmanstadium, [8], 226 l.

Igen sokszor idézi William Rainolds *Calvino-Turcismus*-át. Hivatkozik William Whitaker. *De Ecclesia* és *Contra Bellarminum* című munkáira, továbbá John Jewel *Apologia*-jára és Archibald Hamilton *Demonstratio Calvinianae Confessionis*-ára. Említi Anne Boleynt, Elizabeth királynőt és a skóciai reform egyik kimagasló alakját, Earl of Moray-t.

— U. a. Uj kiadása Pázmány Péter, *Összes munkái*, i, 375—388.

Pósházi János, *Disputatio Philosophica. De Territorio Philosophandi*... Sárospatak 1658, Rosnyai János, [14] l.

Valószínűleg William Ames *Medulla*-ja ellen.

— *Ars Catholica. Vulgò Metaphysica: cui praemittetur Introductorium Philosophicum*. Sárospatak 1662, Rosnyai János, [12], 208 l.

Az *Introductorium Philosophicum* 80 lapra terjed. Ebből a 4. fejezet — *De Territorio Philosophandi* — William Ames metafizika-és ethika-ellenes iratainak és főleg a *Medulla*-nak cáfolgatása. Lásd Makkai János, *Pósházi*, Kolozsvár 1942, 47—8.

Szepsi Csombor Márton, *Evropica Varietas, avagy Szepsi Csombor Martonnak Lengyel, Mazur, Pruz, Dania, Frisia, Hollandia, Zelandia, Anglia, Gallia, Nemet és Cheh Országon, vészontag*.

Az Prussiai, Pomeraniai, Sueciai, Norvégiai, Frisiai, Zelandiai, Britanniai, Tengeren való bujdosásában látot, hallot, külömb külömb fele dolgoknak rövid le írása. Mely minden Olvasónak nem csak gyönyörüségére, sok fele hasznára-is szolgálhat. Kassa 1620, Festus János [16], 404, [6] l.

Egy fejezet a szerző angliai tartózkodásáról szól.

- U. a. Alakilag restaurálva kiadja Szeremlei László. Kolozsvár 1943, Lepage, 205. l.

Warmer Kristóf, *Gazophylacium Decem Linguarum Europæarum apertum, In Quo Non solum Pronunciationes, Declinationes & Conjugationes; sed etiam diversi Dialogi in Sermone Germanico Polonico, Bohemico, Belgico, Anglico, Latino, Gallico, Hispanico, Italico & Vngarico reperiuntur. Das ist: Neu-eröffneter Schatz-Kasten Der fürnehmsten Zehen Sprachen in Europa...* Kassa 1691, Klein János, 315 l.

Az angol alaktan elemei és angol beszélgetések.

4. Magyar szerzők munkái néhány angol vonatkozással.

Alvinczi Péter, *Következik a Postillanak Masodik Részze, Melyben foglaltatnak az Nyari Praedikatiuk...* Kassa 1634, Schulz Danielné, [10], 549 l.

Említi Bede-et.

Apáczai Cseri János, *Barcsai Akos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében.* [Kézirat 1658.]

„Scotus“ professzort kíván a teológiai tanszékre.

- U. a. Nyomtatásban kiadja Szabó Károly. Pest 1872, Eggenberger, 18 l.
- Balásfi Tamás, *Csepregi Iskola, Kiben, Az Lutheranus Es Calvinista Praedikatoroknak Tanusagokra, Es Teuelygesekből való kiterésekre, az Csepregi szitok szaporító morgó Praedikátort...* Iskolázza Balasfi Tamás Boszniai Püspök. Pozsony 1616, Ny. n., [20], 472, [1] l.

Említi John Jewel *Apologia*-ját és Thomas Stapleton *Promptuarium Catholicum*-át.

Balassi Bálint és Rimay János: *Istenes énekei.* Lőcse 1604, ma egy példányban sem ismeretes kiadás. Lásd Szabó, RMK, i. 180.

Ebben Balassi Bálint 3 fordítása George Buchanan zsoldár-parafázisából: a 27, 42. és 48. zsoldár.

- U. a. Újabb kiadásai Bártfa (XVII. század), Nagyvárad (XVII. század), Pozsony, 1676, Bártfa 1679, Kolozsvár 1681, Lőcse 1683 stb., stb.

— *Minden munkái.* Életrajzi bevezetéssel s jegyzetekkel ellátva kiadta dr. Dézsi Lajos Bp. 1923, Genius, 1—2. köt.

[Bethlen Miklós], *Olajágot véselő Noe galambja, avagy a magyarországi és erdélyi gyuladásnak eloltására és a németekkel, magyarokkal, erdélyiekkel, törökökkel, oláhokkal és moldvaiakkal való örökös és tökéletes békesség megszerzésére készített korszó víz, mely a felséges Leopoldus római császárnak, Annának, Nagy-Brittania királynéjának és a több keresztény királyoknak, fejedelmeknek, republikáknak, népeknek és*

nemzeteknek bemutatattatik *Fridericus Gotefridus Veronensis* által. Hágában, *Theophilus Philadelphus* betűvel, anno pacis mundi MDCCIV.

Említi Tolnai Gábor, a Bethlen Miklós-Önéletírásához írt előszavában és Angyal, *Erdély*, 134.

Conditiones Armistitii, inter Caesaream Regiamque Majestatem ab una, nec non confoederatos Regni Hungariae Status Partibus ab altera, opera & interuentu laudabilis Meditationis [!] Serenissimae Magnae Britanniae Reginae, & Dominorum Ordinum Generalium Foederatorum Belgii Provinciarum conclusi... [Nagyszombat 1706], Ny. n., [8].

Az *Confederált vagy öszve Szövetkezett Magyar Ország Statusinak és Rendeinek Békességéről való Punctumi*. Az elidegenedett *Malecontentus Magyarok* által dicséretes *Mediationak* úgy mint *Fölséghez Angliai Királyné és Foederatum Belgium Uri Rendek Követtiyeinek s-azok* által az *Fölséghez Császári és Királyi Comissionak 1706. Esztendőben Junius Havában 15. napján Posomban bé adott békéllő Punctumokra* ugyan azon *Császári és Királyi Comissio* választ ad alább írt mód *Szerinth*. Bécs 1706, Heyinger András, [18] l.

Dengelegi Péter, *Roevid Anatomia, mellyel a' Nagy Szombati Kaldi György Papnak a Szent Biblia felől való Oktató Intese... minden reszeiben megh vizsgálattik...* Gyulafehérvár 1650, Lignicei Effmurdt Jakab, [16], 33—388, [2] l.

Többször említi William Whitakert, idéz műveiből. Egyéb, idézett munkák; John Rainolds, *Oratio ad Anglica seminaria*, Thomas James, *Bellum Papale* [?], Thomas Stapleton, *De peccato originali*.

Jesvita Paterek Titkai. A magok írásaikból ki-szedegettettek... Ezek mellé adatott. Pápiáák méltatlan üldözése a Vallásért... [Nagyvárad], 1657, Ny. n., [2], 188, 94 l.

Forrásai között szerepel Nicholas Sanders, *De Visibili Monarchia Ecclesiae*, Edward Weston, *Sanctuarii Juris Pontificii Quaestiones*, és egy névtelen szerzőtől való *Concertationes Ecclesiae in Anglia*. Említi az angol történelem több eseményét, közöttük a Gunpowder Plot-ot is.

Kecskeméti János, *Harom Fü Es Nevezetes, Esztendös Innepekre Valo Praedikatiok, Ugymint: Karacsonra, huspétra, Es Pünköstre*. Debrecen 1624, Rheda Péter, [8], 115 l.

Említi Bede magyarázatát a 129. zsoltházhoz.

Keresszegi H. István, *Az Keresztyeni Hitnek Agazatiról való Praedicátioknak Tarhaza...* Nagyvárad 1640, Szenczi Kertész Ábrahám, [40], 1010, [12] l.

Perkins valamelyik munkája alapján elmeséli Robert Glover, az egyik angliai protestáns vértanú halálának történetét.

— *Az Hitnek Es Josagos Cselekedeteknek Tündöklő Peldairol valo praedicatiók*. Debrecen 1635, Fodorik Menyhart, [16], 615, [17] l.

A hit tündöklő példái között említi Thomas Cranmert, aki kezét önként tartotta a tűzbe.

Komáromi Csipkés György, *Pestis Pestise az az Olly eggynéhány eggyügyü tanitasok, mellyekben, a Pestisnek természete, okai,*

tulajdonsági, minémiősége, munkái &c. az sz. írásból meg mulogattatván... rettenetessege meg kissebbítettik... Debrecen 1664, Karancsi György, [16], 138, [6] l.

Mint nem követendő példát ismerteti John Prideaux, worcester-i püspök túlzott szabályossággal felépített könyvét, *Fascicula Controversiarum Theologicarum*.

Magyari István, *Az Országokban való soc Romlasoknac okairol, es azokbol való meg szabadolasnac io modgiarol...* Sárvár 1602, Manlius János, [24], 190, [10] l.

Igy jellemzi a különböző népek között az angolt és a skótot: „tobzodic az Anglus, az Scotus torkoskodik“. [178. l.]

— U. a. Kiadta Ferenczi Zoltán. Bp. 1911, Akadémia, 278, [2] l. [Régi Magyar Könyvtár, 27.]

Milotai Nyilas István, *Agenda az az: Anyaszentegyhazbeli Szolgálat szerént való Czelekedet, melyben az Vy Testamentomnak két Sacramentomának, az Szent Keresztsegnek es az Vr Vaczorájának ki szolgáltatásának es az Házasulandoknak egjbe adattatásoknak mogya meg iratik...* [Kolozsvár] 1621, Ny. n., [24], 399 [18] l.

Hivatkozik Bede és Anselm egy-egy munkájára.

Nagy Szőlősi Mihály, *Az Isten Házában meg-gyujtatott, s' mások-nak világoló, de magát meg-emésztő Lobogo Szövetnek...* Kolozsvár 1676, Veres-Egyházi Sz. Mihály, [10], 41, [4] l.

Az előszóban Perkins-re hivatkozik.

— U. a. Kiadja Incze Gábor. Budapest 1957.

Pázmány Péter *Rövid tanúság, mint ismerhesse meg akármely együgyü ember is az igaz hitet.* [A Keresztyeni Imadsagos Keonyv függeléke.] Grác 1606, Ny. n., 268 l.

Említi Cuthbert Tunstall-t, a katolikus gondolkodású durham-i püspököt.

— U. a. Uj kiadás Pázmány Péter *Összes munkái*, ii, 269—314.

— *Az Igazsagnak Gyeozedelme. Mellyet, Az Alvinczi Peter, Tevkeoreben meg mutatot.* *Pazmany Peter.* Pozsony 1614, Ny. n., [8], 96, [4] l.

Említi Thomas Linacre grammatikáját.

— U. a. Uj kiadás. Pázmány Péter *Összes munkái*, v, 47—113.

— *Reovid Felelet Ket Calvinista Keonyvecskere. Mellyeknek Egyke Okát adgya, miért nem felelnek az Calvinista Praedikatorok az Kalauzra. Masika Itinerarium Catholicumnak neveztetik.* H. n., 1620, Ny. n., [2], 72 l.

Felsorolja az *Itinerarium*-ban a kálvinizmus mellett említett angol tanúkat. Idéz Thomas Morton *Apologia Catholica*-jából.

— U. a. Uj kiadás. Pázmány Péter *Összes munkái*.

— *Az Sz. Irasrul, Es Az Anyaszentegyhazrul, két rövid könyvecskék...* Bécs, 1626, Gelbhaar Gergely, [16], 153, [1] l.

William Whitakert idézi és néhányszor említ angol dolgokat.

— U. a. Uj kiadás. Pázmány Péter *Összes munkái*.

— *A Setet Haynal-Csillag-Utan Budoso Luteristak Vezetöje...* Bécs 1627, Formica Máté, [2], 481, [10] l.

Említi John Bale könyvét, *Scriptorum Illustrium Majoris Britanniae... Catalogus*, (Centuriae cím alatt.)

- U. a. Uj kiadás. Pázmány Péter *Összes munkái. Összegyűjtött levelei...* Sajtó alá rendezte Hanuy Ferenc Budapest 1910—11, Tudományos Egyetem Tanácsa, 1—2. köt.
Több ízben említi az angol egyházi viszonyokat s az angol reformot.
- Póсахázi János, *Disputatio Ethica., De Actionum Humanarum Libertate. Quam Favente Deo Praepotente... Publicè ventilandum proponit, Johannes Posahazi, Ungarus, Utrecht 1654, Johannes a Waesberge, [32] l.*
Duns Scotusra hivatkozik benne. Lásd Makkai, Póсахázi, 87.
- *Disputatio Politica, De Republica. Quam Favente Deo Praepotente... Publicè ventilandum proponit Johannes Posahazi Ungarus...* Utrecht 1654, Johannes a Waesberge, [16] l.
Említi Thomas Hobbes tanait is. Lásd Makkai, Póсахázi 88.
- *Disputatio Politica. De Cive. Quam Favente Deo Praepotente Sub Praesidio Viri Clarissimi Dr. Johannis Posahazi... publice sustinere conabitur Stephanus Jaszbrinyi Nobilis...* Sárospatak 1659, Rosnyai János, 23 l.
- Zrinyi Miklós, *Vitéz hadnagy.* [Kézirat, 1650 körül.]
A hatodik discursus Bacon egyik essay-jének — *Of Fortune* — hatása alatt készült. A 66. aforizma Charles király történetéhez kapcsolódik.
- U. a. Kiadják Toldy Ferenc és Kazinczy Gábor. [*Zerinvári gróf Zrinyi Miklós összes munkái* főcím alatt.] Pest 1853, Emich Gusztáv, 420 h.
- U. a. Kiadja Rónai Horváth Jenő. [*Gróf Zrinyi Miklós a költő és hadvezér hadtudományi munkái* főcím alatt.] Bp. 1891, Akadémia
- U. a. Kiadja Markó Árpád. [*Gróf Zrinyi Miklós prózai munkái* főcím alatt.] Bp. 1939, Magyar Szemle Társaság, 378 [2] l.
- *Az Török Áfium ellen való orvosság.* [Kézirat, 1660 körül.]
Ebben Zrinyi az állandó magyar hadsereg kiképzésére skót tiszteket kíván hozatni, akiktől igen jó véleménnyel van. „Legjobban dicsérem az Scotiából jött jó officéret, amely nemzet vitez, hű, állhatatos, tűrő, szenyvedő, idegen országokban örömet szolgáló“.
- U. a. Kiadja Forgách Simon. [*Symbolum Illustrissimi Domini Comitis Nicolai Zrinyi: Nemo me impunè lacescit. Dulce et decorum est pro Patria mori. Mors et fugacem persequitur vium* cím alatt.] H. n., 1705. Ny. n., [10], 62, [2] l.
- U. a. Kiadja Markó Árpád. [*Gróf Zrinyi Miklós prózai munkái* főcím alatt.] Bp. 1939, Magyar Szemle Társaság, 378, [2] l. [A *Török Áfium* összes kiadásainak felsorolásától el kell tekintenünk.]
5. Magyar szerzők angolvonatkozású hittudományi disputációi.
- Csúzi Cseh János, *Disputatio Theologica, De Praedestinatione... Sub Praesidio... D. Guilielmi Amesii...* Franeker 1625, Vldericus Black, [24] l.
- Debreczeni Gele János, *Scholarum Theologicarum In Medullam G. Amesii Disp. XLV. & XLVI. De Decreto, Consilio, & Creatione Dei...* Franeker 1658, Johannes Wellens, 358—70, [2] l.

- Gidófalvi S. Balázs, *Cum Deo. In cuius compendio De Sacro Sancta Et semper adoranda Trinitate disseritur... Sub Praesidio... D. Guilielmi Amesii Angli... Franeker 1633, Vldericus Black, [24] l.*
- Kapornai Péter. *Disputatio Theologica. In qua Aeternam Deitatem Domini nostri Jesu Christi... Sub Praesidio... D. Guilielmi Amesii... publicè propugnabit Petros Tornatoris Kapornai, Ungarus, Franeker 1625, Fridericus Heynsius, [56] l.*
- Kecsskeméti Mihály, *Disputatio Theologica, De justificatione hominis peccatoris... Sub Praesidio... Guilielmi Amesii... Franeker 1631, Balck, [14] l.*
- Mezőlaki P. János, *Disputatio Theologica in Cap. XI. Lib. I. Medul. Ames. De Apostasia hominis... Franeker 1666, Johannes Wellens, [2], 545—68 l.*
- *Disputatio Theologica in Cap. XIV. XV. XVI. & XVII. Lib. I. Med. Ames... Franeker 1666. Johannes Wellens, [6], 655—704 l.*
- Miskolczi Puah Pál, *Disputatio Theologica, De Ecclesia Triumphante... Praeside... D. Guilielmo Amesio... Franeker 1625. Vldericus Black, [12] l.*
- Sikó János, *Vindiciae Pro Deitate Spiritus Sancti; Adversus Pneumatomachum, Johan. Bidellum, Anglum. Disputatio I. II. & III... Franeker 1651, Idzardus Black, [24] l.*
- John Biddle, ismert angol unitáriusnak a Szentlélek Istenségét tagadó írásai ellen.
- Szeli L. György, *Disputatio Theologica De Veris, Visibilis Christi Ecclesiae Notis, Franeker 1632, Vldericus Black, [16] l.*
- Thaba Tamás, *Disputatio Theologica, De justificatione hominis peccatoris coram Deo... Praeside... D. Guilielmo Amesio... III... Franeker 1651, Idzardus Balck, [24] l.*
- Tolnai Mihály, *Disputatio Theologica De Presbyterio... Sub Praesidio D. Georgi Martonfalvi... Debrecen 1662, Karancsi György, [24] l.*
- Tolnai István, *Disputatio Theol. Exegetica Ad Cap. I. Medullae Amesianae... Franeker 1662. Johannes Wellens, [8], [48] l.*
- Uzoni J. Boldizsár, *Breviſ Theologicè disputandi materia, certis in I. Bell. tom. comprehensis... Sub Praesidio... D. Guilielmi Amesii... Franeker 1632, Vldericus Black, [40] l.*

V. Irodalomtörténeti munkák és értekezések. Irói életrajzok.

- Abbott, Edwin, *Francis Bacon. An Account of his Life and Works, London 1885, Macmillan, xxxix, 507 l.*
- Academiai Értesítő. Az academia rendeletéből kiadja Schedel Ferencc. Buda 1844, Ny. egyetemi betűkkel, 244 l.*
- Alszegehy Zsolt [kiadól], *Magyar drámái emlékek a középkortól Bessenyeiyig. (XVI—XVIII. század.) Bp., 1914, Franklin, 487 l.*
- Bacon, [Francis], *A Novum Organum első része, ford. és magy. ellátta Balogh Ármin. Bp. 1885, Franklin, 156 l. (Filozófiai Irók Tára, VII.)*

- Bacon, Francis, *The Essays or Counsels Civil and Moral. Ed. Basil Montague.* London 1840, Pickering, xxx, 339 l.
- Bacon, Francis, *The Works... Collected and edited by James Spedding, M. A.... Robert Leslie Ellis, M. A.... Douglas Denon Heath...* London 1864, Longmans & Co., 1—7. köt.
- Barclay, Johannes, *Joanni Barclaii Argenis Cum Clave et Indice locupletissimo.* Frankfurt 1630, Sumptibus Clementis Schleichy et Petri de Zetter, 611, [33] l.
- Berg, Paul, „George Buchanan and his Influence in Hungary“. *Hungarian Studies in English* vi-vi, 1944, 98—114 l.
- Bertóthy Ilona, *Dugonics és Barclay.* Bp. 1909.
- Binder Jenő, „Prister Johannes“. *Egyetemes Philologiai Közlöny*, x, 1886, 532—53 l.
- Bod Péter, *Magyar Athenás*, H. n. 1766, Ny. n., [28], 360, [10] l.
- Bodonhelyi József, *Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai.* Debrecen 1942, Szerző, viii, 198 l.
- Costil, Pierre, *André Dudith, humaniste hongrois 1533—1598. Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs.* Paris 1935, Société d'Édition „Les Belles Lettres“, xii, 482 l.
- Darnell, William Nicholas, *The Correspondence of Isaac Basire in the Reigns of Charles I and Charles II with a Memoir of his Life.* London 1831, John Murray.
- Dictionary of National Biography. Edited by Leslie Stephen and Sir Sidney Lee.* London 1885—1900, Smith, Elder and Co., 1—63 köt.
- Durant, Will, *A gondolat hősei. Ford. Benedek Marcell.* Bp. 1937, Dante, 504 l. 34 t.
- Eckhardt Sándor, *Balassi Bálint.* Bp. [1942], Franklin, 224. [2] l.
- Endrődi Frigyes, „Basire Izsák Erdélyben“. *Angol Filológiai Tanulmányok*, ii, 1937, 71—82 l.
- Erdélyi János, „Apáti Miklós“. *Sárospataki Füzetek*, i, 1857—8, 625—35 l.
- Fest Sándor, „Angol irodalmi hatások a Tar Lőrinc-mondában.“, *Irodalomtörténet*, xxv, 1936, 72—81 l.
- Gulyás Pál, *Magyar írók élete és munkái.* Bp. 1939. —, Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára, 1—6. köt.
- Hankiss János, *Európa és a magyar irodalom.* Bp. 1940, Singer és Wolfner, 619, [2] l.
- Hazagh Mihály, „Amesius és a magyar puritánizmus“. *Angol Filológiai Tanulmányok*, iv, 1942, 94—112 l.
- „Az első magyar enciklopédia angol forrásai“. *Angol Filológiai Tanulmányok*, v—vi, 1944, 147—73 l.
- Horváth János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei.* Bp. 1931, Magyar Szemle Társaság, 311 l.
- Ince, Richard, *England's High Chancellor. A Romance.* London 1935, Frederick Müller, xiii, [1], 324 l.
- Kerecsényi Dezső, „Dudith András“. *Irodalomtörténet*, xxix, 1935.
- „Fejedelmek órája“. *Protestáns Szemle*, xxxviii, 1929, 619—22 l.

- Kerékgyártó Elemér, „Komáromi Csipkés György angol nyelv-tana“. *Angol Filológiai Tanulmányok*, iii, 1938, 81—95 l.
- Kőmives Nándor Kolos, *Nyéki Vörös Mátyás élete és munkái*. Csorna 1918, Ny. n., iv, 88, [2] l.
- Legouis, Émile — Cazamian, Louis, *A History of English Literature... Revised Edition*. London 1937, Dent, xxiii, 1393 l.
- Lewalter, Ernst, *Francis Bacon. Ein Leben zwischen Tat und Gedanke*. Berlin [1929], Kiepenhauer, 352 l.
- Makkai Ernő, *Pósházi János élete és filozófiája*. Kolozsvár 1942, Szerző, 105 l.
- Pintér Jenő, *A magyar irodalom története*. Bp. 1909, Rényi, 1—2. köt.
- *A magyar irodalom története*. Bp. 1930—1941, Franklin. 1—8. köt.
- Reuter, Karl, *Wilhelm Amesius, der führende Theologe des er-machenden reformierten Pietismus*. Neukirchen 1940., Buch-handlung des Erziehungsvereins, 160 l.
- Révész Imre, *La réforme et les roumains de Transylvanie*. Bp. 1937, Stemmer, [4], 41 l. [Études sur l'Europe Centre-Orientale, 10.]
- Spedding, James, *An Account of the Life and Times of Francis Bacon*. London 1878, 1—2. köt.
- Széchy Károly, *Gróf Zrinyi Miklós. 1620—1664*. Bp. 1896—1900, Történelmi Társulat, 1—5. köt.
- Szily Kálmán, *Ki volt Calepinus magyar tolmácsa?* Bp. 1886, Akadémia, 19 l.
- Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*. Budapest 1891—1914, Hornyánszky, 1—14. köt.
- Thaly Kálmán, „Balassa Bálint és újonnan felfedezett versei.“ Századok. ix, 1875, 1—35.
- *Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok*. Pest 1864, Lauf-fer V., 1—2. köt.
- Theobald, B. G., *Francis Bacon Concealed and Revealed*. London 1930.
- Waldapfel József, „A bor és víz pántolódása és rokonai“. *Irodalomtörténeti Közlemények*, xxxix, 1929, 464—5. l.
- Ward, A.—Waller, A. R., *Cambridge History of English Literature*. Cambridge 1907—16, University Press, 1—14. köt.
- Witte, Horst, *Die Ansichten Jakobs I. von England über Kirche und Staat, mit besonderer Berücksichtigung der religiösen Toleranz*. Berlin 1940, Emil Ebering, 167 l. [Historische Studien, 362].
- Williams, Charles, *Bacon*, London 1935, Barker, 318 l.
- Williams, Charles, *James I*. London 1934, Barker, VIII, 310 l.

I N D E X

Ez az Index egyesíti magában a tárgy- és a névmutatót. Mutatja a tanulmányban említett angol írókat és angoleredetű munkákat, valamint a magyar írókat, fordítókat és munkákat is. A munkákat a szerző neve alatt közli, az ismeretlen szerzőtől származókat a cím betűrendjében. Nem mutatja az idézett újkeletű munkák szerzőit és címeit, nem közli a könyvészeti leírásokban található városok neveit és a nyomdászneveket sem. A használt rövidítések: átdolg. = átdolgozza; eml. = említi vagy említve; ford. = fordítja vagy fordította; irod. = az irodalmi fejezetben; j. = jegyzet a lap alján; kiad. = kiadja vagy kiadta.

An Account of the Imperial Proceedings against the Turks: 168 j; irod. 197.

Act of Supremacy, angol törvény: 81.

Act of Uniformity, angol törvény: 81.

Adámi János: Angliában telepszik meg, 169, 171; Londont dicsőítő költeménye, *Londinum Heroico Carmine Perillustratum*, 180—2; és Basire, 180; irod. 208.

Aesopus: *Meséi*, 47.

Afrika: 81.

Ainsworth, Henry, hittudós: és Nánási, 107 j, 121 j.

Albion: 49.

Alexander of Hales (Alesius), középkori bölcselet: 50.

Alfred, angol király: 72.

Almási Benjámín, teológus: Angliában jár, 168 j; és Paget, 168 j.

Almás Péter: Angliában jár, 169, 170 j.

Alvinczi Péter, hitvitázó: *Itinerarium*-a Bale hatása alatt, 50 j, 53 j, 65 j, 72; *Querela Hungariae*, 30; és Bede, 219; és Foxe,

55; és Linacre-Buchanan, 57; irod. 214, 219.

Amerika: a kereszténység elterjedése, 147, 177; a magyarok érdeklődése iránta, 178; eml. 61, 109, 176.

Ames, William, puritán hittudós: hatása egészen rendkívüli, 108; élete, 109; Perkins tanítványa, 89; kapcsolatai a magyar szellemiséggel, 109—10. *Műveinek magyar visszhangja:* 110—9; *Medulla*, 109, 110—5, 116, 117, 173; *De Conscientia*, 108, 109, 110, 116—7, 116 j, 173 és j, 189; *Sciagraphia*, 117; *Theses logicae*, 111, 118 és j; *Angliai Puritanismus*, ford. Telkibányai, 105, 110, 118—9 és j; *U. a.* ford. Komáromi, 201; *Jó cselekedetek gyémánt köve*, ford. Szentgyörgyi, 114 és j, 173, 189; *Catena Salutis*, 114, 173. Művei Bethlen Kata könyvtárában, 189; Bod könyvtárában, 189. *Kapcsolatai magyar írókkal:* Apáczai, 109, 111—2, 118; Apáti, 115; Bod, 189; Csuzi Cseh János, 109 j; Debreceni Gele János, 115 j; Drégelypa-

lánki, 114; Fejvinczi Sándor, 115; Gidófalvi, 109 j; Kapornai, 109 j; Kecskeméti, 109 j; Komáromi, 112—3; Martonfalvi, 110 j; Medgyesi, 109; Mezőlaki, 115 j; Miskolczi Puah Pál, 109 j; Nánási, 121 és j; Pósházi, 115; Szeli, 109 j; Szenczi A. Pál, 115; Thaba, 109 j; Tisza-Varsányi, 110; Tolnai Dali János, 85, 109, 110 j, 112; Tolnai István, 115 j; Uzoni, 109 j; Váczi, 112. *Említve*: 50, 45, 47, 107, 125, 146, 161, 173. *Irod.*: 200, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 223.

Amsterdam: 89.

Andrewes, Lancelot, ely-i püspök: európai hírneve, 64; és James I, 75; és Komáromi, 107 j.

Anglia (vagy Britannia): kereszténységre tér, 96; nagyra értékeli a vallásos irodalmat, 45; európai jelentősége megnövekszik, 49—50; megreformálja egyházát, 54, 77; államegyháza, 54, 74, 75, 83, 105; vallásháborúja, 54; Charles I korában, 89; kifejlődik s diadalmaskodik a puritánság, 81—4, 147—51; leírása Frölich *Medulla*-jában, 99—100; a *Commonwealth* és a restauráció idején, 101—4; a puritánság politikai csődje, világnézeti diadala, 102—4; az angol nép vallásosságának megmaradása, 163—4; tudományos érdeklődés, 164—5; az életszínvonal emelkedése a század vége felé, 165—6; említve, 51, 52, 73, 79, 85, 92, 101, 102, 104, 108, 112, 126, 132, 147, 150, 152, 158, 159, 160, 161, 162, 166, 167, 171, 172, 177, 180, 182, 183, 184.

Anglia és Magyarország (beleértve Erdélyt is): Anglia-kép a 16. században, 49—50; utazások, 49; az erdélyi fejedelmek közeledési

kísérletei, 50; az angol renaissance majdnem ismeretlen marad a magyarok előtt, 51; az angol reformáció magyar visszhangja, 54, 70, 75; kereskedelmi és politikai érintkezés a 17. század elején, 61—3; utazások, 63; az angol protestantizmus nagyraértékelése, 64; a westminsteri szerződés, 80, 85; utazások, 80—1; Milton véleménye a magyarokról, 80; a puritánság hatása a magyar utazókra, 85; Tolnai Dali János londoni „ligája”, 86, 105—6; utazások, 101; a puritán világszemlélet elterjedése protestánsaink között, 106, 161; katolikus magyarok is érdeklődnek Angliá iránt, 155, 161; az angol-magyar érintkezés kényszerű visszafejlődése a század végén, 162—3; az angol udvar, utazók, katonák magyarbarátsága, 167—8; a magyarbarátság irodalmi jelei, 168—9; a gályarabok s az angol közvélemény, 169; magyar utazók, 169—71; az angolbarátság megmaradása, 171—2; az Angliakép vonásainak elhalványulása, 172—3; az angol irodalmi hatások továbbbrezsgálása a 18. században, 189—92; összefoglalások, 60, 79, 100, 161, 188—9.

Angol nyelv Magyarországon: 45, 79, 121, 126, 151—2, 172, 176, 185.

Anne I, angol királynő: és a nagyenyedi kollégium, 167. 172 és j; és II. Rákóczi Ferenc, 172; *irod.* 219.

Annotationes Angli in Psalmos: és Nánási, 121 j.

Antwerpen: 75.

Apáczai Csere János, bölcselő: erős magyarsága, 30; *Encyclopaedia*-ja Ames hatása alatt, 111—2, 65 j, 75 j, 110 j, 111, 112,

- 118, 156 és j; és Ames, 109, 111—2, 118; és Bede, 65 j; és Charles I, 156; és James I, 75; *eml.* 146; *irod.* 214, 219.
- Apafi Mihály, I., erdélyi fejedelem: transzilvanizmusa, 12; vallásos munkát ír, 40; könyvtára, 132, 190; és Bacon, 132; és Barclay, 190; *eml.* 176; *irod.* 194, 195.
- Apafi Mihály, II., erdélyi fejedelem: 117; és William III, 167; hadüzenete angolul, *The Declaration of the Hungarian War*, 169 j; *irod.* 197.
- Apáti Miklós, bölcselet: *Vita triumphantis civilis-e* és Ames, 115.
- Apokalipszis: 39, 46, 93.
- Apponyi Balázs: 60.
- Arimathiai József; 96.
- Aristoteles: 136.
- Artus, mondai brit király: és Marosvásárhelyi, 217.
- Attersoll, William, puritán hittudós: és Komáromi, 107 j, 152; és Nánási, 121 j.
- Augustinus lásd Szent Agoston (II.)
- Auspitz, osztrák város: 116.
- Authorized Version, hivatalos angol bibliafordítás: hatása Angliában, 84, 85; és a debreceni diákok, 38; Komáromi jó véleménye róla, 152.
- Babyngton, Gervase, worcesteri püspök: és Komáromi, 152.
- Bacon, Francis, bölcselet és Anglia lordkancellárja: élete, 129; megalkotja az új bölcseleti világgépet, 21; véleménye az emberi elméről, 27; latinul ír, 29; művei, 129; műveinek célja, 130; *Instauratio Magna*, 129—32, 146; *Novum Organum*, 29, 129, 131 és j, 139—44; *De Augmentis*, 129, 131 és j, 138 és j, 144; *Syloa Sylvarum*, 131 és j; *Historia Naturalis*, 131, 140, 142; *Nerv Atlantis*, 129; *History of King Henry VII*, 129; *Essays*, 129, 132—4, 189; népszerűsége a kontinensen, 132; hatása Magyarországon, 132—46; és Bayer, 135—46, 161; és Nadányi, 146; és Zrinyi, 132—4, 161; művei Apafi könyvtárában, 132; Bodnál, 189; Revisnyeinel, 189; *eml.* 81, 108; *irod.* 209, 217, 222, 224.
- Bacon, Roger, középkori bölcselet: és Alvinczi, 72.
- Bakai Benedek, teológus: Oxfordban tanul, 63.
- Balásfy Tamás, boszniai püspök: *Csepregi Iskolá-ja* és Jewel, 73 és j; és Stapleton, 74 és j; *irod.* 219.
- Balassi Bálint, költő: megénekli a végvári életet, 14; *Istenes énekei*-nek nagy sikere, szerelmes verseinek ismeretlensége, 32; az utóbbiak a *Radóvánszky-kódex*-ben, 34; ford. Campion *Tiz Okai*-t, 55—6; belekezd Buchanan *Jephthes*-ének fordításába, 58; ford. Buchanan zsoltáiraiból, 60; *irod.* 219.
- Balassi Menyhárt árulattásáról: 37.
- Bale, John, Ossory püspöke: 70; *Scriptorum Illustrium Majoris Britanniae Catalogus*-a és Alvinczi, 71—2; és Pázmány, 72; *irod.* 214, 222.
- Bangor, walesi város: 91.
- Bánffy-Hunyadi János, tudós: Londonban telepszik meg, 63.
- Banqueting House, londoni épület: 122.
- Barclay, John, író: *Argenis-e* latin nyelvűsége ellenére is az angol irodalom része, 31; ismerik Magyarországon, 98 és j; Apafi könyvtárában, 190; Bercsényinél, 190; Bethlen Eleknel, 98, 190; és Bethlen Gábor, 98; és Szilágyi

- Benjámín István, 98, 190; *Párai-nesis-e* Revisnyei könyvtárában, 189; *Argenis*, ford. Fehér, 190 j; ford. K. Boér, 190 j; és Dugonics *Etelká*-ja, 190; *irod.* 224.
- Barebones Parliament: 150 j.
- Baróti Szabó Dávid: *Verskoszorúja és Map*, 191.
- Barrow, Henry, hitujító: 83.
- Basire, Isaac, hittudós és utazó: Erdélyben tanárkodik, 101; küzd a presbyteriánizmus ellen, 124; Magyarországon készült művei, *Considerationes Ecclesiasticae, Triumphatus és Felelet az Innocentia Transylvaniae*-ra, 124 és j, 125; pártfogolja Adámit, 180; és Bethlen Miklós, 124; és Medgyesi, 124; és Pápai Páriz, 125; *irod.* 200—1, 217.
- Bastwick, John, orvos és hitvitázó: 85.
- Bátai B. György: *Az Isten kegyelmében lévő ember*, 22 j; *irod.* 195.
- Bath, város: 166.
- Báthory Zsigmond, herceg: 50.
- Báthory Zsófia, fejedelemasszony: 25.
- Baxter, Richard, presbyteriánus hittudós; 21, 103.
- Bay Zsigmond, hadnagy: 25.
- Bayer János, bölcselet: élete, 134; latinul ír, 30; művei Bacon hatása alatt állanak, 135—46, 161; *Atrium Naturae*, 135—6, 135 j; *Lux Mentium*, 135 és j, 136—46; és *Duns Scotus*, 134—5; és *Harvey*, 139—40; *eml.* 108, 192; *irod.* 209.
- Bayly, Lewis, bangor-i püspök: élete, 91; főműve *Praxis Pietatis*, ford. Medgyesi, 36, 41, 73 és j, 91—5 és j, 107 és j, 116, 127, 175 és j; a *Praxis* Bethlen Kata könyvtárában, 189; a British Museum-ban, 92 j; kézikönyv hozzá, Hrabovszki, *Manuale*, 107 j; válogatott részleteit kiad. Medgyesi, *Scala Coeli*, 93 j, 96; rövidített kiadása *Praxis Pietatis Contracta*, kiad. Drégelypalánki, 94—5, 114, 173; és Mikolai, 95 j; és Nógrádi, 95 j; és Somosi, 95 j, 107 j; *eml.* 45, 47, 98, 173; *irod.* 202, 210.
- Beccatello, Lodovico, olasz püspök; 183; *irod.* 210.
- Becket, Thomas, canterbury-i érsek: és Marosvásárhelyi, 217.
- Bécs lásd Wien.
- Bede, Venerable, egyháztörténetíró: ismerik Magyarországon, a 16. században, 50—1; a 17. században 65 és j. *Kapcsolatai magyar írókkal*: Alvinczi, 219; Apáczai, 65 j; Bayer, 65 j; Fröllich, 65 j; Kecskeméti, 220; Milotai, 221. *Irod.* 217, 219.
- Bedlam, londoni elmeógyógyintézet: 150 j.
- Békességről való *Punctumi* lásd *Az Confederált sít.*
- Bellarmin Róbert, bíboros: 21, 42, 46, 47, 71 j, 75; *irod.* 213.
- Beniczky Péter, író: *Magyar rithmusok*, 32.
- Bercsenyi Miklós: és Barclay, 190; *irod.* 194.
- Berényi Zsigmond, diák: 157.
- Berzeviczy Márton: Angliában jár, 49.
- Bessenyei György, testőríró: 192.
- Bethlen Elek: könyvtára, 98 j; *irod.* 193.
- Bethlen Gábor: megteremti az erdélyi fejedelem korlátlan hatalmát, 11; halálakor Erdély egész a Szepességig terjed, 12; kereskedik, 16 j; küzd a nemesi előjogokért és a szabad vallásgyakorlatért, 23; hadai bevonulnak Kas-

- sára, 25; skót kereskedőkkel szerződik, 61; tetteit közlik az angol hírlapok, 62; Rupert herceg keresztapja, 65; ismeri? James király *Basilikon dóron-ját*, 78—9; szerepel Barclay *Argenis*-ében, 98.
- Bethlen Kata: könyvtára, 125 és j, 189.
- Bethlen Miklós, erdélyi kancellár: 7 éves korában már latinul tanul, 29; Angliában jár, 101; le-sújtó véleménye a nemesi műveltségről, 19; *Olajágot viselő Noe galambja*, 15; *Önéletleírása*, 19, 29; kéziratban terjed, 34; egy fejezete Map hatása alatt, 68, 110 j; *eml.* 110 j, 124 j; *irod.* 214—5, 219.
- Bethlen Péter, Bethlen Gábor unokaöccse: Angliában jár, 65; útjének leírása *Ulysses Pannonicus*, 65; *irod.* 216.
- Betzei Mátyásné, Jakab Kata: kiad. *Kegyés Tselekedetek Rövid Ösvénykéje*, 191.
- Béze, Theodore, svájci hitújító: 55; *irod.* 217.
- Biblia lásd Szentírás.
- Biblia Tanui*: ford. Mikolai, 97.
- Biddle, John, unitárius hitvitázó: és Sükő, 223.
- Bihari Ferenc: angolból fordítja Comenius *Janua-ját*, 45, 99.
- Bilson, Thomas, winchester-i püspök: és Medgyesi, 107 j; *irod.* 212.
- Blount, Sir Henry, utazó: Magyarországon jár, 80; útleírása. *A Voyage into the Levant*, 80 j; *irod.* 197.
- Bocaius János, kassai iskolaigazgató: 30.
- Bocaius Menyhért, az előbbinek fia: *Oratio Dominica Polyglottos*, 79; *irod.* 215.
- Boccaccio, Giovanni: 46, 47.
- Bocskay István, fejedelem: 11, 13, 14, 16 j, 17.
- Bod Péter, irodalomtörténetíró: *Magyar Athenás*, 126 j, 168 j, 172 j; könyvtára, 189; *irod.* 193, 194, 224.
- Bodleian Library, oxfordi könyvtár: 170.
- Bodley, Sir Thomas, az előbbinek alapítója: 81.
- Bodin, Jean; 212.
- Boleyn, Anne, királyné: és Pázmány, 218.
- Bolton, Robert, puritán lelkész: és Nánási, 107 j, 121 j.
- Bona, Johann, német bíboros: 47. *Book of Common Prayer*: 103, 147.
- Borosjenői Székely Ádám: ford. Locke, *A gyermekek neveléséről*, 192.
- Boyle, Robert, vegyész: 165.
- Boyle, Roger, lásd Orrery, Earl of.
- Böhme, Jakob, német misztikus: 21.
- Bökényi Filep János: ford. *Menyzei Lámpás*, 41.
- Böszörményi Rátz János: Angliában jár, 169, 170 j.
- Bradford, John, protestáns vértanú: 90, 94.
- Bradshaw, William, puritán hittudós: 118.
- Bridges, John, oxfordi püspök: és Medgyesi, 107 j; *irod.* 212.
- Brightman, Thomas, puritán hittudós: és Medgyesi, 107 j; *irod.* 212.
- Browne, Edward orvos és utazó: Magyarországon jár, 101; útleírása, *A Brief Account*, 29, 101 j, 169; tanuskodik a magyarok latin-tudásáról, 29; *irod.* 197.
- Browne, Robert, szeparatista hitújító: 83.
- Brownism, az előbbi által alapított felekezet: 147.

- Buchanan, George, történetíró és humanista: élete, 56; *Rudimenta Grammatices*, átdolg. Molnár, 57; *Jephtha Tragédiája*, ford. Illyefalvi, 57—9, 162; *Paraphrasis Psalmorum* hatása Balassi-ra, 60; Rimayra, 60; kiad. Hatvani, 191 és j; *Domínus Illuminatio Mea* című zsoltára, 60; *irod.* 202, 219.
- Buda: visszafoglalása, 12; angol önkéntesek résztvételével, 167 j; az ostrom az angol irodalomban, 169.
- Budai Parmenius István, humanista: Angliában jár, 49.
- Budai B. István, debreceni lelkész: Angliában jár, 101.
- Bunyan John, a *Pilgrim's Progress* szerzője: 92 és j; 103.
- Burbury, John: magyarországi út-leírása, *A Relation of a Journey*, 167 j; *irod.* 197.
- Burgess, Anthony, monkonformista: 176; és Köleséri, 35, 175—6; *irod.* 211.
- Burton, Henry, independens hitvitázó: 85.
- Byfield, Nicholas, puritán hittudós: élete, 174; főműve *Idvesség sarka*, ford. Köleséri, 174—5 és j; és Komáromi, 152, 174; és Nánási, 121; *eml.* 47, 107; *irod.* 210.
- Byrd, William, zeneszerző: 81.
- Calderwood, David, presbyterianus hitvédő: és Medgyesi, 212.
- Calepinus, Ambrosius: *Dictionarium*, 49, 50 j.
- Calvin, Jean: 55, 72, 115; *irod.* 217.
- Cam, folyó: 99.
- Cambridge: a puritánság szellemi középpontja, 87, 108; itt tanulnak — angolok közül Ames, 108; Bacon, 129; Burgess, Hooker és Meade, 176; Dyke, 120; Perkins, 87; — magyarok közül Tállyai, 63; Medgyesi, 92; ide készül Szepsi Csombor, 71; leírása Trölich *Medulla*-jában, 99; *eml.* 92; kollégiumai közül Christ's College, 87; Sydney Sussex College, 120; Trinity College, 129.
- Camden, William, régész: *Britannia*, 100.
- Cameron, John, skót hittudós: és Nagyari, 122 és j; *eml.* 107; *irod.* 213.
- Campion, Edmund, jezsuita vértanú: élete, 54; jelleme, 54 j; *Tíz Okai*, ford. Balassi, 55—6; latin kiadásai, 174, 191 és j; *eml.* 45, 47, 173; *irod.* 202, 217.
- Canisius (Hondt) Péter, hollandi hittudós: 46, 47.
- Canterbury, város: Szepsi Csombor meglátogatja, 71.
- Cardmaker, John (*alias* Taylor): 94.
- Carlingford, Earl of: Magyarországon katonáskodik, 168.
- Cartwright, Thomas, puritán szellemi vezér: hírneve, 64; irányítja a puritánság küzdelmét, 82—3; kiűldözése Angliából, 87; *Confutatio Glossematum*, 119; *Proverbia et Ecclesiastes*, 119; *A Directory of Church Government*, 119; és Demétei, 119; és Medgyesi, 119; és Nánási, 119, 121 és j; *irod.* 212.
- Castiglione, Baldassarre, renaissance nevelő: 78.
- Cato Major: 133.
- Charles I, angol király: szövetsége Bethlen Gáborral és I. Rákóczi Györggyel, 63; Anglia belső állapota uralkodása alatt, 81; ügyetlen belpolitikája, 84; halála, 84, 156; és az *Eikon Basiliké*, 122. *Kapcsolatai magyarokkal*: Apáczai, 156; Döry, 156 és j; Meleghi, 155, 156—60; Miskol-

- ezi, 123, 124, 148—51, 156; Nádasdy, 155; II. Rákóczi György, 156; Zrinyi, 155—6. *Irod.* 213.
- Charles II, angol király: életfelfogása, 103; katolikus hajlandóságai, 166; megalapítja a Royal Society-t, 164.
- Cheltenham, város: 166.
- Cheshire, megye: 99.
- Chester, város: 99.
- Chillingworth, William; protestáns hittudós: *The Religion of Protestants*, 126.
- Chishull, Edmund, régész: Magyarországon jár, 29, 56, 125, 168 j; útleírása, *Travels*, 29 j, 56 j, 125 j, 168 j, 171 j; tanuskodik a magyarok latin tudásáról, 29; angolbarátságáról, 172; ajándékba kapja Basire kéziratosh útleírását, 56, 125; *irod.* 197.
- Chladenius Márton: *De Mente Bernardi Connor*, 188; *irod.* 209.
- Cicero: 38, 154.
- Clark, John, hittudós: és Medgyesi, 107 j; *irod.* 212.
- Cloggeshill (Essex): 120.
- Clotho, az egyik párka: 159.
- Comenius, Jan Amos: *Janua*, 36, 45, 98; *Orbis Pictus*, 36; *eml.* 46, 139, 186.
- Comico-Tragoedia*: 47; részben Map hatása alatt, 68.
- Concertationes Ecclesiae in Anglia: és Jesvita Paterek*, 220.
- Concordiae Inter Evangelicos quarendae Consilia*: *irod.* 209.
- Conditiones Armistitii*: 168 j; *irod.* 219.
- Az Confederált Magyarország Rendjeinek Békességről való Punctumi*: 168 j; *irod.* 220.
- Convocation, az anglikán egyház törvényhozó gyűlése: 81.
- Cooper, Thomas, winchester-i püspök: és Komáromi, 107 j, 152.
- Cope, Alan, katolikus hittudós: és Pázmány, 218.
- Covenant, skót vallásos szövetség: 85.
- Cowper, William, galloway-i püspök: *Hét napoki beszélgetések*, ford. Medgyesi, 50 j, 95—6 és j, 107 és j; Bethlen Kata könyvtárában, 189; *eml.* 45, 47; *irod.* 202.
- Crachlint, mondai skót király: 96.
- Cranmer, Thomas, canterbury-i érsek: és Sztárai, 52—5; és Medgyesi, 94; és Keresszegi, 220; *eml.* 64, 103; *irod.* 213, 220.
- Cromwell, Oliver, lordprotektor: latinul levelez európai udvarokkal, 29; hivatástudata, 89, 149 j; és a parlament, 103; és Meleghi, 157—60; és Miskolczi, 148—51; és II. Rákóczi György, 101, 123, 156; *eml.* 92, 101, 108, 124, 176.
- Csépán István: könyvtára, 191.
- Csaholcz János: angolból fordítja Comenius *Janua*-ját, 45, 99.
- Csécsei János, sárospataki tanár: Angliában jár, 171 és j.
- Cserey Mihály, történetíró: 13.
- Csúzi Cseh Jakab, veszprémi ref. püspök: átdolg. Perkins *Meta-noiologia*-ját, *Lelki Bölcseségre Tanító Oskola* címen, 90—1, 189; előszeretete a párbeszédesség formák iránt, 37; *irod.* 209.
- Csuzi Cseh János, teológus: *De Praedestinatione* és Ames, 109 j; *irod.* 223.
- Czeglédi István, ref. lelkész: 23, 42; *Idős Noe*, 25 j; *irod.* 195.
- Danzig, város: 61.
- Darrell, William, jezsuita: *Nemesember*, ford. Faludi, Bod könyvtárában, 189.
- Debrecen fontossága és viszonylagos kicsinysége, 16; kollégiumában angol könyvek, 87, 178; Chishull volt oxfordi tanulókkal

- találkozik itt, 172; angolul beszélő polgáraitól, 176; *eml.* 90, 95, 96, 106, 110, 114, 115.
- Debreczeni Ember Péter, református lelkész: kiadja Jewel *Apolo-gia-ját*, 73.
- Debreceni Gele János, teológus: *De Decreto* és Ames, 115 j; 223.
- Debreczeni Kalocsa János: *Conciliatorium Biblicum*, 40; *irod.* 195.
- Debreczeni T. István, debreceni főbíró: lefordítja Perkins *Kettős kereszt-jét*, 90.
- Demétei András: könyvei, 88, 107 j, 119 és j.
- Dengelegi Péter: *Roevid Anatomia*, 71 j, 74 j; és James, Thomas, 220; és Rainolds, John, 220; és Stapleton, 74; és Whitaker, 71 j; *irod.* 220.
- Dent, Arthur, puritán hittudós: *Plaine Man's Path-way to Heaven*, 92 j, 116.
- Descartes, René: 21, 111.
- Des Moulins, Pierre: 46.
- D'Espagne, Jean, londoni protestáns lelkész: 214.
- Devonshire, Earl of: 132.
- Dézi István: *Az Igaz Zent Wallas*, *irod.* 195.
- Diarium Europaeum Francofurtense*: és Ladiver, 154.
- Diest, Hendrik: 47.
- Diggers, angol felekezet: 102.
- Diodati: *Kommentárjai*, *irod.* 212.
- Diplóma Leopoldinum: 162.
- Diocletianus császár: 96.
- Diószegi Bónis Mátyás, bihari protestáns lelkész: ford. Florilegus Junius, *Az részegesnek állapottya*, 98.
- Directory of Public Worship*: 103.
- Dobokay, jezsuita atya: 55.
- Doddridge, Philip, nonkonformista hittudós: *Az igaz kegyességnek kezdete*, ford. Tatai, Bod könyvtárában, 189.
- Donald, mondai angol király: 96.
- Donne, John, költő és hittudós: és Patai, 179.
- Douai, francia város: 74.
- Downe, George, derry-i püspök: és Medgyesi, 107 j; *irod.* 212.
- Dózsa-lázadás: 17.
- Dóry István, gömörmezei követ: és Charles I, 156 és j.
- Drégelypalánki János: átdolg. Bayly *Praxis*-át, *Praxis Pietatis Contracta* címen, 94—5, 114, 173; *Conciones in Catechesim Palatinatam* (később *Via Salutis*), 114, 117; és Ames, 114, 117; *irod.* 209, 215.
- Drexelius, Hieronymus, német jezsuita: 47.
- Dublin, ír város: 166.
- Dudith András, tinini püspök: *Vita Reginaldi Poli*, 182; és Pole, 182—3; *irod.* 210.
- Dugonics András, író: *Etelkájja és Barclay*, 190; *eml.* 192.
- Duna: 171.
- Dunántúl: 9.
- Duns Scotus, skolasztikus bölcselő: 50, 63 és j; 72; és Bayer, 134—5; és Pósházi, 222.
- Dunstan, canterbury-i érsek: és Marosvásárhelyi, *irod.* 217.
- Durie, John, protestáns hittudós: és Geleji Katona István, 93; *irod.* 209.
- Dyke, Daniel, puritán hittudós: élete, 120; főművét Nánási ford., *Szű Titka*, 87 j, 107 j, 117 és j, 119 j, 120—2, 121 j, 189; *eml.* 43, 107; *irod.* 202.
- Eastland Company, kereskedelmi társaság: 61.
- Edgar I. király: és Marosvásárhelyi, *irod.* 217.
- Edward II., király: és Marosvásárhelyi, *irod.* 217.

- Edward VI., király: 182.
 Edwards, Thomas, a *Gangraena* szerzője: és Miskolczi, 107 j.
Egész esztendő által való Vasárnap *Evangéliumok*: 40.
 Elizabeth, hercegnő: 62.
 Elizabeth, királynő lásd Erzsébet.
Ellenchus motuum nuper in Anglia: és Miskolczi, 147 j.
 Elyot, Sir Thomas, humanista író: 78.
Ének a gazdagrul: névtelen szerzőtől, Map nyomán, 68.
 Eperjes: 134; eperjesi egyház könyvtára, 34, 65 j; *irod.* 193.
 Erasmus Rötterodamus: 46; *Cato*, 36; *Miles Christianus*, 40.
 Erdély (vagy Erdélyi fejedelemség): Bocskay felfogása szerint szükségalakulat, 11; önálló utakra tér, elidegenedik az anyaországtól, 12—3; a latin nyelv nagy szerepe, 29; érintkezését Angliával lásd Anglia és Magyarország; *eml.* 62, 80, 86, 168 j, 172, 180.
 Erzsébet, Anglia királynője: választási reformjai, 54, 81; támogatja a kereskedelmet, 61; fogadja Kakas Istvánt, 50; Pázmány „Angliai Jezabel”-nek nevezi, 75; és Nógrádi, 76; *eml.* 51, 64, 72; *irod.* 218.
 Esterházy Miklós, nádor: 11.
 Esterházy Pál, nádor: a Habsburgokkal való kiegyezés híve, 12; hitbuzgalmi munkát ír, 40; lefordíttatja a *Sz. Patricius Purgatórium*-át, 179.
Euryalus és Lucretia: 37.
Evangéliumok és Episztolák: 32, 39.
 Evelyn, John, naplóíró: 167 j.
 Felsőbányai S. Mihály: ford. *A Léleknek Uti Költsége*, 125.
 Faludi Ferenc: ford. Darrell, *Nemes ember*, 189; *eml.* 192.
 Fairfax, Thomas, hadvezér: 148, 157, 159.
 Fehér Antal: ford. Barclay, *Argenis*, 190 j.
 Felvinczi Sándor, debreceni lelkész: *Haeresiologia*, 71 j, 87 j, 105 j, 115, 117 j, 120 j. *Kapcsolatai angol írókkal*: Ames, 115, 117; Goodwin, 215; Parker, 120; Perkins, 87 j; Whitaker 71 j. *Irod.* 215.
 Fenner, Dudley, puritán hittudós: és Nánási, 121 j; *irod.* 212.
 Ferdinánd, II., magyar király: 15.
 Ferdinánd, III., magyar király: 15.
 Ferrar, Robert, St. Davids püspöke, protestáns vértanú: 94.
 Florilegus Junius (álnév): *Az részeseknek állapotja*, ford. Diószegi, 98 és j; *irod.* 202—3.
Florus Anglicus: és Miskolczi, 147 j.
 Fogarasi Ferenc, vizaknai lelkész: ford. *Kis Keresztyén*, 125.
Fortunatus: 37, 47.
 Fox, George, a quaker-felekezet alapítója: 21.
 Foxe, John, történetíró: *Actes and Monuments* hatása Sztárai *Cranmerus*-ára, 51—4; és Kőléseri, 53, 176; *eml.* 36; *irod.* 213.
 Franciaország: 52, 56, 63.
 Franeker, hollandi város: egyetemen tanít Ames, 109; magyar teológusok látogatják, 109.
 Franke, August Hermann, a pietizmus vezéralakja: 41.
 Franzius, Wolfgang, hittudós: 44.
 Frigyes pfalzi órgróf: 62.
 Frölich, David, császári matematikus: *Medulla Geographiae*, 65 j, 99—100; Revisnyei könyvei között, 189; *irod.* 216.

- Fulke, William, puritán hittudós: és Komáromi, 107 j.
- Gallen János könyvkereskedő: könyvraktára, 57, 60.
- Gardiner, Stephen, winchester-i püspök: 89.
- Gauden, John, worcester-i püspök: *Eikon Basiliké*, 122—3, 147; és Miskolczi, 123, 147 j; *irod.* 213.
- Gávay Mihály: Angliában jár, 169.
- Geleji Katona István, református püspök: és Durie, 95.
- Genf: 122.
- Gergely, XIII, pápa: 54.
- Gibbons, Orlando, zeneszerző: 81.
- Gidófalvi S. Balázs, teológus: *De Trinitate* c. értekezése és Ames, 109 j; *irod.* 223.
- Gismonda és Gisquardus*: 37, 47.
- Glastonbury (Somerset): 99.
- Glover, Robert, protestáns vértanú: 94.
- Goodwin, Thomas, independens hittudós: és Nánási, 121 j; és Felvinczi, *irod.* 216.
- Gönczy György: *Énekeskönyv*, 32, 43.
- Gray's Inn, londoni jogászkollégium: 129.
- Gresham, Sir Thomas, közigazdász: 181 j, 182.
- Gresham College, londoni főiskola: 181.
- Grosse, Alexander, presbyteriánus hittudós: *Tüzes Oszlop*, ford. Mikolai, 95 j, 96—7 és j, 107 és j, 189; és Nánási, 121 és j; *eml.* 45, 95; *irod.* 203.
- Grotius, Hugo, jogász: 154.
- Guevara, Antonio: 46.
- Gunpowder-összeesküvés: és *Jesuita paterek*, 220.
- Gusztáv Adolf, svéd király: 29.
- Gyöngyösi István, felsőbányai lelkész: *Exegesis*-ében angoleredetű imák, 178; *irod.* 216.
- Gyöngyösi László, teológus: angolból fordítja Virel munkáját, 45.
- Gyöngyösi Pál: Angliában jár, Oxfordi doktor, visszajövet könyveit elkobozzák, 171; és Paget, 168 j.
- Gyulafehérvár: 110 és j.
- Habsburg-ház: a magyarság egy része hajlik feléje: 12; trónutódlása, 15; protestáns szövetkezés ellene, 62; központosító, magyarellenes politikája, 162—3, 188; e politika következményei, 172, 188.
- Hafenreffer, Mathias: 47.
- Haller Gábor, erdélyi főgenerális: Angliában jár, *irod.* 216.
- Hamilton, Archibald, katolikus hitvitázó: *Demonstratio Calvinianae Confessionis* és Pázmány, 218.
- Hampton Court, londoni királyi kastély: 83.
- Harbord, William, politikus: Magyarországon jár, 167 j, 170 és j.
- Harrogate, fürdőhely: 166.
- Harvard College (Cambridge, Mass.): 177.
- Harvey, William, a vérkeringés felfedezője: *De Generatione Animalium*, 140 és j; és Bayer, 139; *irod.* 209.
- Hatvani István, táblabíró: Buchanan, *Paraphrasis Psalmorum*, 191.
- Haunolt János, selmecebányai iskolamester: könyvtára, 57; *irod.* 193.
- Heidelberg: 122.
- Helischer-gyűjtemény*: 34.
- Henry II, király: 65.
- Henry V, király: és Marosvásárhelyi, *irod.* 217.
- Henry VIII, király: 61, 182, 183.
- Higden, Ralph, krónikás: *Polychronicon*-ja és Marosvásárhelyi, 65 j; *irod.* 217.

- Hildersam, Arthur, puritán hittudós: élete, 176; *Idvösség kapuja*, ford. Nógrádi, 35 j, 76 j, 93 j, 107 j, 176—7 és j; és Komáromi, 152; *eml.* 45, 47; *irod.* 203.
- Historia Independentiae: és Miskolczi*, 147 j.
- Hítviták: szenvedélyessége, 25; hitvitázó művek nyerssége, 42.
- Hobbes, Thomas, bölcselet: új bölcséleti világméretet alkot, 21; latin nyelven ír, 29; és Pósházi, 222.
- Hollandia lásd Németalföld.
- Holmes, Sir Robert, tengernagy: és Ladiver, 154; *irod.* 211.
- Honterus János: földleírása, 49.
- Hooker, Richard, hittudós: 21, 64, 82.
- Hooker, Thomas, new-england-i lelkész: 176; és Köleséri, 35, 175—6; *irod.* 211, 212.
- Hooper, John, worcester-i püspök, vértanú: 89, 94.
- Hoornbeck: *De Brownismo*, 147 j.
- Horn, Georg: 47.
- Horváth-kódex*: 51.
- Howard, Lord Henry, diplomata: Magyarországon jár, 167 j.
- Hrabovszki Péter: *Manuale ad Praxin Pietatis*, 107 j; *irod.* 210.
- Hunyadi Ferenc: *Trója megszálása és veszedelme*, 32, 37, 47.
- Hussey, William: Magyarországon jár, 107 j, 170 és j; részlet jelentéséből, 171.
- Igaz út*: ford. Somosi, 95 j, 125—6 és j; *irod.* 203.
- Illyefalvi István, vándorénekes(?): gyászverse, 58; átdolgozza Buchanan *Jephtes-ét*, 58—9; *eml.* 162.
- Illyés András, püspök: 46.
- Ilosvai Selymes Péter: *Tholdi Miklós*, 37.
- Independentizmus: vallásilag türelmes, 102; aggodalmat kelt Magyarországon, 105; Miskolczi ismertetése, 147—51.
- Index Vocabulorum*: ford. Csaholci és Bihari, 45 j, 99 j; *irod.* 203.
- India: 81.
- Ipswich (Suffolk): 108.
- Iratosi János: ford. Perkins, *Az ember életének módgyáról és Patika szerszámos Bolt*, 88—9; és Foxe, 53.
- Ironside dragonyosok: 108.
- Irország: 99.
- Istenes Tselédeknek Lelki Prebendájok*: ford. Mikolai, 97.
- Jakab Kata lásd Betzeiné.
- James I, király: Buchanan neveltje, 57; jelleme, 75; külpolitikája, 62; harca a katolicizmus és a puritánság ellen, 64, 83; hitvitázó tevékenysége, 64, 74; népszerűsége Magyarországon, 76; *Basilikon Dóron*, ford. Szepsz Korotz, 38, 39 j, 75 j, 76—9, 103 és j; Bethlen Kata könyvtárában, 189; és Apáczai, 75; és Bethlen Gábor 62; és *Jesvita paterek*, 76; és Medgyesi, 75; és Nógrádi, 76, 176; és Szepsz Korotz, 75; *eml.* 45, 70, 129, 138, 152; *irod.* 203.
- James II, király: 166, 177.
- James, Thomas, könyvtáros a Bodleian-ben: *Bellum Papale(?)* és Dengelegi, 220.
- János, evangélista; 43.
- Jephta; 43, 58—9.
- Jesvita paterek*: 75, 76 j, 107 j; kapcsolatai Sanders és Weston írókkal, 220; és *Concertationes Ecclesiae in Anglia*, 220; *irod.* 220.
- Jewel, John, salisbury-i püspök: hírneve, 64; szerepe az anglikán

- reformban, 82; *Apologia*, kiad. Debreczeni Ember Péter, 72—4, 174; ford. Tussai, 191 és j; és Balásfy, 73; és Pázmány, 73; Csépan könyvtárában, 191 és j; eml. 70, 96, 173; irod. 203, 218, 219.
- Jezsuiták: 106; iskoladrámáik, 156—7.
- Jobbágyság: helyzete és helyzetének fokozatos rosszabbodása, 17—8.
- John of Salisbury, chartres-i püspök: 50, 65 és j, 72; *Policraticus-a* és Pázmány és Alvinczi, 65 j, 218; irod. 218.
- Jovenianus*; 37.
- Justus Lipsius: *A polgári társaságnak tudományáról*, 38, 44.
- Juxon, William, canterbury-i érsek: 150, 156.
- Kakas István, követ; Angliában jár, 49, 50.
- Káldi György, bibliafordító: 39.
- Kapornai Péter, teológus: *Disputatio Theologica* és Ames, 109 j; irod. 223.
- Kaposi Sámuel, főiskolai tanár; Angliában jár, 170 és j; angoltanít Gyulafehérváron, 172.
- Károli Gáspár, bibliafordító: 59.
- Kassa: nagy jelentősége és viszonylagos kicsinysége, 16; polgárságának vallásossága, 24; Bethlen hadai bevonulnak, 25; skót kereskedőket fogad be, 61, 62.
- Kate, George és William: és Bethlen Gábor, 61.
- Kazinczy András, diák: 157.
- Kazinczy Ferenc: 192.
- K. Boér Sándor: ford. Barclay, *Argenis*, 190 j.
- Kecskeméti C. János: ford. Perkins, *Catholicus Reformatus*, 88.
- Kecskeméti Gergely: *Ulysses Panonicus*, 63 és j; irod. 216.
- Kecskeméti János: *Három Praedikatiók* és Bede, 65 j; irod. 220.
- Kecskeméti Mihály: *De Justificatione* c. értekezése és Ames, 109 j.
- Kegelius, Philipp: 44.
- Kegyes lelkeket idvességre tápláló Mennyei Elő Kenyér*: ford. Kézdivásárhelyi, 178; irod. 203.
- Kegyes Tselekedetek Rövid Ösvénykéje*: ford. Kézdivásárhelyi, 126—8 és j; újra kiad. Betzeiné, 191; irod. 204.
- Kemény János, fejedelem: 39; *Gileád Balsamuma*, irod. 195.
- Kemény László, ombózi: 58.
- Kempis, Thomas à: *Krisztus követéséről*, 36, 40, 47.
- Kendi Ferenc: 58.
- Kepler, Johann, csillagász: 29.
- Keresszegi H. István, protestáns lelkész: *Keresztyéni Hitnek Agazatirol-ja*, és Perkins, 87 j; *Az Hitnek Tündöklő Példáiról* c. műve és Cranmer, 220; és Glover, 220; irod. 220.
- Kereszturi Pál, hittudós: *Felördült Keresztyén-e és Stapleton*, 74 és j.
- Keserüi Dajka János és Geleji Katoná István: *Öreg Graduál*, 33.
- Kézdivásárhelyi Matkó István: *X ut Tök könyvnek eltépése*, 25 j; ford. *Kegyes Tselekedetek Rövid Ösvénykéje*, 126—8; 191 és j; ford. *Kegyes lelkeket idvességre tápláló Mennyei Elő Kenyér*, 178; irod. 195.
- Kidderminster (Worcesterhire): 103.
- King, John, londoni püspök: és Medgyesi, irod. 212.
- Kis Keresztyén*: ford. Fogarasi, 125; Bethlen Kata könyvtárában, 189; irod. 204.

- Klement János, követ: Angliában jár, 171.
- Knox, John, Skócia reformátora: 56, 89.
- Kocsi Csergő Bálint: *A gályarabok lelke*, irod. 195.
- Kollery: 33.
- Kolozsvár: 57, 176.
- Kolozsvári István, főiskolai tanár: Angliában jár, 170 és j.
- Komáromi Csipkés György, főiskolai tanár: Angliában jár, 101, 151, 152; tanuskodik angol könyvek gyakorisága mellett, 106 j; bibliafordítása, 39; *Anglicum Spicilegium*, 38, 102 j, 106 j, 107, 151—3; *Pestis Pestise*, 107 j. *Kapcsolatai angol írókkal*: Ames, 112—3; Andrewes, 107 j; Atter-soll, 107 j, 152; Babyngton, 152; Byfield, 152, 174; Cooper, 107 j, 152; Fulke, 107 j; Hildersam, 152; Prideaux, 107 j, 221; Rider, 107 j, 153 és j; Taylor, 107 j; Ussher, 175; Wallis, 153 és j; White, 107 j; Wilcox, 107 j, 152; Willet, 107 j, 152. *Eml.* 176. *Irod.* 210, 216, 220.
- Komáromi Szvertán István: *Mikoron imádkoztak ezt mondjátok* c. műve és Ames, 117 és j; *irod.* 210.
- Konstantinápoly: 61.
- Köleséri Sámuel: írói tevékenységének célja, 35; *Fél-Keresztény-e* angol hatás alatt, 35 j, 53 j, 175-6 és j; átdolg. Byfield, *Idvesség sarka*, 174—5; készül lefordítani Ussher teológiáját, 175; idézi Foxe-t, 53, 176; és Burgess, 35, 175—6; és Hooker, 35, 175—6; és Meade, 35, 175—6; és Saunders, 176; *irod.* 210—1.
- König, Friedrich: 44.
- Körtvélyessy: Angliában jár, 171.
- Krizbai György: angolul tud, 176.
- Ladiver Sámuel: *De Justitia Stragematis* angol hatás alatt, 153 —5 és j; és Holmes, 154; és a *Diarium Europaeum*, 154; *irod.* 211.
- Lajos, XIV, francia király: 162.
- Langland, William (?), költő: 118.
- Laski Jeromos, követ: Angliában jár, 49.
- Lásky Lénárt: Angliában jár, 49.
- Latimer, Hugh, worcester-i püspök, vértanú: 94.
- Latin nyelv szerepe Magyarországon, 29; a magyar irodalomban, 30—1; angol irodalmat közvetít, 64.
- Laud, William, canterbury-i érsek: 148.
- A Léleknek Uti költsége*: ford. Felsőbányai S. Mihály, 125; *irod.* 204.
- Lelki A Be Ce*: ford. Medgyesi, 97—8 és j, 107 és j, 173; *eml.* 24; *irod.* 204.
- Lelki Igazgatás*: ford. Patai, 178—9; *irod.* 205.
- Lépes Bálint, püspök: 41.
- Leslie, Walter: Zrinyi fegyvertársa, 168 és j.
- Lessius, Leonard: 47.
- Leusdén, Johann: 177.
- Levant Company, kereskedelmi társaság: 61, 62.
- Levante: 81.
- Levellers, angol felekezet: 102.
- Leyden: 29, 108.
- Liber de persecutione Anglicana*: és Pázmány, 218.
- Linacre, Thomas, humanista és orvos: *Rudimenta Grammatices*, kiad. Molnár, 57; és Alvinczi, 57; és Pázmány, 57; és Molnár, *Grammatica*, 190; *irod.* 205, 211.
- Lipcsei-kódex*: 34.
- Lipót, I., magyar király: 15.

- Liszi László, költő: *Magyar Márs*, 38.
- Livius: 133.
- Locke, John: *A gyermekek neveléséről*, ford. Borosjenői Székely Ádám, 192.
- London: leírása Frölich *Medullájában*, 99—100; Somosi itt bujdosik, 125—6; a század vége felé, 166; itt telepszik meg Szilágyi, 170; Adámi dicsőítő költeményt ír róla, 180; Gray's Inn, 129, 180; említi Zrinyi. 155; *eml.* 122, 179.
- Lorántffy Zsuzsánna, fejedelemszszony: udvari papjává fogadja Medgyesit, 92; katekizmust fordított vele, 24, 97; exegetikai munkát ír, 39; *irod.* 195.
- Lough Derg, irországi tó: 179.
- Lucas, Richard, westminsteri kanonok: *Elmékedések*, Bod könyvtárában, 189.
- Lucius, mondai király: 96.
- Lugossy-kódex*: 34.
- Lully, Raymond: 137, 138.
- Luther, Martin: 55, 72, 96, 137.
- Lyaeus: 68.
- Magdolna: 43.
- Magyar irodalom a 17. században: a magyar nyelv viszonylagos csiszolatlansága, 30; az irodalom nyelve, 28—31; vallásos jellege, 31—32; kéziratos és szóbeli terjedése, 33—4; az eredetiség kevésre értékelése, 35—6; kedvelt műfajai, 36—43; szépirodalmi műfajok, 36—8; tudományosak, 38; vallásosak, 39—43; forrásainak európaisága, 44—8; angol források, 45.
- Magyar István, lelkész: *Az Országokban való sok Romlások*, 24, 65; *irod.* 217, 221.
- Magyarország: területe, 10; a katolikus vallás szerepe, 12; három részre szakad és ötféle nemzetiségnek ad helyet, 29; megtartja a latin nyelvet irodalomban és életben, 29—31; közeldése Európához a 17. század folyamán, 44—6; könyvek és könyvtárak, 33—4; egyes angoleredetű könyvek elterjedése, 52, 55, 106—7, 123, 132; kapcsolatait Angliával *lásd* Anglia és Magyarország: *eml.* 81, 86, 99, 101, 104, 132, 161, 162, 166, 167, 168, 170, 179.
- Maksai Péter, főiskolai tanár: Angliában jár, 80.
- Man, sziget: 96.
- Mandeville, Sir John (álnév): *Travels* c. utikönyvének hatása a 16. században, 51; kapcsolata (?) a *Sz. Patricius Purgatóriumjáról való Historia*-val, 179; *irod.* 214.
- Map, Walter, középkori író: ismerik már a középkori Magyarországon is, 51; *Visio Philiberti*-je eljut hozzánk, 51; hatása alatt készülnek a *Comico-Tragoediák*, 47, 68; hatása a 17. században, 65—9; *Dialogus inter corpus et animam*, ford. Nyéki, 67—8, 191; *Dialogus inter aquam et vinum*, ford. ismeretlen, 68—9, 191; és Alvinczi, 72; és Baróti Szabó Verskoszorú-ja, 191; és Arany János, 191—2; *irod.* 205—6.
- Maresius: 115.
- Marianus Scotus és Marosvásárhelyi, 65 és *j*; *irod.* 217.
- Marino: 47.
- Marlborough, Duke of: és a magyarok, 167 *j*.
- Marosvásárhelyi Gergely: *Summái*, 50 *j*, 65 *j*; és Bede, 65 *j*; és Higden, 65 *j*; és Marianus Scotus, 65 *j*; és angol történelmi alakok, *irod.* 217.

- Marosvásárhelyi kollégium: könyvtára, 122; *irod.* 193.
- Martonfalvi György, főiskolai tanár: Angliában jár, 101; részben latinul ír, 30; *Szent Historia*, 38; *Ars Concionandi Amesiána*, 110, 113, 117; *De Presbyterio*, 113; *Keresztényi Inneplés*, 113; *Exegesis Libri Primi Medullae*, 114, 173, 189; *Exegesis Libri Secundi Medullae*, 114, 173; *Tanító és Czáfólo Theológia*, 114; és Ames, 110, 113—4, 117, 173, 189; *eml.* 176, 192; *irod.* 211—2, 217.
- Mary I, királynő: 51, 52, 53, 61, 72, 182.
- Massachusetts: 177.
- Mather, Increase, Harvard College elnöke: *Napnyugoti India*, kiad. Misztótfalusi, 177—8; Bethlen Kata könyvtárában, 189; *irod.* 206.
- Mátyás, I., magyar király: 46.
- Mátyás, II., magyar király: 14.
- Mayflower, hajó: 118, 147.
- Meade, Matthew, independens hittudós: 176; és Köleséri, 35, 175—6; *irod.* 211.
- Medgyesi Pál, protestáns lelkész: Angliában jár, 80; Cambridgeben tanul, 92; angol katekizmust fordít, 24; véleménye a latin nyelvről, 30; előszeretete a párbeszédés forma iránt, 37; angol fordításban használ francia könyveket, 45; *Dialogus*, 30, 45 j, 71 j, 75 j, 86 j, 95 j, 105 és j, 107 j, 109, 119 és j, 120 j; *Doce Nos Orare*, 47, 105 j, 107 j, 109, 117 és j; *Jajjai*, 43; *Trecentum Viratus*, 124; *ford.* Bayly, *Praxis*, 92; *ford.* Lelki A Be Ce, 97—8. *Kapcsolatai angol írókkal*: Ames, 109, 117; Basire, 124; Bayly, 95 és j; Bilson, 107 j; Bridges, 107 j; Calderwood, 212; Cartwright, 119; Clark, 107 j; Cranmer, 220; Downname, 107 j; Jam s I, 75; King, 212; Melville, 212; Parker, 120; Parr, 212; Peter Martyr, 212; Saravia, 212; Sutcliffe, 95 j; Whitgift, 120, Brightman, 107 j. *Eml.* 100. *Irod.* 212, 217.
- Meisner, Balthasar: 47.
- Meanchton, Philipp: 55.
- Meleghi Ferenc, főiskolai tanár: *Carolus Stuardus*, 105 j, 155, 156—60; 161; *irod.* 213.
- Melville, Andrew, skót presbyterianus hittudós: és Medgyesi, *irod.* 212.
- Memoirs of Emeric Count Teckely*: 169 j; *irod.* 197.
- Mennyei Lámpás: *ford.* Bökényi, 125; *irod.* 206.
- Mennyország dicsőssége: *ford.* Somosi, 178; *irod.* 206.
- Mezőlaki János: *Disputatio Theologica* és Ames, 115 j; *irod.* 223.
- Miege, Guy, író: *The New State of England*, 163 és j, 166 j; *irod.* 195.
- Mikolai Hegedüs János, protestáns lelkész: *ford.* Grosse, *Tüzes Oszlop*, 96—7; *ford.* *Biblia Tanul*, *Szentek Napi Száma* és *Istenes Tselédeknek Lelki Prebendájok*, 97; és Bayly, 95 j, 107 j.
- Milotai Nyilas István, református püspök: *Agenda*, 65 j; *Irtovány*, 71 j, 74 j; és Bede, 221; és Stapleton, 74; és Szt. Anselm, 65; és Whitaker, 71; *irod.* 217, 221.
- Milton, John: *Areopagitica*-ja a magyarokról, 80 és j; *Eikonoklastes*, 123; *Elveszett Paradicsom*, 103; röpirata a válásról, 107 j; és Miskolczy, 107 j; *eml.* 45, 92 és j, 103, 124, 147 j; *irod.* 198.
- Miskolczy Csulyák Gáspár, protestáns esperes: *Angliai Independens*

- dentismus*, 38, 71 j, 87 j, 105 j, 106 j, 107 j, 123 és j, 124 és j, 146—51; Bethlen Kata könyvtárában, 189. *Kapcsolatai angol írókkal stb.*: Charles I, 125, 148—51, 156; Cromwell, 148—50; Edwards, 107 j; Gauden, 123, 147 j; Milton, 107 j; More, 123—4, 147 j; Perkins, 87 j; Peters, 150 és j; Whitaker, 71 j. *Munkájának forrásai között: Ellenchus motuum, Florus Anglicus, Historia Independentiae, Theatrum Tragicum*, 147 j. *Irod.* 215.
- Miskolczi Puah Pál, teológus: *De ecclesia Triumphante* és Ames, 109 j; *irod.* 223.
- Misztótfalusi Kis Miklós, nyomdász: kiad. Mather, *Napnyugoti India*, 177.
- Molnár Gergely, tanár: átdolg. Linacre- Buchanan, *Rudimenta*, 57; *Grammatica*-ja és Linacre, ill. Buchanan, 190.
- Moray, Earl of: és Pázmány, 218.
- More, Alexander, protestáns hit-tudós: *Regii Sanguinis Clamor*, 123; és Miskolczi, 123—4, 147 j; Revisnyei könyvtárában, 189; *irod.* 215.
- More, Sir Thomas: *Utopia*, 51; *eml.* 51.
- Morton, Thomas, durham-i püspök. *Apologia Catholica*-ja és Pázmány, 221.
- Nadányi János, főiskolai tanár: *Oratio de Augmentis Scientiarum*, Bacon hatása alatt (?), 146; *irod.* 217.
- Nádasdy Ferenc: és Charles I, 155; könyvtára, 155; *irod.* 194.
- Nádor-kódex*; 51, 67.
- Nagy-Alföld*; 9, 11.
- Nagy Mózes, katolikus pap: 40.
- Nagy Szőlősi Mihály, protestáns lelkész: *Lobogó szövétnék-e és* Perkins, 87 j; *irod.* 221.
- Nagyari Benedek, protestáns lelkész: *Orthodoxus Christianus*, Rogers és Cameron hatása alatt, 122 és j; *irod.* 213.
- Nagybányai főiskola: könyvtára lásd Schola Rivulina.
- Nagyenyedi kollégium: és Anne I, 167, 172 és j.
- Nagyvárad: 9, 101.
- Nánási Lovász István, protestáns lelkész: ford. és kiegészíti Dyke, *Szü Titka*, 120—2. *Kapcsolatai angol írókkal*: Ainsworth, 107 j, 121 j; Ames, 117, 121 és j; *Annotationes Angli in Psalmos*, 121 j; Attersoll, 121 j; Bolton, 107 j, 121 j; Byfield, 121 j; Cartwright, 119, 121; Fenner, 121 j; Goodwin, 121 j; Grosse, 121 és j; Norton, 121 j; Perkins, 87 j, 121 és j.
- Nánási V. Gábor: *Lelki Tudakozás*, 22 j; *irod.* 195.
- Nemesség: közömbössége az ország sorsa iránt, 10; hatalmi törekvései, 14—20; harca a királyi hatalom ellen, 14—5; a polgárság ellen, 16; a jobbság ellen, 17; diadala, 18; politikai érzéke és magasabb műveltsége, 19.
- Németalföld (vagy Hollandia): 46, 84, 85, 108, 115.
- Németország: 65.
- Neptunus: 69.
- New Model Army: 102, 108.
- New Plymouth: 147 és j.
- Newton, Sir Isaac: latinul írja fő műveit, 29; hatása korára, 165; Magyarországon piaristák ismeretik, 192.
- Nikléczi Boldizsár, református lelkész, gályarab: Angliában jár, 170 és j; *irod.* 198.
- Noe, 68, 157.

- Nógrádi Mátyás, református püspök: véleménye az irodalmi eredetiségről, 35; lefordítja Hildersam *Idvösség kapuját*, 176—7; és Bayly, 95 j; és James I, 76, 176; és Twisse, 107 j.
- Northumberland: 65 j.
- Norton, John, new-england-i hittudós: és Nánási, 121 j.
- Observations upon the Warre of Hungary*: 168 j; irod. 198.
- Ockham, William, középkori bölcselő: ismerik a 16. századi Magyarországon, 51; a 17. század elején, 65 és j; és Alvinczi, 65 j.
- O'Connor, Bernard, orvos: és Chladenius, *De Mente Bernardi Connor*, irod. 209.
- Olaszország: 46, 152.
- Oroszország: 80, 81.
- Orrery, Earl of: *Mustapha*-ja és Magyarország, 169 és j.
- Otrokocsi Főrizs Ferenc, hittudós és történész: Angliában jár, 170; latinul értekezik, 30; *Apocalyptica Tuba*-ja és William III, 167 j; *Origines Hungaricae* és *Theologia Prophetica* című munkái Oxfordban készülnek el, 170 és j; irod. 198.
- Ovidius: 47.
- Owen, John, epigrammairó: *Epigrammái* Revisneyi könyvtárában, 189.
- Oxford: az egyetemen latinul tanítanak, 24; itt tanul, angolok közül Bayly, 91; magyarok közül, Bakai, 63; itt dolgozik Otrokocsi, 170 és j; Gyöngyösi Pál, 171; *eml.* 65.
- Órsy Zsigmond, követ: 24.
- Nyéki Vörös Mátyás, prépost: írói munkásságával istenes életre buzdít, 41; átdolgozza Map költeményét a test és lélek beszélgetéséről, 67, 191; *eml.* 192; irod. 205.
- Page, Lord William: Magyarországon jár, 168 j; barátságos fogadtatása, 171—2; magyarbarátságára, 167; és Almási, 168.
- Pallas: 158.
- Pápai Páriz Ferenc, orvos: és Basire, 125.
- Pápisták méltatlan üldözése a válásért*: 106 és j.
- Paris: 56, 58, 122.
- Paris, Matthew, szerzetes és történetíró: 65 és j.
- Parker, Robert, puritán hittudós: *De Politia Ecclesiastica*, 120; és Felvinczi, 120; és Medgyesi, 120; irod. 212, 215.
- Parr, Elnathan, hittudós: és Medgyesi, 212.
- Paynell, Thomas, fordító: *Schola Salernitana*, ford. Felvinczi György, 183—5; Bod könyvtárában, 189, 190; új kiadásai, 190 és j; irod. 207.
- Patai Balog János, református lelkész: ford. *Lelki Igazgatás*, 178—9; és Donne, 179.
- Pázmány Péter: véleménye Magyarország helyzetéről, 10; nyelvezete, 27; párbeszédeességre való hajlama, 37; *Imádságoskönyv*-ének nagy sikere, 32; kapcsolatai a Bibliával, 45; *Kalauz*-a 42; véleménye az angol reformról, 70 j. *Munkái*: *Diatriba Theologica*, 70; *Felelet Magyarinak*, 65 j, 70; *Kalauz*, 42; *Levelei*, 10, 70 j; *Reövid Felelet*, 72; *Az Sz. Irásrul*, 70 j; *Új tudományok hamissága*, 70, 73 j, 75 j. *Kapcsolatai angol írókkal stb.*: Bale, 72; Boleyn, Anne, 218; Cope, 218; Elizabeth I, 218; Hamilton, 218; Jewel, 73; Linacre és Buchanan, 57; Moray, Earl of,

- 218; Morton, 221; Rainolds, 75; Tunstall, 221; Whitaker, 70; Wycliffe, 75; *Liber de persecutione Anglicana*, 218.
- Példák könyve*: 51.
- Pendleton, Henry, katolikus hitvitázó: 53.
- Pepys, Samuel, naplóíró: *Naplója*, 164 és j; *irod.* 195.
- Perkins, William, hittudós: tőle, 87; az „alkalmazkodók” közé tartozik, 83; hírneve, 64, 87 és j; Ames mestere, 89; *Catholicus Reformatus*, ford. Kecskeméti C. János, 87—8, 71 j, 75 j, 88, 96; *Az ember életének módjáról*, ford. Iratosi, 88—9; *Patika Szerzős Bolt*, ford. Iratosi, 88—9; 53 j; *A lelkiismeretnek akadékiról*, ford. ismeretlen, 89—90 és j, 116, 189; *Kettős kereszt*, ford. Debreczeni T. István, 90, 173; *Lelki Bölcseségre Tanító Oskola*, átdolg. Csuzi Cseh Jakab, 90—1 és j; 173; *Kapcsolatai magyar írókkal*: Csuzi Cseh Jakab, 91; Felvinczi Sándor, 87 j; Miskolczi, 87 j; Nagy Szőlősi, 87 j; Nánási, 87 j, 121 és j; Szilágyi Benjámín István, 71 j. *Eml.* 45, 47, 98, 108, 173, 189. *Irod.* 207—8, 209, 221.
- Peter Martyr, hitújító: és Medgyesi, 212.
- Péterffy András: könyvei, 34.
- Peters, Hugh, independens lelkész: és Miskolczi, 150 és j.
- Petróczi Kata Szidónia: 45.
- Philibert: 66, 67.
- Philpot, John, protestáns vértanú: 94.
- Pius, V, pápa: 54.
- Platon: 154; *Politeia*, 77.
- Plinius: 50.
- Podenstein, Johann; *Clavis Linguae Anglicanae*, 151; *irod.* 195.
- Pole, Reginald, canterbury-i érsek: és Dudith, 182—3.
- Polgárság: kénytelen elismerni a nemesség felsőbbségét, 15—7; materialista életszemlélete, 18.
- Polydorus Vergilius: *Anglicae Historiae Libri XXVI*, 50; *irod.* 217. *Ponciánus históriája*; 37, 47.
- Pope, Alexander, költő: *Universal Prayer*, 164; felirata Newton sírjára, 165.
- Portugália: 56.
- Pósházi János, főiskolai tanár: *Introductorium Philosophicum* és Ames, 115; 116; *Disputatio Ethica* és Duns Scotus, 222; *Disputatio Politica* és Hobbess, 222; *eml.* 25 j; *irod.* 218.
- Poyntz, Sydnam, katona: Magyarországon jár, 80; útleírása, *A True Relation*, 80 j; *irod.* 198.
- Prayer Book* lásd *Book of Common Prayer*.
- Prédikáló székbeli szikrák*: ford. Tolnai István, 126; *irod.* 205.
- Prideaux, John, worcester-i püspök: *Fasciculus Controversiarum Theologicarum* és Komáromi, 107 j, 221.
- Pride's Purge, az angol parlament „megtisztítása”: 150 j.
- Prynne, William, puritán hitvitázó: 85.
- Public Record Office, londoni levéltár: 167.
- Puritánság: — Angliában: lényege, 84; ellentétei az államegyházzal, 82; küzdelme a hatalomért, 83—4, 147—50; gyors hanyatlása, 102; világszemléletének elterjedése, 103; hatása az angol valóságosságra, 163—4: nem békül meg az államegyházzal, 163. — Magyarországon: Tolnai Dali „ligája” és a szatmárnémeti zsinat, 85—6; a puritánság ellenzéke, 105—6; a puritán világ-

- szemlélet elterjedése protestánsaink között, 106.
- Pyramus és Thisbe*: 37, 47.
- Pythagoras: 154.
- Rabutin: 172.
- Radvánszky-kódex*: 34, 58.
- Rainolds, John, Corpus Christi College (Oxford) elnöke: *Oratio ad Anglica Seminaria* és Dengelegi, 220.
- Rainolds, William, katolikus hittudós: *Calvino-Turcismus* és Pázmány, 70, 74—5 és j; *irod.* 218.
- Rákóczi Ferenc, II, fejedelem: nem tudja megszerezni az erdélyiek bizalmát, 13; sokáig leköti a császári erőt, 15; udvart tart Kassán, 16 j; szabadságharca pórlázadásnak indul, 18; a franciákra támaszkodik és így elhanyagolja az angol kapcsolatokat, 165; diplomatái Angliában, 171; és Stepney, 168; és Anne I, 172; *Recrudescunt*, 30.
- Rákóczi György, I, fejedelem: 11, 16 j, 23, 33; szövetsége Charles I-el, 63.
- Rákóczi György, II, fejedelem: erdélyi fogalmakban gondolkodik és szem elől téveszti az általános magyar érdekeket, 11; a hitről vitázik a császár követével, 24—5; Cromwellhez írt levele, 123, 156; és Charles I halála, 156.
- Rákóczi Zsigmond: 123.
- Ramèe, Pierre: 111, 137.
- Ráskai Gáspár: *Vitéz Francisco*, 47.
- Rawley, William, Bacon életrajzírója: 132.
- R. D., angol író: *Historical and Political Observations*, 29, 168 j; tanúbizonysága a magyarok latin tudásáról, 29; *irod.* 198.
- Regis Angliae Caroli vita et Regimen*: Nádasdy könyvtárában, 155.
- Revisnyeji Reviczky János tanácsos: könyvtára, 189; *irod.* 193.
- Richards, Jacob, hadmérnök: leírja a budai ostrom történetét, *A Journal of the Siege and Taking of Buda*, 168 és j; *irod.* 198.
- Rider (vagy Ryder), John, killaloe-i püspök és Komáromi, 107 j, 153 és j.
- Ridley, Nicholas, londoni püspök, vértanú: 94.
- Rimay János: lefordítja Buchanan egy zsolttárát, 60; *irod.* 219.
- Rodenborch, Johann: 47.
- Rogers, John: *Doctrines of Faith* és Nagyari, 122 és j; *eml.* 107; *irod.* 213.
- Róma: 96, 104, 181, 182.
- Rottterdam: 109.
- Royal Society, angol tudományos akadémia: 164, 165.
- Rudolf, I, magyar király: 14.
- Rupert, herceg: Bethlen Gábor keresztfia, 62; Charles oldalán felép a parlament ellen, 148.
- Rutherford, Samuel: *De Gratia Dei*-je Demétei könyvtárában, 107 j.
- Ruyter, Michiel de, hollandi tengernagy: 25.
- Rycaut, Sir Paul, utazó: *History of the Turkish Empire*, 168 j; *irod.* 198.
- Ryder, John, lásd Rider.
- Rye House-összeesküvés: 176.
- Salamon, bibliai király: 38, 43.
- Sales-i Szent Ferenc: 21.
- Salisbury (Wiltshire): 72.
- Sámbár Mátyás, jezsuita hitvitázó: 25, 42; *Egy Vén Bial orrára való Karika*, 25 j; *irod.* 193.
- Sanders, Nicholas, hitvitázó: és *Jesvita paterek*, 76; *irod.* 220.
- Sándor Béla, diák: 157.

- Sándor István: *Magyar könyvesház*, 174 és j; *irod.* 194, 210.
- Saravia, Hadrian à, hittudós: és Medgyesi, 212.
- Sárospatak: 110.
- Saunders, Laurence, protestáns vértanú: és Köleséri, 176; és Medgyesi, 94.
- Saumaise, Claude: 147.
- Schaum Konstantin, követ: Angliában jár, 101.
- Schirmer János, kereskedő: 35.
- Schola Rivulina: könyvtára, 34, 65, 71; és Perkins művei, 87, 88; és Sutcliffe művei, 95 j; második könyvjegyzékében 50 angol mű, 106; 122; *irod.* 194.
- Scotus Erigena, bölcselelő: 72.
- Scultetus, Abraham: 44, 47.
- Segner, Paul: 44.
- Seneca: 38.
- The Seraskier Bassa*: 169 és j; *irod.* 198.
- Shakespeare, William: 45, 51.
- Sidney, Sir Philip, író: Magyarországon jár, 58; *Arcadia*-ja, 123.
- Sikó János, teológus: *Vindiciae Pro Deitate Spiritus Sancti c.* műve és Biddle, 223.
- Sikriiul de aur*: románra ford.
- Vinczi János, 126 j; *irod.* 204.
- Simon Zelotes: 96.
- Skaritzza Máté, hitújító: Angliában jár, 49.
- Skócia: 99, 150, 158, 159.
- Sodorensis Ecclesia: 96.
- Somerset: 99.
- Somosi Petkó János, református lelkész: ford. *Igaz út*, 125; ford. *Magyarország dicsősége*, 178; és Bayly, 95 j, 107 j.
- Spenser, Edmund, költő: 51.
- Spinoza, Benedikt: 29.
- Squirearchy, angol köznemesség: 84, 166.
- Stapleton, Thomas, katolikus hittvitázó: élete, 74; hírneve, 64; *Promptuarium Morale*, 74 j; *Opera*, 74 j; és Balásfy, 74 és j; és Dengelegi, 74 és j; és Kerész-turi, 74 és j; és Milotai, 74 és j; *eml.* 70; *irod.* 217, 219; 220.
- St. Paul's Cathedral (London): 182.
- Statilio János, püspök: Angliában jár, 49.
- Stepney, George, diplomata: közvetít, Rákóczi és Bécs között, 167—8.
- Stirlingshire: 56.
- Stobaeus György: 70 j.
- Stuart-ház: 62, 81, 167.
- Suarez: 76.
- Sucquet, Antoine: 46.
- Sunderland, Earl of, államférfi: és a magyarok, 167 j.
- Sutcliffe, Matthew, exeter-i dékán; 95; és Medgyesi, 95 j; és a Schola Rivulina könyvtára, 95 j; *irod.* 212.
- Svada: 159.
- Syon College (London): 181.
- Szászy János: könyvei, 34, 74 j.
- Szatmári Örvös István: 46.
- Szegedi Veres Gáspár: *Két nemes ifjak*, 47.
- Szeli L. György: *De Veris Notis* és Ames 109 j; *irod.* 223.
- Szenczi A. Pál: *Medulla Theologica Illustrata*, 115; és Ames, 115; *irod.* 213.
- Szenczi Kertész Ábrahám: *kiad.* Ames, *Theses Logicae*, 118.
- Szenczi Molnár Albert: *Zsoltárfordítás*, 32; *eml.* 92.
- Szent Ágoston, hippói püspök: *A Léleknek Istennel való magános beszélgetései*, 4t.
- Szent Ágoston, Canterbury első érseke: 96.
- Szent Ágoston Vallása*: ford. Medgyesi, 92, 95 j, 96; *irod.* 208.

- Szent Anselm, canterbury-i érsek: és Milotai, 65 j; irod. 221.
- Szent Bernát, clairvaux-i 67, 91.
- Szent Columba, hittérítő: és Marosvásárhelyi, 217.
- Szent Ignác élete: 38.
- Szent Jeromos: 50.
- Szent Pál, apostol: 96.
- Szent Pál-templom (London): 85.
- Szentek Napi Száma: ford. Mikolai, 97, 107 j.
- Szentírás (vagy Biblia): 35, 38, 39, 41, 43, 47, 51, 64, 72, 77, 82, 93, 110, 112, 122, 123, 125, 126, 136, 134, 157, 174; lásd még Authorized Version.
- Szentgyörgyi P. István, református lelkész: ford. Ames *Medullájából, Jó cselekedetek gyémánt köve*, 114.
- Szentiványi Márkos Dániel, unitárius püspök: Angliában jár, 101.
- Szép Magyeliona: 37, 47.
- Szepesség: 12.
- Szepsi András: *Döghalál elleni orvososság*, 43.
- Szepsi Csombor Márton, kassai iskolamester: Angliában jár, 65; bánkodik, hogy nem láthatja Cambridge-t, 71; útleírása, *Europica Varietas*, 63 és j, 65 j, 71 j, 87 j; és Perkins, 87; irod. 218.
- Szepsi Korotz György, református lelkész: és James I, 75; és Whittaker, 71 j.
- Szilágyi Benjámín István, főiskolai tanár: *Acta synodi nationalis*, 71 j, 86 j, 95 j, 105 j; és Barclay, 98 j; és Twisse, 95 j; irod. 198.
- Szilágyi (Sylvanus) György, klaszika-filológus: Londonban telepszik meg, 170 és j.
- Sz. Patricius Purgatóriumjáról való Historia: 43, 179, 192; irod. 208.
- Sztárai Mihály, hitújító és író: 37. *Historia Cranmerus Thamás állhatatosságáról*, 52—4; irod. 213.
- Taaffe, Francis lásd Carlingford, Earl of.
- Tacitus: 50.
- Tályai János, teológus: Cambridge-ben tanul, 63.
- Tar Lőrinc: Angliában jár, 179.
- Tarczali Pál, teológus: Angliában jár, 169, 170 j.
- Tatai Ferenc, református püspök: ford. Doddridge, *Az igaz kegyességnek kezdete*, 189.
- Taylor, John lásd Cardmaker.
- Taylor, Thomas, puritán lelkész: és Komáromi, 107 j; 152.
- Teleki Mihály, erdélyi kancellár: 15.
- Temérdek Ferenc, diák: 157.
- Tesseni Vencel: 47.
- Thaba Tamás: *De Justificatione hominis peccatoris* c. munkája és Ames, 109 j; irod. 223.
- Thames, folyó: 74.
- Theatrum Tragicum Londinense: és Miskolczy, 147 j.
- Thedi János, diák: 157.
- Themistokles: 154.
- Thetis: 68.
- Thomas Hybernicus, középkori hittudós: *Flores Doctorum*, 208.
- Thököly Imre, fejedelem: a törökkel szövetségzik a német ellen, 15; udvart tart Kassán, 16; jól ismerik Angliában, 169 és j.
- Thukyides: 154.
- Thurzó-család: 116.
- Tinódi Lantos Sebestyén: 38.
- Tintinnabulum tripudiantium: 191 j.
- Tisza: 74.
- Tiszabecsi Gáspár, református püspök: 114.
- Tisza-Varsányi Dániel: református hittudós: *Compendium Analyticum et Exegeticum*-a és Ames, 110, 117, 173; irod. 214.

- Toleration Act, angol türelmi törvény: 163.
- Tolnai Dali János, főiskolai tanár: Angliában jár, 80; „ligát” köt, 85; hitújító törekvései, 71 j; és Ames, 85, 109, 110 j, 112; *Dáneus Rácai*, 112; *eml.* 100; *irod.* 214.
- Tolnai F. István, tanár: Angliában jár, 101; *Disputatio theologica*, 115 j; ford. *Prédikáló székbeli szikrák*, 126; és Ames, 106 j.
- Tolnai Mihály, teológus: *De Presbyterio*, 223.
- Tóthfalussy-féle kézirat: 191 j.
- Tower (London): 181.
- Townson, Robert, mineralógus: Magyarországon jár, 106; útleírása, *Travels in Hungary*, 106 j; *irod.* 198.
- Töltési István: kiad. Ames, *De Conscientia*, 117; véleménye Ames-ről, 173.
- Török megszállás: hatása a hódoltságban, 9; a királyi Magyarországon, 10; Erdélyben, 11—4.
- Trója: 50.
- Tudor-uralkodók: 61, 64, 82, 104.
- Tunstall, Cuthbert, durham-i püspök és Pázmány, 221.
- Turkey Company, kereskedelmi társaság: 168.
- Tussai János: ford. Jewel, *Apologia*, 191 és j.
- Twisse, William, puritán hittudós: 71 j, 95; és Nógrádi, 107 j; és Szilágyi, 95 j.
- Ujváry Imre, diák: 157.
- Ussher, James, armagh-i érsek: és Komáromi, 175; és Köleséri, 175; *irod.* 216.
- Utazók: magyarok Angliában, 49, 50, 63, 80, 101, 169—71; angolok Magyarországon, 80, 101, 167—8.
- Uti Társ.* 33.
- Uzoni J. Boldizsár, teológus: *Brevis Materia*-ja és Ames, 109 j; *irod.* 223.
- Váczi András, főiskolai tanár: *A Miatyánk megoltalmazása* c. műve és Ames, 112; *irod.* 214.
- Valkai András, széphistória-író: *Prister Johannes-e* és Mandeville, 51; *irod.* 214.
- Vallásos érzés: uralkodó szerepe a 17. századi Európában, 20; Magyarországon, 22—6, 31; jobbágyok között, 23; polgárok és nemesek között, 23—5; fanatizmussá fajul, 25—6; nagy szerepe Angliában, 64.
- Vanbrugh, John, építész: 166.
- Vecsei M. István, református hittudós: *Analytica*-ja és William III, 167 j.
- Venus: 84.
- Vépi Benedek: könyvei, 34, 41 j, 95 j.
- Verancsics Antal, püspök: Angliában jár, 49.
- Verbőczy István: *Hármaskönyve*, 17.
- Vergilius: 47.
- Vigkedvü Mihály, polgármester: önfeláldozása, 22.
- Villegas, Alfonso: 46.
- Vinczi János: románra fordítja a *Kegyes Tselekedetek Rövid Ösvényké-jét*, *Sikriiul de Aur*, 126 és j.
- Virel, Matthieu: 45; *A Keresztyéni Vallásnak Fundamentumi* angolból ford. Gyöngyösi László, 45 j; *irod.* 208.
- Vlie, folyó: 154.
- Wales: 99.
- Wallis, John, matematikus: 153 és j, 156.
- Warbeck, Vitus: 47.
- Warmer Kristóf, nyelvész: *Gazophylacium*, 185—7; *irod.* 218.

Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai című sorozatban eddig megjelent:

- I. **Hoffmann Edith:** A Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratai.
- II. **Gárdonyi Albert:** Régi pesti könyvkereskedők.
- III. **Goriupp Alisz:** A Magyar Nemzeti Múzeum Hírlaposztálya fennállásának első félszázadában. 1884—1934.
- IV. **Iványi Béla:** Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. 1531—1600.
- V. **Hubay Hona:** Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek.
- VI. **Trócsányi Zoltán:** A XVIII. század magyar nyomtatványainak meghatározása.
- VII. **Szarvasi Margit:** Magánkönyvtárak a XVIII. században.
- VIII. **Kniezsa István:** Cirillbetűs szláv szövegek nemzetközi tudományos átírása.
- IX. **Makkai László — M. Horváth Magda:** A magyar könyvgyűjtő kézikönyve.
- X. **Zelnai Klára:** Bibliographia Bibliothecae regis Mathiae Corvini. Mátyás király könyvtárának irodalma.
- XI. **Varjas Béla:** Balassa Bálint istenes énekeinek első kiadása.
- XII. **Joó Tibor:** Magyar nyelvű filozófiai kéziratok a Széchényi Könyvtárban.
- XIII. **Szemző Piroska:** A „Pester Zeitung“.
- XIV. **Radó Polycarpus:** Index codicum manu scriptorum liturgicorum Regni Hungariae.
- XV. **Jávor Egon:** Az Orsz. Széchényi Könyvtár hét pozsonyi misszáléja.
- XVI. **Dezsényi Béla:** Sajtó és könyvészet.
- XVII. **Harsányi András:** Német könyvtárak.
- XVIII. **Szemző Piroska:** Peter J. N. Geiger és Heckenast Gusztáv.
- XIX. **Radó Polikárp:** Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései.
- XX. **Radó, Polycarpe:** Répertoire Hymnologique des Manuscrits Liturgiques dans les Bibliothèques Publiques de Hongrie.

„BARÁTSÁG”
KÖNYVKIADÓ,
LAPTERJESZTŐ ÉS KÖNYVNYOMDAI
SZÖVETKEZET
PÉCS, PERCEL-UTCA 2.